tarih ve toplum

2000 TL (KDV DAHİL) AYLIK ANSİKLOPEDİK DERGİ / HAZİRAN 1988

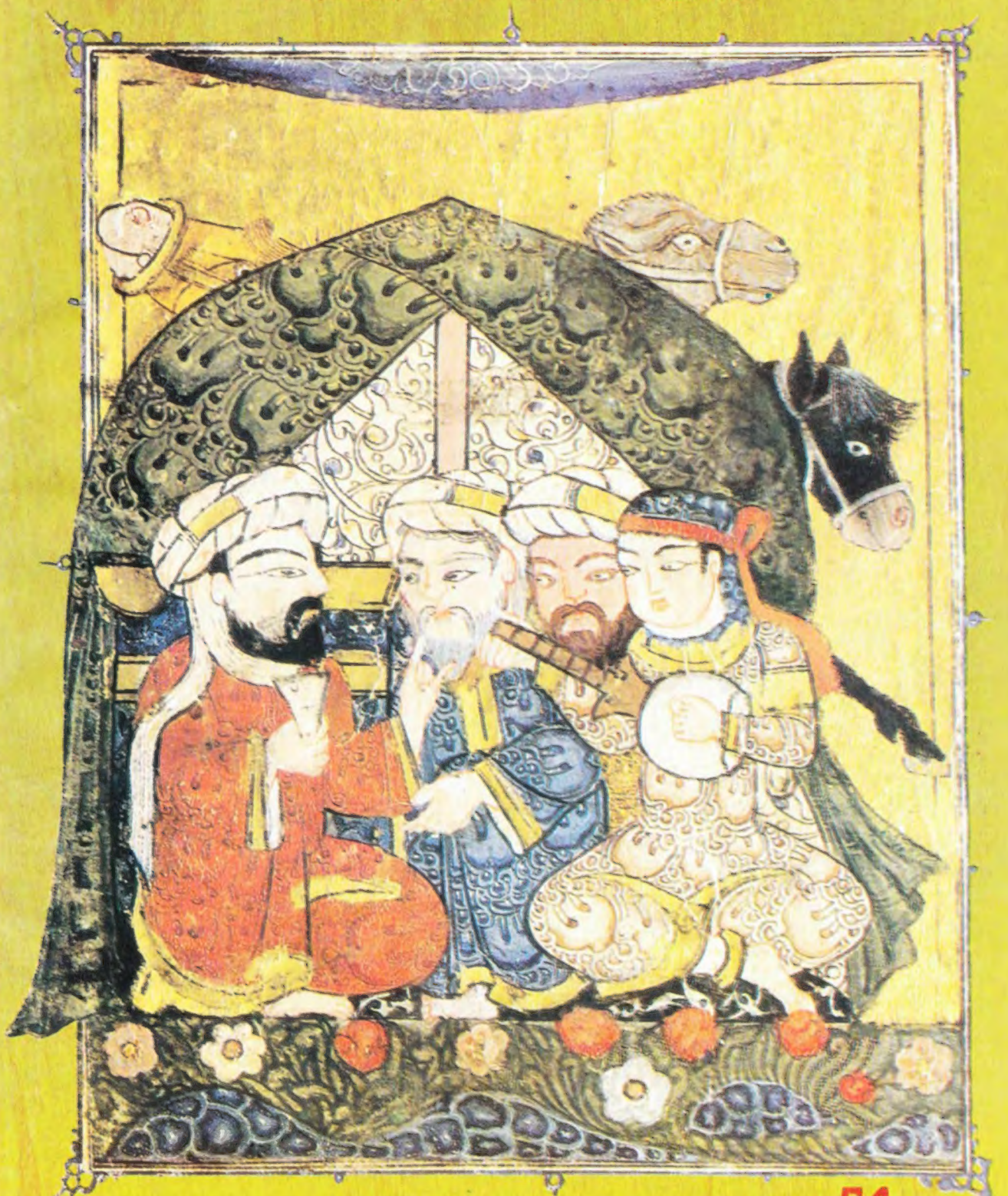

54

İÇİNDEKİLER

MELİHA YETKİN
Yüz Yıl Önce Bu Ay
4

BİR MARŞ
6

METE TUNÇAY
Türkiye'de Sol'un Tarihinden
7

ALİ BİRİNCİ
İttihad ve Terakki'nin İlk Risalesi
"Vatan Tehlikede"
9

SELÇUK MİLÂR
"Yeter, Söz Milletindir" Afişi
Nasıl Doğdu?
15

SERVER TANİLLİ
Yaşayan Türkologlar
Rémy Dor'la Söyleşi
18

RÉMY DOR
Türkiye Kırgızları
20

KOLEKSİYONCUNUN DAĞARCIĞINDAN
25

KEVORK PAMUKCİYAN
Eremya Çelebi Kömürciyan
26

TURGUT AKPINAR
İlginç Bir Âdet Olarak Cinsel Konukseverlik
30

TALÂT TEKİN
Türk Dili Tarihi ve "Üniversite Grameri"
35

HALİL BERKTAY
Soldaki Tartışmalardan
D.P. Tarihine Bakışlar
38

A. TURAN ALKAN
Cennetle Müjdelenen Bir Zalim
Ekmekçizâde Ahmet Paşa
46

SALİH ÖZBARAN
Halil İnalcık ve
Genişleyen Tarih
50

HÜSEYİN KAZIM KADRİ
Ziya Gökalp ve Türkçülüğün Esasları
53

KİTABİYAT

MEHMET MALMİSANLI
Osmanlı Döneminde Yazılan
Kürtçe Eserler Üzerine I
59

KİTAP DAĞARCIĞI
64

Kapak resmi: *İbn Zafar'ın* Sulvan el-Muta' fi 'Udvan el-Atba' *(Bir hükümdarın teb'asının düşmanlığına karşı başvurabileceği yollar) yazmasından minyatür, 12. yüzyıl Memlük Sanatı*

tarih.toplum **HAZİRAN 1988 • CİLT 9 • SAYI 54**

İletişim Yayıncılık A.Ş. adına Sahibi
Murat Belge
Yayın Yönetmeni
Mete Tunçay
Yayın Koordinatörü
Fahri Aral
Sorumlu Yazı İşleri Yönetmeni
Nihat Tuna

Danışma Kurulu
Nuri Akbayar, Emre Dölen
Çağlar Keyder
Uygur Kocabaşoğlu
Şevket Pamuk
Zafer Toprak, Aydın Uğur
Teknik Yönetmen
Nevzat Çalışkan
Düzelti
Fatih M. Öztan, Kahar Deniz
Kubilây Yıldırım

Satış Müdürü:
Şeref Gün
Reklam ve Halkla İlişkiler:
Nevgün Birsin
Reklam İçin Telefon:
512 17 32
Ofset Hazırlık:
Perka A.Ş.
Renk Ayrımı: Ebru Grafik
Baskı: Ayhan Matbaacılık
Genel Dağıtım:
Hürriyet Holding A.Ş.

İletişim Yayıncılık A.Ş.
Klodfarer Cad. İletişim Han
34400 Cağaloğlu-İstanbul
Tel: 520 14 53-54-55

Konur Sk. No: 24/4 06640
Yenişehir-Ankara
Tel: 25 36 00 - 25 20 71

857. Sokak İzmiroğlu İşhanı
No.306 35250 Konak-İzmir
Tel: 14 90 42

Abone Koşulları: Yurtiçi: 24.000 TL/yıl • Avrupa-Ortadoğu: 48 $/yıl • ABD-Latin Amerika: 78 $/yıl • Avustralya: 87 $/yıl • Uçak posta ücreti abone bedelinin içindedir. Yurtiçi abonelik için yıllık abone bedelinin **İLETİŞİM A.Ş. 255661 POSTA ÇEKİ HESABI**'na yatırılması ve posta çekinin üzerine "Tarih ve Toplum abonesi" ibaresinin yazılarak fotokopisini, isteminizi açık belirten bir mektupla bize göndermeniz yeterlidir. Yurtdışı abonelik için bedelin **İLETİŞİM A.Ş.'NİN PAMUKBANK TÜRBE ŞUBESİ 865277** no'lu DTH'na havale etmeniz ve dekont fotokopisini isteminizi açık belirten bir mektupla bize göndermeniz yeterlidir. **Kıbrıs'ta Satış Fiyatı:** 2000 TL.

OKUYUCU MEKTUPLARI

Nevruz

İKİBİN'E DOĞRU Dergisi'nin 39. sayısında TBMM Gizli Celse Zabıtları münasebetiyle açıklama yaparken, yayınlanan bir resmin altında "Atatürk Ankara'da Nevruz Bayramı dolayısıyla yapılan bir tören sırasında" tarzında bir ifade geçmektedir. Atatürk döneminde çıkan Halkevi dergilerinde de Atatürk'e yakın çevrelerin imzasıyla Nevruz'un bir Türk Bayramı olduğuna dair açıklamalar var.

Nevruz'la ilgili bilindiği gibi muhtelif iddialar var. Bu iddialara göre;

Nevruz Asya halklarının çok eski ortak bir bayramıdır. Kökü efsanelere dayanır.

Nevruz Şiî-Alevî inançlılarca kutlanan dini bir gündür.

Nevruz Türklerin Ergenekondan çıkış günüdür.

Nevruz Kürtlerin Kurtuluş günüdür.

Öğrenmek istediğim husus, çeşitli Türk kesimlerinde ve tarihin muhtelif dönemlerinde kültürümüzün edebiyat, musîki, eğlence, folklor gibi alanlarında izler bırakan Nevruz'un mahiyeti nedir?

Bazı izahlara göre; Ergenekon Efsanesi ile Kava Efsanesi mahiyet itibariyle aynıdır. Kürt toplumu kültürel muhteva bakımından Türk genelinden farklılık göstermez. Hal bu olunca, Nevruz'un Doğu ve Güneydoğu'da da görülmesi çok doğaldır.

Atatürk'ün bir bayramın yaşamasına şuursuz seyirci kalacağını düşünmek mümkün değildir. Daha sonraları bu bayramdan vazgeçilmesinin sebebi de bilinmemektedir. Bu bayrama tekrar hayatiyet kazandırmak ortak kültürel değerlerimiz itibariyle isabetli olmaz mı?

SAVAŞ YÜCEL/ANKARA

NEVRUZ (yeni gün), eski İran yılbaşıdır. Şiîlikte, oradan da bizim Bektaşilik ve Alevîlikte, Hz. Ali'nin doğumgünü olarak kutsanmış ve kutlanmıştır. Şimdi, ilkbaharın başlangıcı olarak Mart ortasına tarihlenmekle birlikte, eskiden hasad bayramı diye yazın, Haziranda hatta Eylülde kutlanırdı. *İslam Ansiklopedisi*'ndeki Nevruz maddesinin bir eki, tarihimiz açısından şu bilgileri içeriyor:

Nevruz, Osmanlı devrinde sayılı günlerden biri olarak kutlanmış, güneşin Koç burnuna girdiği anda nevruziye denilen bir macun veya tatlı yemek âdet olmuştur. Sarayla hekimbaşı misk, amber, türlü baharat ve kokulu otlar ilâvesiyle hazırladığı mâcunu porselenden yapılmış kapaklı kâseler içinde padişaha akşamdan takdim eder ve kendisine hilât giydirilirdi. Nevruziye kadınefendilere, sultanlara ve mühim şahsiyetlere de verilir ve bu mâcundan yemenin kuvvet ve şifa verici bir tesiri olduğuna inanılırdı. Osmanlıların son zamanına kadar nevruz an'anesinin devam ettiği ve saray eczahanesinde tertip olunan nevruziyelerin mevki sahiplerine gönderildiği, halkın da bu âdete uyarak, nevruzda hiç olmazsa tatlı yediği bilinmektedir. Nevruz münasebeti ile sadrazam padişaha donanmış atlar, murassa silâhlar ve pahalı kumaşlar gibi hediyeler verir, bunlara nevruziye pişkesi denilirdi. Nevruzda divan edebiyatı şairlerinin câize almak için büyüklere kasîde sunduklarını da kaydetmek lâzımdır.

Nevruzun ihyası fikrinize gelince, kökeni böylesine karanlık, Alevîlik ve Kürtlükle özdeşleştirilen, dinî-efsanevî bir bayram yerine, daha çağdaş ve uluslararası bir işçi-bahar bayramının resmiyet kazanmasını dilemek, doğru olmaz mı? □

TARİH VE TOPLUM

Hıristiyan Mezhepleri

HIRİSTİYANLIĞIN, birbirlerini doğru yoldan sapmış sayan çeşitli mezhepleri olduğunu biliyorum da, bunların tam nasıl sınıflandırıldığını merak ediyorum. Yurdumuzdaki Hıristiyanlar hangi mezheplere bağlıdır? Bu konuda biraz bilgi verebilir misiniz?

HATİCE AYKUR/DİYARBAKIR

Bir kere, Hıristiyanlığın bölündüğü kollara, "mezhep" yerine "kilise" (cemaat = topluluk) demek daha uygun olur. Kiliseler, kabaca Doğu ve Batı kiliseleri diye ikiye ayrılır.

Doğu kiliseleri, âyinlerini kendi dillerinde ve kendi törelerine göre yapar, Latince kullanmaz, papanın otoritesini tanımazlar. Bunların başlıcaları, Bizans, Ermeni ve Süryanî âyin usulünü benimseyen kiliselerdir. Yani sırasıyla, Rum (Evrensel-Ekümenik) Ortodoks, Ermeni (Gregoryen) ve kadîm Süryanî. Bu etnik grupların herbirinin Katolikliğe bağlanmış küçük kiliseleri de vardır. Bunlar da âyinlerini kendi ulusal dillerinde yaparlar, ama papanın otoritesini kabul ederler. Doğu grubunda ayrıca, Kaldanî-Nasturî, Marunî ve Kıptî (Koptik) kiliseleri de vardır.

Batı kiliselerinin başında, papanın yönettiği ve Latinceyi resmî dil kabul eden Katoliklik gelir. Bir de, daha sonra ortaya çıkmış, kendi ulusal dillerini kullanan Protestan kiliseleri bulunmaktadır. Protestanlar, genellikle ya Lutherçi (Evanjelik-İncili) ya Calvincidir. İngiltere Kilisesi (Anglikanlık), özellikle yukarı hiyerarşisiyle, Protestanlıktan çok Katolikliğe yakın olmakla birlikte, papalığa bağlı değildir, Kral veya kraliçeyi baş tanır. Protestanlığın ayrıca, Presbiteryen, Episkopalyen, Vaftizci, Metodist ve Üniteryen Kiliseleri de vardır.

Bizim Hıristiyan yurttaşlarımızın çoğu, Rum Ortodoks, Ermeni Gregoryen ve Kadim Süryanidir. Fakat yurdumuzda, öteki Küçük Doğu kiliseleriyle (geçen yüzyılda Amerikalı misyonerlerin kurduğu Ermeni Protestan Kilisesi gibi) Protestan grupları da yaşamaktadır. □

TARİH VE TOPLUM

OKUYUCULARA MEKTUP

Bu sayımızda en ilginç bulacağınızı sandığım yazı, Turgut Akpınar dostumuzun eski Türkler arasında da izini sürdüğü Cinsel Konukseverlik kurumu hakkındaki incelemesi. Ali Birinci arkadaşımızın Latin harflerine çevirerek bir de Sunuş yazdığı, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1895 yılı ortalarındaki kuruluşunun üstünden henüz birkaç ay geçmişken yayımlanmış ilk risâlesi, *Vatan Tehlikede* de kalıcı önemde bir katkı niteliği taşıyor.

Bir süredir ara verdiğimiz Yaşayan Türkologlar dizisinde, bu ay genç bir Fransız bilimadamını tanıtıyoruz. Rémy Dor, Afgan mültecisi yeni yurttaşlarımızın bir bölümünü, henüz Altın Dere'ye yerleştirilmelerinden önce Karagündüz'deki geçici iskân merkezlerinde incelemiş. Prof. Talât Tekin de, "Üniversite Grameri" yazısında, yerli Türkologlarımız arasındaki dilsel Turancılık diyebileceğimiz kimi eğilimleri eleştiriyor. İsmail Kara'nın yayına hazırladığı, üç sayıdır sürdürdüğümüz Hüseyin Kâzım Kadri'nin eserinin çevrimyazısından bu kere de bir bölüm sunuyoruz. Gökalp'in Türkçülüğü üstüne bu değerli eleştiri gelecek ay tamamlanacak.

Ablasının vefatı nedeniyle bütün *Tarih ve Toplum* okuyucuları adına kendisine başsağlığı dilediğimiz Sayın Kevork Pamukciyan, çok önemli bir Osmanlı Ermenisinin, Eremya Çelebi'nin doğumunun 350. yıldönümü vesilesiyle hayat ve eserlerini andıktan sonra, şimdiye dek yayımlanmamış, 1660 İstanbul Yangını'nı anlatan bir tarih yazmasını tanıtıyor. Yangın deyince, Genel Yayın Yönetmenimiz Murat Belge'ye de, geçen yıl dergimizde başlattığı Dört Unsur (anasır-ı erbaa) açısından İstanbul'un, Ateş ve Su bölümlerini bize hâlâ borçlu olduğunu burada ilânen hatırlatalım. Lâtife bir yana, Mayıs ayında yaptığı bir Avrupa gezisi nedeniyle, Murat Belge bize geçen sayıda söz verdiği, Atatürk sayfasında çevirisini yayımladığımız demeçle ilgili araştırmayı da bu aya yetiştiremedi. Doğrusu, o konuda neler bulacağını ben de merak ediyorum. Mülâkat bana gerçek geliyor. Gazete, provokatif bir başlık atmış olmakla birlikte, İsviçreli gazeteci Mustafa Kemal Paşa'nın kendisine söylediklerini doğru kavramış ve aktarmışa benziyor. Yalnız, olayları ve kişileri iyi bilmediği için, muhtemelen Atatürk'ün sözünü ettiği iki ayrı kadını ayrı insan sanmış. Gazi'nin "yıllardır benim davamla özdeşleşmiş, sadık bir siyasal arkadaşım olmuş, zaman zaman da danışmanlığımı yapmış bir kadın" dediği, Halide Edip (Adıvar) hanım olmalı. Onun hakkında, olsa olsa "sonra benden yüz çevirdi, kocasıyla birlikte karşıma geçti" gibilerinden bir şey söylemiştir. Suikast hazırlığına bilfiil katılan ve beraatinin yaptığı ihbarla ilgili olduğunu bu yazıda okuduğumuz öteki, "iğfal edilmiş" kadın ise, mutlaka Trabzonlu Naciye Nimet hanımdır.

Geçen sayımızın kapağına bastığımız, DP'nin 1950 seçimlerindeki ünlü "Yeter Söz Milletindir" afişini yapan Sayın Selçuk Milâr, yazısında bize bu afişin öyküsünü anlatmakta. Halil Berktay arkadaşımızın, baş tarafını geçen ay yayımladığımız Soldan DP tarihinin görünüşleriyle ilgili denemesi bu sayımızda tamamlanıyor.

Genç bir tarih araştırıcısı olan Turan Alkan, Ekmekçizâde Ahmet Paşa hakkında günümüze ulaşan çelişik rivayetleri karşılaştırırken, tarihte değerlendirme sorunu gibi derin konulara da el atıyor. Salih Özbaran dostumuz, 70. yaşı dolayısıyla Halil İnalcık için hazırlanan bir Armağan'a değinerek, bu en önde gelen tarihçimizin tarihe yaklaşımlarını tartışmakta.

Kitabiyat bölümümüzde ise uzunluğu nedeniyle gelecek sayıya da sarkacak, birçok yayınları ele alan bir makale var. Sürekli bölümlerimizden Marş sayfamızda, bu kere erken Cumhuriyet, döneminden yine ilginç bir güfte ve nota bulacaksınız. Koleksiyoncunun Dağarcığı'nda "Eskişehir Muharebesi", Kitap Dağarcığı'nda ise Nuri Akbayar arkadaşımızın şehir ve bölge tarihçiliğine ilişkin değinmeleri ile kitap tanıtımları var. Yüz Yıl Önce Osmanlı Basınında Bu Ay sayfalarımızda, her zamanki gibi, o dönemin diliyle yapılan seçmeler yer alıyor. Türkiye'de Solun Tarihinden bölümümüzde, bir el ilânı olarak yayımlanmasından sonra, benim kitabımda belirtildiği üzere *Yeni Hayat* dergisinde de çıkan bir bildiri bulunmakta. Ama Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası'nın resmî mührünü ilk kez bu belgede göreceksiniz.

İlânlarımızı hazırlayanların dediği gibi "ücretsiz" değil, "parasız" ekimiz, bu ay Ahmet Mithat Efendi'nin *Menfa* adlı kitapçığının üçüncü forması. Bu yapıt Temmuz'da bitecek. Sonra size başka ekler vereceğiz. Satış fiyatımızı arttırdığımız için üzgünüz, ama başka çaremiz yoktu. Fakat dergimize abone olarak bu zammı bir ölçüde telâfi edebileceğinizi hatırlatmak istiyoruz. Yazın, bizi unutmayın. Selâm ve sevgiler... □

METE TUNÇAY

TARİK/Matbaa ve mahal-i idaresi: Bab-ı Âli Caddesinde 54 numaralı hane-i mahsusdur. Fünûn ve edebiyata ve menafi-i âmmeye mutazammın muharrerat ve makalâta ve ağraz ve şahsiyattan ârî her nev'i mübahese ve mülâhazata sahifelerimiz daima küşadedir. Evrak ve muharrerat-ı vâridenin tehir ve adem-i dercinden dolayı matbaa mes'ul olmayacağı gibi derc olunmayan mekatib ve evrakı iddiası dahi katiyen mesmû ve makbul olamaz. Posta ücreti verilmemiş mektuplar kabul olunmaz. Bir nüshası bir guruş mecidiye...

Osmanlı Basını'nda

Yüz Yıl Önce Bu Ay

MELİHA YETKİN

İCMAL-İ AHVAL

☐ Amerika Reis-i Cumhurunun müddet-i memuriyeti hitam bulmak üzere olduğundan Cemahir-i Müttehidenin [Birleşik Devletlerin] her tarafında bir reis intihabı maddesi efkâr-ı umumiyyeye sermaye-i iştigal olmuş ve âhiren "Sen Lui" kasabasında ictimâ eden [toplanan] (Demokrat) tarafdarları Mösyö (Klavland) ın tecdid-i müddet ve intihabına [müddetinin yenilenmesi ve seçilmesine] karar vermiş olduğu gibi ekser mahaller müşarünileyh müsait bulunduğu cihetle tekrar mevki-i iktidarda kalması ihtimal-i kavi tahtında bulunmuştur.

Amerika masarif-i fevkalâde-i harbiyyeden âzâde olduğundan ve memleket her türlü terakkiyat ile tezyid-i menâbi-i servet eylediğinden bu sene bütçesinde bir büyük yekûn... (23 Haziran 1888)

☐ İngiltere'nin Avustralya'daki Şube-i hükûmeti bir vakitten beri kesretle hicret edip İngiliz amelesine rekabet eden Çinlilerin duhulünü men etmiş olmasıyla Çin devleti Londra kabinesine bir protestonâme göndermiş idi.

Mezkûr kabine ise müstemlekâtın muhtariyet-i idareyi hâiz bulunmasına ve menâfi-i maliye-i mahalliyyenin teminiyle ittihaz edilen tedabire Londra'dan beyan-ı mütalâa edilemeyeceğine binâen yalnız müstemlekât-ı mezkûre hey'et-i vükelâsı nezdinde icra-i vesâteti [aracılık etme] vaadiyle iktifa ve cevap i'ta etmiş idi [cevap vermişti].

Bu muhabereden sonra Avustralya'nın bazı vilâyet meb'usları (Sidney) şehrinde ictimâ ederek bu mes'ele üzerine... (25 Haziran 1888)

TELGRAF

"Garibe"

☐ Âtideki fıkra-i garabet-intimâ [tuhaflığa ait fıkra] Aydın gazetesinde okunmuştur.

Bayındır'ın Kızılkilise karyeli Bekir oğlu Mustafa'nın evvelki Çarşamba günü bağında uyumakta olduğu halde boğazına yılan girmiş ve bu sırada merkum uykudan uyanmış ise de yılanın mideye inmiş olmasıyla çıkarılması kabil olamamış ve kendisi ferdası gün Bayındır'a gelerek hükûmete müracaat eylediğine mebni bu misillu semmli [zehirli] hayvanatın tecavüzüne düçar olanları tedavi etmekle şöhret bulan takriben doksan yaşlarında Hasan Baba nâm kimse getirtilip müdavat-ı mukteziyye [gerekli olan tedavi] icra ettirilmesiyle yılanın altı saat mürûrunda iki parça olarak ihrac edilmiş ve merkum Mustafa'ya bir güne zarar îrâs etmemiş [zarar vermemiş] olduğu mahallinden vârid olan bir kıt'a tahriratta okunmuştur... (5 Haziran 1888)

"Aydın'da Floksera"

☐ İzmir'de floksera illet-i müdhişesinin zuhur ettiğine ve men-i mazarrâtı için mahallince muvakkaten ittihaz olunan tedâbire dair "Hidmet" gazetesinden naklen geçen nüshalarımızda malûmat vermiş idik.

Tahkikat-ı mevsukamıza nazaran zikr olunan illet-i müdhişenin men'-i tevsîi [yayılmasının önlenmesi] ile musâb [isabet almış, zarara uğramış] kütükler zemin ile beraber kat' olunduktan [kesildikten] ve bu kat' olunan aksamı derhal ihrâk edildikten [yakıldıktan] sonra zîr-i zeminde [yer altında] kalan kısmına dahi gazyağı dökülmek ve toprak eczası arasında veya mesamâtında [deliklerinde] kalan böcekleri de

itlâf için kütüğün... (15 Haziran 1888)

(İmparator Frederik'in vefatı ve Teferruatı)

□ Dünkü nüshamızda yazdığımız vechile Almanya İmparatoru Frederik'in vukû-ı vefatına mebni taraf-ı eşref-i hazret-i Padişâhiden yeni imparator (Giyom) hazretleriyle müteveffanın zevcesi sabık İmparatoriçe (Viktorya) ya taziyeti hâvi telgrafnâmeler keşide buyurulmuştur.

Dünkü gün dahi cânib-i celil elmenâkıb-ı Şehriyariden Teşrifat-ı Umumiyye Nâzırı devletlû Münir Paşa hazretleriyle zevat-ı sâire Tarabya'daki Almanya Sefarethâne-i sayfiyyesine bi'l-izâm başkaca icrâ-i resm-i taziyet buyurulmuştur.

Vükelâ-i fehhâm huzerâtı bi'l-azime îfâ-i taziyet eylemişlerdir... (17 Haziran 1888)

MUHARRERAT

□ Hüdavendigâr vilâyet-i celilesi mektupçusu saadetlû Rifat beyefendiden vârid olan mektuptur:

Muteber gazetenizin 1501 adetli nüshasında Bursa'dan gönderildiği beyan olunan mektubun kimin imzasıyla ne taraftan gönderildiğini izah buyurmamamızdan dolayı doğrusu teessüfümü ketm edemem [saklayamam].

Nâm-ı müstear [takma ad] ile gazetelere gönderilen mektuplar şâyân-ı itibar ise, her sahib-i garaz için ne âlâ bir şah-rah-ı mel'ânet küşad olunuyor [mel'unluk yolu açılıyor]. Evrak-ı havadis erbab-ı istikamet ve namusu tahkiksiz, tetkiksiz teşhir hizmetiyle müftehir [övünür] ise buna teessür, teessüf etmemek kabil midir?

Bir aydan beri aleyhimde neşr olunagelen mektupların menşeini, esbâbını beyan ile karî'in-i kiramı [soylu okuyucuları] hakikat-i halden haberdar etmeye kendimce mecburiyet görüyorum. Şurasını beyan etmek isterim ki garazkârların matbuata olan mektupları makamât-ı âliyyeye [yüce makamlara] takdim edilen musanna' [süslü] ve sahte arzuhalleri taaddüd ettiğinden [çoğaldığından] bu bâbta hakkında beyan edeceğim hakayıkın [gerçeklerin] ilânı kendi redâet-i vâkıası [vukû bulan kötülüğü] eseri olarak telâkki edileceğini ümit eylerim... (5 Haziran 1888)

MÜTENEVVİA

□ Memleketimizde şu günlerde terakki eden gazoz şişesini destimde [elimde] açmak üzere iken mezkur şişe ağzında bulunan tıpanın gayet sıkışmış bir surette olduğundan birdenbire patlamasından nâşi elimi fena surette cerîhadar eylemiş [yaralamış] artık tedavisinden nâ-ümid olduğum halde bu kere etıbbâ-i hâzıkamızdan [usta doktorlarımızdan] Üsküdar Mutasarrıflığı ve Muhacirin Komisyonu fahrî tabibi izzetlû Corci Kolindi beyin tedavî-i âcizâneme icra eylediği ameliyat sayesinde... (5 Haziran 1888)

"Gece İçin Ehven ve Zararsız Ziya"

□ Hastaya mahsus ve yatak odasında bulundurulmalık cümlenin arzusu olduğu için o gibi odalarda sulu gaz yakılıyor ve az yansın diye fitili aşağıya indiriyor. Bu tedbir pek fena olup gerek hastaya ve gerek sağlam adama dokunur ve ola ki kaza bile zuhur eder. İmdi ispermecet mumu iş'âl etmek çok faideli olup fakat tasarruf olsun diye mumun fitilini yanmış kısmına kadar gayet ince tuz ile örtmelidir. Bu suretle sabaha kadar pek az mum yanıp bir güne mazarrat da vukû bulmaz... (14 Haziran 1888)

□ Gerek âlem-i edebiyat-ı Osmaniyyeye ve gerek memleketimizde husûl-i nefaset-i tabiiyyeye ibraz ettiği hüsn-i hıdmeti müsellem, âmme-i kadirşinasân olan saadetlû Ebüzziya Tevfik beyefendi hazretleri müessir-i müteaddide-i maarif-perverîlerine ilaveten (Lûgat-i Ebüzziya) nâmıyla mükemmel bir kamus-ı lûgat vücuda getirmeye hâmezen-i ibtidâ olmuş [kalem kesmeye, kalem oynatmaya başlamış] ve medhaliyle lûgattan iki sahifesini müş'ir olan [bildiren] birinci cüz'ü istifade-gâh-ı umumiye vaz'edilmiştir.

Lisanımızın böyle bir eseŗe çoktan beri ihtiyacı der-kâr olmasıyla ehemmiyet-i hâzıkası hakkında tehzizi kalem-i itnâb etmeye [kalem titretmekle sözü uzatmaya] lüzum görülememiş ve yalnız intişarını tebşîr [müjdeleme] ve medhalini ber-vech-i âtî tezbîr ile [yazmakla] iktifa münasip görülmüştür:

"Medhal"

□ Her kavm-i mütemeddin [medeni kavmin] mütekellim olduğu [konuştuğu] lisanın elfâzını nâtık [sözlerini söyleyen] bir lûgat vücuda getirmiştir. Ezcümle lisanımızın erkân-ı asliyyesinden olan Arabîde iki yüze karib [yakın] lûgat tedvîn olunmuştur [kitap haline getirilmiş, derlenmiştir]. Farisîde ise yüzden ziyade ferheng [lûgat] mevcuttur.

Bir lisan için kâffe-i elfazını [bütün sözlerini] muhit [içine alan] bir lûgat kâfi iken yalnız Arap lisanı için iki yüze yakın lûgat telif olunması belki zâid görülür. Halbuki... (16 Haziran 1888)

"Altın ve Gümüş Meskûkat"

□ Gümüş madenlerin tekessürü [çoğalması] hasebiyle gümüşün altın ile nisbet-i kadimesi bâki olmayıp ehveniyet kesb etmesine binâen Avrupa devletleri meskûkata yalnız altını vahîd-i kıyasî itibar etmeye karar vermişler ise de gümüşün iade-i itibarı için geçende İngiltere'de bir konferans akd olunduğu yazılmış idi.

Parlamentonun meskûkat komisyonuna dahi malûmat vermiş olan erbâb-ı vukufdan... (25 Haziran 1888)

"Garip Bir İzdivaç"

□ Paris'te [Madam du Santoy] nâm genç ve hüsnâ [çok güzel] bir kadın zevcinden müfâkerat etmekle [kocasından ayrılmakla] diğer bir zevc aramaya kalkışmıştır.

Malûm olduğu vechile Avrupa'da izdivaç için dellâllık eden kimesneler bulunduğundan (Tribo dö la Şapel) nâmında bir dellâl merkumenin arzusunu icraya teşebbüs etmiş ise de (Madam du Santoy) takdim olunan kimesneleri tahsîn etmemiştir [beğenmemiştir].

Paris yankesicilerinden (Reno) ve (Flober) nâmında iki delikanlı bu işi duyduklarında elbiselerine çeki düzen verip (Reno) daha yakışıklı olduğundan (Madam Santoy)'a takdim olunmasına ve refiki tarafından kendisinin hüsn-i haline şehadet edilmesine karar vermişlerdir.

Binâberin [bunun üzerine] (Reno) (Madam Santoy)'a takdim olunup kabul olunmakla geçen mevsim-i şitâda [kış mevsiminde] izdivaçları icra olunmuştur.

(Reno) iki gün kadar zevcesiyle ikamet ederek merkumenin cihaz ve mücevherât ve esvabının yerlerini öğrenmiş ve kâffesini ahz ederek [hepsini alarak] kaybolmuştur.

Andan beri biçâre (Madam Santoy) zevcini aramaktadır... (25 Haziran 1888)

□ Kamus el-a'lâm müellifi saadetlû [Şemseddin] Sami Beyefendi berayi tebdil-i hava Bursa'da bulunmasıyla eser-i mezkûrun yirmi üçüncü cüz'ü bi't-tab' mir-i mumâileyh tarafından tashih edilemediğinden vakt-i muayyen-i ihrâcı olan bugünkü Pazartesi günü neşr olunmayıp önümüzdeki Perşembe günü çıkarılacağı haber veriliyor... (25 Haziran 1888)

CUMHURİYET MARŞI

BÜYÜK MÜNCİMİZ VE REİS-İ CUMHUR-I ÂLİŞANIMIZ GAZİ-İ MUAZZAM MUSTAFA KEMAL PAŞA HAZRETLERİ

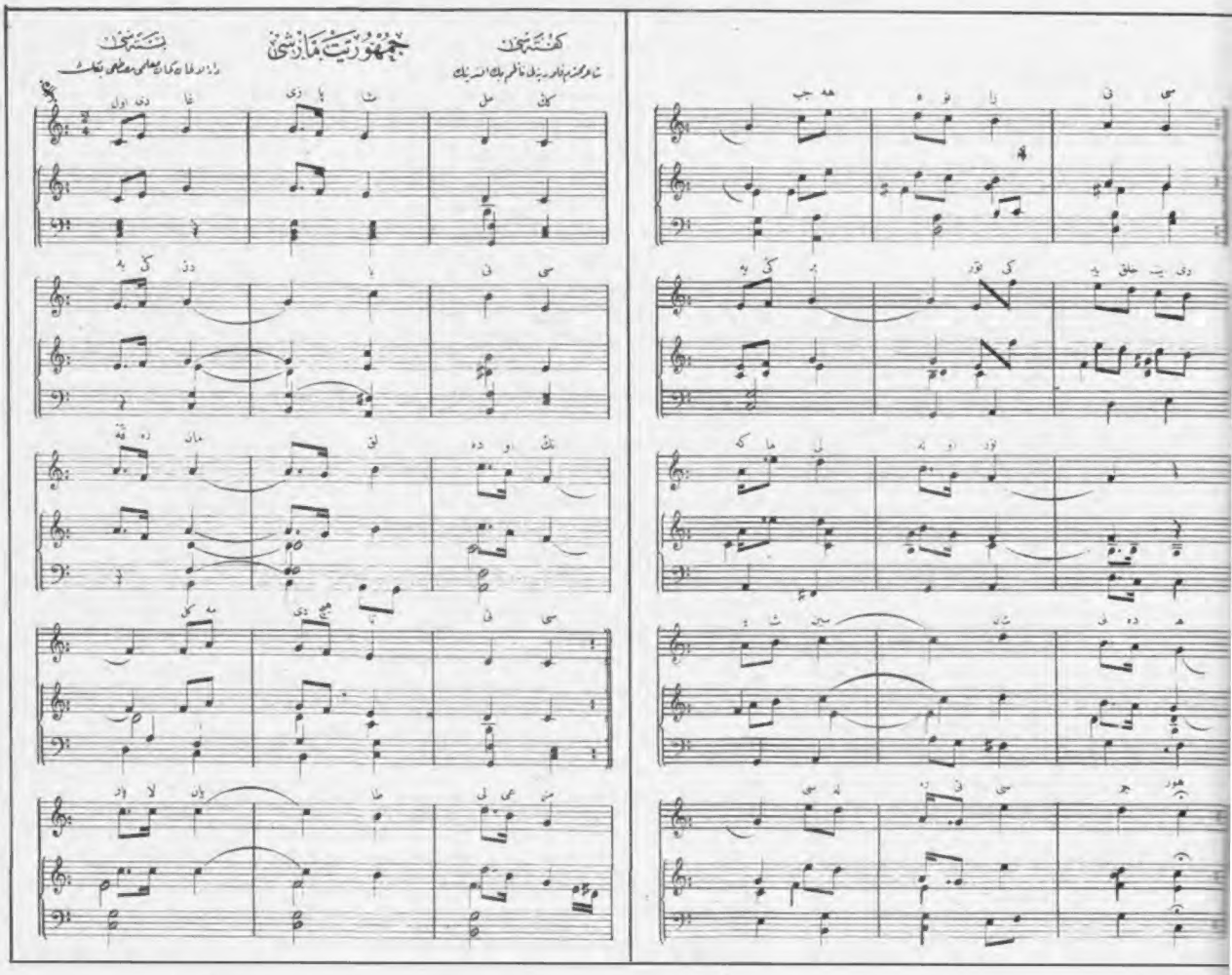

Oldu Gazi Paşa, mülkün yeniden bânisi
Kahramanlıkta onun, gelmedi hiç sânisi
Parlayan tallmız, cephe-i nûrânisi
(Yeni bir Türkiye) halk etti kemâliyle o nûr
Yaşasın şanlı dehâsıyla reis-i cumhur!

Kara günlerde ki, dünya bize hep çatmıştı
Koca Gazi Paşa hak seyfini parlatmıştı
Saldıran düşmanı bin parça edip atmıştı
(Yeni bir Türkiye) halk etti kemâliyle o nûr
Yaşasın şanlı dehâsıyla reis-i cumhur!

Düşünün zâtını, hakdan, ne büyük kud
Kurtaran milleti, azmindeki kat'iyyet
Gözü aydın; yüzü handan görünen mil
(Yeni bir Türkiye) halk etti kemâliyle
Yaşasın şanlı dehâsıyla reis-i cum

BİR MARŞ

Marşın güftesi Gazi Paşa hazretlerinin
bilhassa mazhar-ı takdirat ve iltifatı
olmuştur

Bestekârı
Darülelhan keman muallimi
Mustafa Bey*

Marş Nâzımı
Şair-i şehîr ve kemâlât-perver
Florinalı Nazım Beyefendi*

* Mustafa Sunar (1881-1961)

* Nazım Özgünay (1883-1939)

Yıkılan düşmana iclâli verirken lerze
Kurtuluş meş'ali: Gazi Paşa olmuştu bize!
Dedi arslanlara: Asker, yürüyün Akdeniz'e!
(Yeni bir Türkiye) halk etti kemâliyle o nûr
Yaşasın şanlı dehâsıyla reis-i cumhur!

O (zafer fatihi) fatihleri hayran etti
Halkı, tahtında celâdetle hükümrân etti
Koca millet, ona candan nice şükran etti
(Yeni bir Türkiye) halk etti kemâliyle o nûr
Yaşasın şanlı dehâsıyla reis-i cumhur!

NURİ AKBAYAR KOLEKSİYONU

TÜRKİYE HALK İŞTİRAKİYUN FIRKASI'nın Cihan amele ve köylüsüne ve Üçüncü Enternasyonal vasıtasıyla komünist fırka ve teşkilâtlarına beyannamesi

CENOVA Konferansı artık emr-i vâki halini almıştır. Bu konferans ilk önce bir Avrupa emperyalist hükümetinin Avrupa kapitalist heyetine kurduğu bir tuzak idi. Kan [Cannes] konferansı ile sarsılan tuzağı vehleten bozuvermek de muvafık görülmediğinden olacak ki, başkalarının da iştirak ve muavenetiyle tevsi' ve tahkim edilerek küçük tuzak büyük kapan haline getirilmiştir. Bu kapan artık bütün dünya emperyalistlerinin bütün dünya mazlumlarını kıstırmak ve tutmak için kurulmuş bulunuyor.

Rusya Sovyet hükûmetinin Cenova konferansına çağrılmış olması bir eser-i samimiyet olmaktan ziyade bir düzen ve bir riyakârlıktır. Bu günün hilebaz ve riyakârları yüzünü şarka çevirmiş olan bütün dünya mazlumlarının, bütün cihan emekçilerinin gözlerine bir perde-i iğfâl çekmek isteyenler ve bugün de Cenova'da görünüp Cenova'da sırıtacak ve sırıtacak olan çehre-i tegallüp ve redaate aldatıcı *gazeler* [?] sürüyorlar. Brest Litovsk'un muhterem kahramanları olan Şark inkılâpçıları pek ümitvarız ki, Brest Litovsk'ta yaptıkları gibi dünya emekçileri ve mazlum halkı için kurulmuş olan "Cenova" kapanını da, onların düşeceği bir kapan haline sokarlar ve pek kuvvetle itimadımız vardır ki o riyakâr çehreden bütün nikâbları indirir, yırtar ve atarlar.

Cenova konferansının bir tuzak ve kapan olduğunu isbat için biz yalnız şu delili irac edeceğiz, Cenova konferansı sükûn ve istirahat-i âlemi istihdaf ediyorsa, Cenova konferansı yine harap olmuş yerleri imar, bozulmuş iktisadi-

yatı tanzim gayesiyle çalışacaksa ortaya emperyalist hükûmetlerin en bayağısı şu Yunan hükûmeti bile çağrıldığı halde Türkiye, Anadolu ne için çağırılmadı. Suriye, Irak, Mısır, Trablus, Fas, Cezayir, Hint, Çin, İran ne için çağırılmadı. Hatta şu güya artık muhtar olan İrlanda ne için çağırılmadı.

Mısır bugün ihtilâl içinde harap olmaktadır. Suriye, Irak dört senelik bir harb-i azim ile zaten harap ve bitap olmuştur. O günden bugüne kadar enkazı tarümari olmuş, demiryolları, parçaları sökmekle meşguldürler. Hint öyle, Çin öyle, hatta İran öyle.

Anadolu Avrupa istilâcılarının sersem bir aleti olan Yunan saflarına karşı istiklâli için üç senedir kanlı bir harp idame ediyor. Bu kuvvetler hep Anadolu emekçileri, fakir köylüleri, Anadolu'nun masum ve mazlum evlâtlarıdır. Onlar üç senedir yazın bunaltıcı harareti, kışın dondurucu soğuğu altında bilâ perva harp ediyor. Emperyalistlerin iğfalâtına kapılarak harb-i umumiye sürüklenen ve dört sene alettevali garp eliyle yakılan ve yıkılan zavallı Anadolu işte bugün de o eller, o pençeler altında eziliyor. Yunanlılar girdikleri yerleri, çıkardıkları memleketleri girip çıktıkça yerle yeksan ettiler, ve ediyorlar. Türkiye ve Anadolu kendisine mu'temir-i kebir süsünü veren ve içine Sovyet Rusyasını çağırmakla da gaye-i cebir ve tahakkümünü setre uğraşan Cenova konferansına ihlâl edilmiş asayiş ve istirahati harap olmuş iktisadiyatı için neler neler söyleyebilirdi.

Maksat asayiş ve istirahat-i âlemse Anadolu bugün dahi şarkta bir âmil-i sulh ve sükun olabilirdi, maksat imar ise işte koca bir memleket.

Bunu o konferansın mürettipleri de pek âlâ bilirlerdi. Lâkin yukarıda dediğimiz vechile maksatlarına sadık ve samimi olmadıkları için işbu mu'temir huzuruna çıkar çıkmaz efendiler işte hak ve işte hakikat diyecek bir müddeii mazlumdan ürktüler ve ürküyorlar. Ve işte bunun için Türkiye'yi içlerine almadılar ve almıyorlar.

Biz Türkiye emekçileri, biz Türkiye mazlumları Avrupa'nın Cemiyet-i Akvamı'nı ve hatta Vaşington ve Kan konferansları komedilerini de gördük. Biz Paris'in üçler konferansından daha dün önümüze atılan mütareke ve şerait-i sulhiye teklifleri ucûbelerini de gördük. Sermayedar ve istilâcı muhteremler yeni namlar ve parlak sözlerle şimdiye kadar bütün dünya mazlum halkının ayaklarına ve kollarına taktıkları demir zincirlerin yerine bunlara takılacak altın zincirler yapmak istediler. Demirci dükkânını kuyumcu dükkânına kalp ettiler.

تورکیا خلق اشتراکیون فرقه سنك

Halbuki yapmak istedikleri zincirler o kuvvette ve o ağırlıkta olacaktı. Bugünkü Cenova konferansı işte yine böyle zincirler yapacak bir ocaktır. Örsü Poincare çekici Lloyd George olan bu ocak, onu körükleyecek otuz bu kadar çırağıyla beraber beşeriyete, musaniyete, bütün mazlum kitlelere bakalım ne şerareler sıçratacak, ne zincirler yayacaktır.

Bu dakikada gözlerimizi Sovyet murahhaslarının inkılâpçılığına ve hakşinaslığına diktiğimiz ve bu komedinin mahiyetini de bütün âleme göstermelerine kemal-i itimatla muntazır olduğumuz halde biz Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası cihan işçi, çiftçi ve komünistlerine hitap ediyoruz:

Dünya iktisadiyatını tanzim maksadına matuf değil cihanı yeni baştan ateş ve kan tufanına gark edecek olan bu konferansın mukarreratına itimat etmeyiniz ve bu konferanstan bir netice beklemeyiniz. Hayatımıza ve hayatınıza pek caniyane ihzar edilmekte olan bu kasda meydan vermemek için bütün mevcudiyetinizle bu konferansın akametine ve Türkiye köylü ve emekçilerine yardım ediniz.

Bu vesile ile de büyük üstad-ı insaniyet Karl Marks'ın ulvî ve muhik nida ve davetini bir kere daha tekrar edelim: "Ey, bütün memleketler işçi, köylü ve ameleleri birleşiniz! Zincirlerinizden başka kaybedecek neniz var. Kazanacağınız ise bütün bir cihan koca bir cihandır."

Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası
Merkez-i Umumisi
11/4/38 [11 Nisan 1922]
Mühür (ortasında iki buğday başağıyla çevrili orak çekiç)
ve imza (Nâzım?)

Karş. Mete Tunçay,
Türkiye'de Sol Akımlar-I (Ankara, 1978), s.267-68/dn. 248a.

İttihad ve Terakki'nin İlk Risâlesi "Vatan Tehlikede"

ALİ BİRİNCİ

1895 SENESİNDE, en geç Temmuz ayında kurulan Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin bilinen ilk risâle beyannâmeleri arasında *Vatan Tehlikede* ismini taşıyanı, ilki olmak bir yana, Cemiyetin temel görüş ve kaygılarını ihtiva etmesi bakımından hususî bir ehemmiyet taşır.[1]

Teşkilâtını kuran ve ilk defa 30 Eylül 1895 günü ortaya çıkan Ermeni Patırdısı üzerine, büyük bir ihtimâlle Ekimin ilk haftasında, İbrahim Temo ve arkadaşları tarafından hazırlanan yaprak beyannâme ile sesini duyuran Cemiyet yine aynı hâdiseden 4-5 hafta sonra, bu defa da risâle beyannâme ile ikinci kere sesini duyurmuştur.[2]

1895'de Paris'te basıldığı tahmin olunan taşbaskı risâlenin kapağında nizâmnâmenin 21. maddesi gereğince basıldığı kaydedilmiştir.[3] "Hamiyetli bir zât tarafından" cemiyete gönderildiği de yine kapak yazısında bildirilen risâlenin yazarının kimliği hakkında herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Ancak, muhtevasına bakılacak olursa eski bir yüksek memur veya aydın bir şahsiyet olduğu intibaını uyandırıyor. 21 sayfalık risâlenin dış kapağında Cemiyetin Türkçe ve Fransızca ismi kazılı ilk mührü görünüyor. Kasımın ilk yarısında basılmıştır.[4]

Risâlenin ismi hakkında bir hususa dikkati çekmek gerekir: Bu isim Fransız İhtilâlinin parolalarından biridir ve açıkca ifade edildiği gibi ihtilâlde Fransız vatanseverlerini silâh başına davet esnasında söylenen "La Patrie est en danger" sözünün tecümesinden ibarettir. Tarihin garip bir cilvesidir; II. Abdülhamid'e karşı *Vatan Tehlikede* başlıklı beyannâmeler dağıtan Jön Türkler aleyhinde, kısa bir müddet sonra yâni II. Meşrutiyet devrinde, bu defa Meşrutiyet Jön Türkleri tarafından aynı başlıkla risâleler neşredilmiştir. Vatan yine tehlikededir ve kurtulması için yeni reçeteler verilmektedir.[5]

Risâlenin anafikirleri, diğer Jön Türk neşriyatında da ifadesini bulan temel düşüncelerdir. Bundan sonra da imzalı, imzasız birçok risâle ve gazete yazılarında ileri sürülen görüşlerin bellibaşlılarını bu risâlede bulmak mümkün olduğu içindir ki Jön Türklerin siyasî fikirlerini anlamak bakımından hususî bir değere sahiptir.[6] Buna rağmen şimdiye kadar üzerinde durulmamış ve değerlendirilememiştir. Bundan dolayı onu aynen ve her sayfasının ilk kelimesinden önce sayfa numarasını tırnak içinde vererek neşrediyoruz. Bu şekilde kaynak olarak kullanılmasına da zemin hazırlamak istiyoruz.

Risâlede dikkati çeken temel görüşleri ve bu görüşleri ihtiva eden diğer bazı risâle ve kaynakları hatırlatmak yerinde olacaktır:

1- Meclis-i Mebusan'ın açılıp, Kanun-ı Esasînin yürürlüğe konması ve İmparatorluk dahilindeki bütün kavimlerin Meşverette bulunup, işleri elbirliğiyle hâlletmek mümkündür.[7]

2- Kırım harbinde ve daha sonra 93 Harbinde Fransızlarla birlikte, bizi Rus istilâsından kurtarmış bulunan İngiliz dostluğunun kıymetinin bilinmesi, devletin yaşaması için, şarttır.[8]

3- Bir an önce gerekenler yapılmazsa devlet, Rusya ve Avrupa devletleri tarafından, paylaşılacaktır.[9]

4- Doğu Anadolu'da, yâni Vilâyat-ı Sitte'de (Erzurum, Bitlis, Van, Diyarbakır, Mamureti'l-aziz, Sivas) ıslahat yapılırsa, Ermeniler isyan etme fikrinden vazgeçerler ve böyle bu bölgenin ülkeden kopması önlenmiş olur.[10]

5- Saray'dan başlamak üzere bütün devlet dairelerinde tensikata gidilmesi, işe yaramaz adamlar işten çıkarılmalıdır. Bu arada Padişahın israfının da önüne geçilmelidir.[11]

6- Matbuat serbest olmalı, olan biten herşey açıkca yazılmalı ve tartışılmalıdır.[12]

[1] Jön Türklerin temel fikirleri bilhassa Cemiyet adına imzasız olarak neşredilmiş bazı risâle beyannâmelerde ifade edilmiştir. Bunlardan birkaçının isimlerini veriyoruz:

a) *Neler Olacak?* Mısır, 1314, 24 s. Cemiyet nizâmnâmesinin yirmibirinci maddesine tevfikan neşrolunmuştur.

b) *Hayye ale'l-felâh*, (y.y.), 1325 (1907), 31 s.

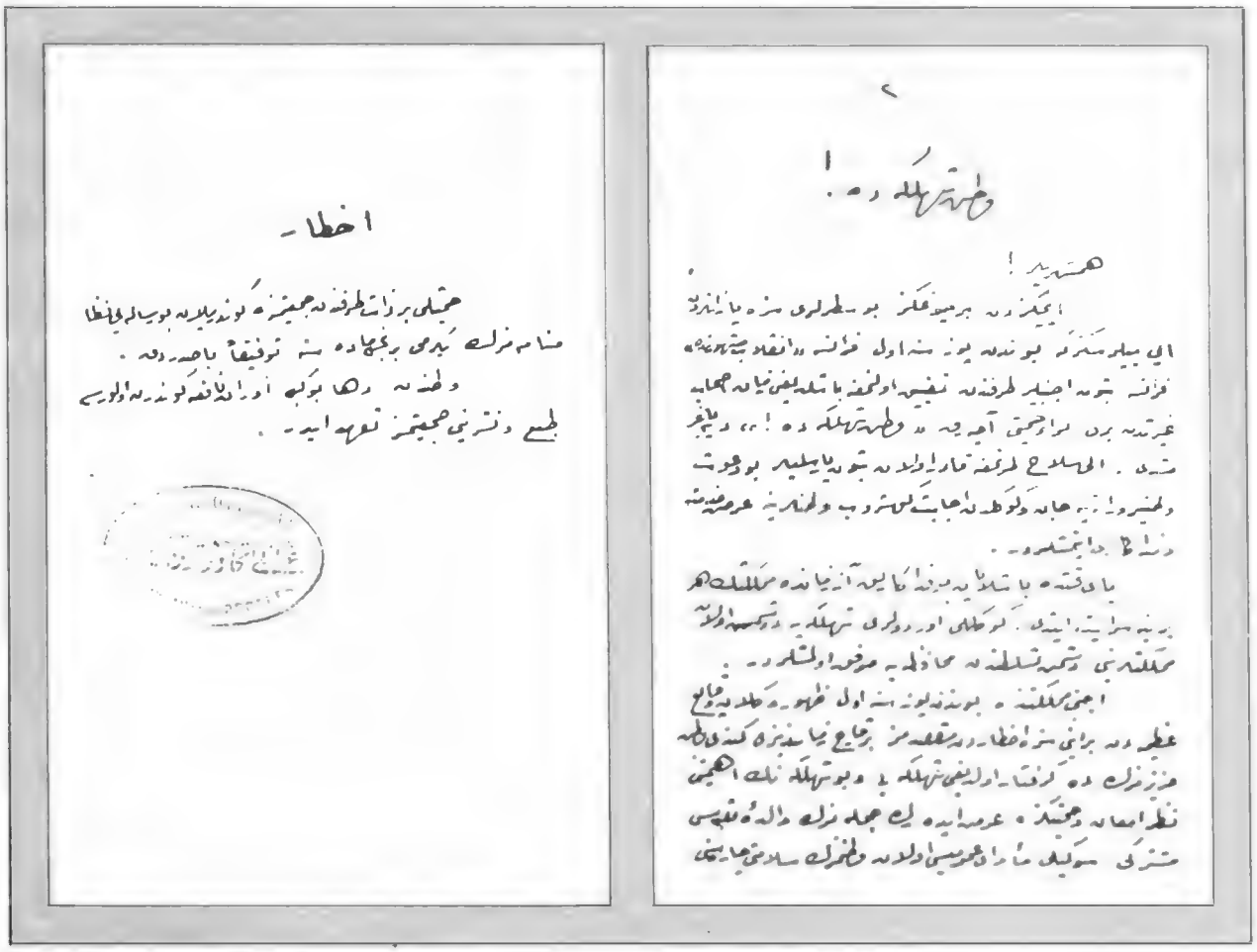

"Vatan Tehlikede"nin "İhtar" diye başlayan sayfaları

taşbaskı. Aynı isimde ve 17 Şubat 1325 tarihinde yazılmış başka bir risâle daha vardır ki iki defa basılmıştır.

c) *İmâmet ve Hilâfet Risâlesi,* Kahire, 1316, 48 s. Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Matbaasında kapağı, Kanun-i Esasî Matbaasında da metni basılmıştır. Yazarı Hoca Hayret Efendi olmalıdır (krş. Mehmed Kadri Nasıh, *Serayih,* Paris, 1911, s.157[2]).

[2] Risâlenin basıldığı zaman için 1895 yılının ortaları tahmininde bulunulmaktadır (M.Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük 1889-1902,* İstanbul, 1986, C.I, s.181). Ancak risâlenin 3. sayfasında 30 Eylül 1895'deki Ermeni hâdisesinden 4-5 hafta sonra yazıldığı açıkça belirtilmiştir. İngiliz arşivlerine risâle hakkında ilk bilgi 29 Kasımda girdi (Hanioğlu, age. s.126, 254 nolu dipnot).

[3] Cemiyetin 1895 senesinde tanzim edilen nizâmnâmesinin 21. maddesi şudur; "Dersaadet meclis-i idaresi gerek Avrupa ve gerek heyet-i Osmaniye efkârı üzerine tesirat-ı nâfia vücuda getirir neşriyatta bulunabilecek efradın kudret-i kalemiye ve ilmiyece en mümtazlarından birkaçını münferiden veya müçtemien memalik-i ecnebîye i'zâm ile cemiyetin mürevvic-i efkârı olmak üzere gazete ve sair evrak çıkarıp intişarını şuabat meclis-i idaresiyle umum efrada ihbar ve memalik-i Osmaniyeye idhâl ve efrada tevzi esbâbına teşebbüs edileceği gibi mümkün olduğu halde dahil-i memlekette dahi serbestî-i matbuatın istihsâline muvaffak oluncaya değin hafiyyen böyle gazete ve evrak-ı nâfia-i saire neşrini müteahhid olacaktır."

[4] Risâlenin çok kısa bir hülâsası için: M.Necmettin Deliorman, *Balkan Türklerinin Tarihi,* İstanbul, (1943) s.59-60. Diğer taraftan denildiği gibi (Hanioğlu, age. s. 626) risâlede "Fransız İhtilâlinin insanlığın önünde açtığı yeni ufuklar"dan bahsedilmemektedir.

[5] G. Pertev Tevfik, *Vatan Tehlikede,* İstanbul, 21 Temmuz 1328, 6 s.

[6] Risâlenin muhtevası, Yahya Kemal'in bir yazısında, farkında olmaksızın tabiî, hülâsa edilmiş gibidir: "Hepimiz Osmanlıyız; Abdülhamid zulmetmese Hıristiyan tebeamız çok iyi vatandaş olurlar; Ermeni katliâmını icrâ eden yalnız Yıldız Sarayı'dır, Ermeni meselesi Abdülhamîd'le Ermenilik arasında bir mücâdeledir, Kanûn-ı Esâsî ilân edilse, o da zâil olur. Yunan Harbi'nde gaalib geldiğimiz halde, üste Girid'i verdi; Abdülhamid'in cinâyetidir. İngiltere Akabe'yi de aldı, Abdülhamid'in idâresi yüzündendir. 1877'den beri ne kaybettikse hep onun belâsıdır. İngiltere hayırhâhımızdır. Türkiye'de Kanûn-ı Esâsî tarafdârıdır. İstanbul'da hür bir idâre istiyor, hürriyeti ilân edersek ve İngiltere ile dost olursak vatanımız kurtulur; bütün Osmanlı tebeası kardeş ve kanun nazarında müsâvi olmalıdır" (*Çocukluğum, Gençliğim, Siyâsi ve Edebî Hatıralarım,* İstanbul, 1973, s.191).

[7] Aynı fikirler için: *Cemiyet-i Cedide-i Osmaniye,* (y.y.), (1889), s.11-12; *İmâmet ve Hilâfet Risâlesi,* s.32-46.

[8] Krş. Mehmed Kadri Nasıh, *Serayih,* s.272-283; M. K. Nasıh, *Zulm ve Adl,* Paris, 1326, s.55-56.

[9] Cemiyetin ilk risâlelerinden biri *(Neler Olacak?)* İstanbul'un Ruslar tarafından işgâl edildiği faraziyesi üzerine kurulu Rüya türünde bir kitapçıktır. Halid Ziya Uşaklıgil'in hâtıralarından alınan şu satırlar da dikkate değer: "İçi dışı böyle saatden saate yıkılmağa müheyya duran vatanın üstünde de daima Rusya'nın mehib heyulâsı bir fırsata muntazır dururdu ondan kaçınmak için ziyafet dakikasını bekleyen rakiblerinin himayesine iltica ederek, berikilerde bir tehdid emaresi görüldükçe bunun bertaraf etmek için ötekinin kucağına atılmak ihtimalini siper yaparak helecandan halecana, kâbustan kâbusa yuvarlanıyorduk" (*Kırk Yıl,* İstanbul, 1936, C. IV. s.71).

[10] İlk beyannâmelerde Vilâyat-ı Sitte'nin durumu sık sık gündeme getirilmiştir. Daha sonra Rumeli'nin durumu ve vilâyat-ı Selâse (Selânik, Manastır, Kosova) meselesi Makedonya Jön Türklüğünün gelişme âmili ve dikkat merkezi olur (Krş. *Hayye ale'l-felâh,* s.1).

[11] II. Meşrutiyet'in ilânından sonra uzun süre üzerinde durulan ve birçok tartışmalara yolaçan Tensikat, Jön Türklerin ilk isteklerinden biriydi.

[12] Jön Türklerin en büyük ümid ve heyecanlarından biri de açıkça tartışılan bir ortamda birçok meselenin halledileceği ve kıymetli eserlerin yazılabileceği idi. Ancak bu ümidler boşa çıkmış, bütün kalemler siyasî polemik için seferber olmuştur (Bunun yarattığı hayâl kırıklığı için: Raif Necdet, *Hayat-ı Edebiye,* İstanbul, 1922, s.14-28).

İhtar

Hamiyetli bir zat tarafından cemiyetimize gönderilen bu risâleyi nizamnâmemizin yirmibirinci maddesine tevfikan bastırdık.

Vatandan daha bu gibi evrak-ı nafıa gönderen olursa tab ve neşrini cemiyetimiz taahhüd eder.[2]

VATAN TEHLİKEDE

Hemşeriler!

İçinizden bir çoğunuz bu satırları size yazanlardan iyi bilirsiniz ki bundan yüz sene evvel Fransa inkılâbı-ı meşhurunda Fransa bütün ecnebîler tarafından tazyik olunmağa başladığı zaman ashab-ı gayretten biri liva-yı hamiyyeti açarak "vatan tehlikede" diye bağırmıştı. Eli silâh tutmağa kâdir olan bütün Parisliler bu davet-i vatanperverâneye can ü gönülden icabet gösterip vatanlarına arz-ı hizmet ve fedakârî etmişlerdir.

Payitahtta başlayan bu fedakârlık az zamanda memleketin her yerine sirayet etti. Gönüllü orduları tehlikeye düşmüş olan memleketlerini düşman tasallutundan muhafazaya muvaffak olmuşlardır.

Ecnebî memleketinde bundan yüz sene evvel zuhura gelen vekâyi-i azîmeden birisini size ihtardan maksadımız birkaç zamandan beri kendi vatan-ı azizimizin de giriftar olduğu tehlikeyi ve bu tehlikenin ehemmiyetini nazar-ı im'ân ve hamiyyetinize arz ederek cümlemizin valde-i mukaddes-i müştereki sevgili meva-yı umumîsi olan vatanımızın selâmeti çaresini[3] elbirliğiyle aramaktır.

Vatandaşlarına bu hutbeyi göndermeye cesaret alan Osmanlı gençlerinin -kendilerine ilim ve tecrübesiyle cihet cihet faik olan vatandaşlarına akıl ve hamiyyet dersi vermek gibi- bir hadsizlikle itham edilmemeleri milletin lûtuf ve kereminden ümid ve reca olunur.

Bizde matbuat kanun dairesinde bile serbest olmadığından ecnebî memleketinde olup biten vukuat şöyle dursun kendi memleketimizin halinden bile haberdar olamıyoruz. İstanbul'da neşrolunan gazetelere dikkat ederiz, tevcihat pusulasından, acemvâri dualardan, Evkaf Nezaretinin -vaktiyle mütevellilerinin terk ve teberru etmiş oldukları akçeler ile- tamir eylediği cevâmî ve mesacid ve sair mebadât-ı diniyenin, o da bin dua ve senâlar ile neşredilen, tamirat ilânnâmelerinden ve devair-i resmiyede umûr-u hariciyenin kalem odalarından çıkan bazı ilâmat hülâsalarından başka ne görülür?

İstanbul'da dört-beş hafta evvel gözümüzün önünde vukubulan kıtâlden bile bahs etmediler. Vukuatı Avrupa gazetelerinde yalan yanlış okuyoruz. Bizi hükümet hayvan sürüsü gibi kullanmak istiyor. Bir millet, memleketinde geçen işleri bilmez ise bunlara karşı nasıl tedbir kullanabilir? İşte bu risâleyi neşirden maksadımız vatanın el-yevm giriftar olduğu hâli size tasvir etmek ve tehlikenin önünü almak[4] için elbirliğe çalışmağa cümleyi davettir. Devletimizi, milletimizi, altıyüz senelik şerefimizi bugün tehlikeye düşüren başlıca madde Anadolu'da Ermeni ahalisi en kalabalık olan Erzurum, Bitlis, Van, Mamureti'l-aziz, Diyarbekir ve Sivas gibi altı büyük vilâyetimizde ıslahat icrası bahanesiyle meydana çıkan meseledir. Devlet, Berlin Kongresinde bu ıslahatın yapılacağını Avrupanın altı büyük devletine karşı imzası altında taahhüd eylemiştir. Rusya orduları bizi mağlûp ederek Payitaht kapılarına kadar geldikleri zaman biz heyecan ve telaş içinde idik. İngilizler ile Kıbrıs Muahedesini yaptık. İngiltere devleti Anadolu'yu Rusya istilâsına karşı müdafaa etmeyi bu muahede ile deruhte etti. Biz padişahın cülûsundanberi nasıl ise İngilizler ile uylaşamadık. Daima onları bizden soğutmak yolunu tuttuk.

İngilizlerin bize gösterdikleri dostluk -tabiî kendi menfaatimizi feda etmemek şartıyla- onların menfaatlerine hizmet etmekle devam edebilir ise de biz bunun külliyen zıddına gittik. İngilizlerin en ziyade düşündükleri şey Hindistan ticaretidir. Ruslar Kafkasya ve Bahr-i Hazer üzerinden geçerek Buhara'yı Hokend'i zabt ile Asya-yı vustada daima ilerlemektedirler. Rusyanın bu tecavüzü İngilizleri bittabi düşündürüyor. Devlet-i Osmaniye kuvvetli olur ve İngilizlerle dostlukta devam ettirilmesi Ruslar Osmanlı ordularını arkalarında bırakıp[5] sellemehû's-selâm Hindistana doğru yürüyemezler. İşte İngiliz Şark Politikasının ruhu buradadır.

İngilizler Kırım Muharebesinde Fransızlarla birlikte bizi Rusya istilâsından muhafaza ettiler. Geçen Rusya muharebesinde bizimle beraber olamamaları kimsenin nasihatını dinlemediğimizdendir. Hatta, o esnada Kırım'a gelmiş olan Rusya Çarı müteveffa İkinci Aleksandr nezdine fevkalâde bir elçi gönderecek olursak mukabeleten ordularını dağıtacağı teklifine kulak asmıyarak çılgıncasına muharebeye atılmaktan ileri gelmiştir. Böyle olduğu halde dahi Rusya Ayastefanos'a kadar ilerledikleri zaman İngiliz donanması Marmara denizine girip bizi himayet etti. Berlin kongresini toplamağa Avrupa devletlerini razı edip Rusların bize kerhen kabul ettirdikleri Ayastefanos muahedesinde Edirne'ye, Selânik'e kadar uzamış olan Bulgaristan'ı Balkanların ötesine kadar çekdirdi ve Balkanların beri yüzünde Bulgaristan'dan ziyade bizim nüfuz-u hükümetimiz ve nezaretimiz altında bulundurulmak üzere Şarkî Rumeli eyaletini vücuda getirdi. Akıllı davransaydık bu müsaadelerden istifade mümkün olabilirdi. Ne çare ki Padişah kendi aklından, kendi vahimesinden başka kimsenin sözünü dinlemediğinden on sene evvel -yine merkez-i hükümetin tekâsülü yüzünden- Şarkî Rumeli'de zuhur eden ihtilâli o vakit[6] Sadrâzam Said Paşanın, Serasker Gazi Osman Paşanın reyleri üzerine asker göndererek bastırmağa razı olmadı. Berlin muahedesi bize bu hakkı vermişken biz bu hakkı hâkimiyetimizden istifade etmeği bilemedik. Şarkî Rumeli Bulgaristan ile birleşti. Bulgarlar bununla kanaat etmiyorlar. Selânik ve Kosova ile Manastır vilâyetinin bir parçası olan "Makedonya" kıt'asına el uzatmak istiyorlar. Makedonya'ya saldırdıkları eşkıya cemiyetleriyle köylerimizi yakıp yıkarak bu arzularının fiiliyatına da

başladılar.

Bu şûrişlerin içinde İngiliz parmağı vardır diye söyleniyor. Böyle olsa da İngilizler kendilerini istiskâl ettiğimizi gördüklerinden bizimle uylaşamayacaklarını anlayınca başlarının başka türlü çaresini arıyorlar demektir. Politika işlerinde milletlerin kendi menfaatlerini başka milletlerin menfaatine tercih edecekleri âşikârdır.

İngilizler bir yolunu bulup onüç-ondört senedenberi Mısır'a dahi el uzatmış olduklarından şimdi Anadolu'ya nöbet geldi. Hükümet ise adalet ve metanetle iş görmeğe asla yaklaşmayıp memlekette herşey Padişahın keyf ve hevesine tâbi ve alet olduğundan günden güne saatten saate halimiz fenalaşıp, vatan tehlikeye düşmüştür. Bizim Osmanlı akvamı içinde Ermenileri üç sınıfa ayırabiliriz. Birincisi Anadolu'nun yukarıda tadâd[7] olunan altı vilâyetiyle sair memleketlerinde bulunan köylüler; ikincisi, Payitaht ile Anadolu'nun büyük ticaretgâh şehirlerinde temekkün eden esnaf ve tüccar takımı, üçüncü sınıf ya rahip olmak veyahud tıp ve hukuk tahsil etmek, yahut ticaret ve bankacılıkta bulunmak üzere Avrupa payitahtlarında, ticaret iskelelerinde ve Amerika'nın bazı büyük şehirlerinde ikâmet edenlerdir. Bu üçüncü sınıftan olarak Ermeni vatandaşlarımız Avrupa'da azçok tahsil görüp medenî ve bahtiyar memleketlerin terakkiyat ve mamuriyetlerini görmekle zihin ve idrâkleri açılmış ve hattâ rahip güruhunun bazıları eski dinlerini terkle Katolik veya Protestan olmuşlardır. Bu ruhban takımının Protestan bulunanlarının ekserisiyle bazı istiklâliyet taraftarları köylerine avdetlerinde ya telkin-i asimile(?) etmek veya ders okutmak bahanesiyle ahalinin dimağına tedricen nifak ve istiklâliyet fikirleri yerleştirmekte kusur etmemişlerdir.

Vatan-ı müşterekin selâmet ve saadeti cins ü mezahib farkına bakmıyarak orada yaşayan bütün akvamın elbirliğiyle çalışmalarına mütevakkıf olduğundan heyet-i meb'ûseler ile İngiliz ricâline müracaat edip Osmanlı sayesinde refah ve saadetle yaşadıkları hükümet-i metbualarına karşı isyana netice veren bu tahrikâtı çirkin görürüz.

Bu kere de devletin Berlin muahedesinden beri altında Anadolu ıslahatı taahhüdatına istinaden Avrupa'nın büyük şehirlerinde[8] ve bahusus Londra'da da cemiyetler teşkil ederek her türlü neşriyat ve ilkaattan geri durmuyor. Gerek memalik-i Osmaniyedeki ticaret ve servetle zenginlenmiş olan ve gerek Avrupa'da büyük ticaretlerle meşgûl Ermenilerden bir haylisini ve hattâ bir çok mevaid-i hayâlperestâne ile ikna edip onlardan aldıkları muavenet-i nakdiye ile fikr-i ihtilâlin tamimine çalışmışlardır.

İşte gerek Avrupa'da ve gerek memleket dahilinde böyle bir fikr-i ihtilâl ile isyan vesileleri arayan adamlar Mısır meselesinden Şarkî Rumeli'nin Bulgaristan'a kâlbinden beri İngilizlerin bizden yüz çevirmiş olduklarını anlayıp raporlar, arzıhâller heyet-i meb'ûsleriyle İngiliz ricâline müracaat edip Osmanlı hükümetinden çekmekte oldukları zulümden kendilerinin kurtarılmalarını talepten fariğ olmamışlar ve hususiyle bu ricâl-i devlet içinde Gladston gibi esasen hükümet-i Osmaniye aleyhinde bulunanların sahâbet ve muavenetlerini kazanmışlardır.

Bunlar için Gladston nutuk vermiş ve Türk hükümetini tahkir etmiştir. Sade Gladston değil, geçenlerde İngiliz Parlamentosu açıldığı zaman Kraliçenin resmî nutkunda dahi Türk hükümeti tahkir edilmiştir ki diplomasi tarihinde böyle hakaret misâllerine az tesadüf olunur.[9] Bu hakaretlere hükümet en âcizlerin ve kimsesizlerin bile kabûlüne tenezzül etmeyeceği bir hudutta mezelletle sükût edip politikacılara bu suretle belâgat dersi vermek istemiştir.

İhtilâl komitelerinin İngiliz ricâl-i devletine şikâyet yollu söyledikleri şeyler Anadolu'da Ermenilerin zulüm-dîde oldukları ve Kürdler, zabtiyeler, serkeş hükümet memurları elinde hayvan gibi muamele gördükleridir.

Bu sahih midir? Evet hemşeriler! Namuslu söz söyleyecek ve "en-necatü fi's-sıdk" kelâmıyla âmil olmak istersek maateessüf itiraf etmeliyiz ki bu şikâyetler -içinde mübalağa varsa bile- esasen samimîdir. Fakat bu zulümdîdeler yalnız Ermeni Osmanlıları değildir. Kürdler de öyledir. Sair müslümanlar da...

Biz burada Anadolu'nun Lâz vilâyetlerinden, el-Cezîresinden, Irak'tan, Suriye ve Halep'ten, Arabistan'dan Trablus ve Bingazi'den, Rumeli'nin Bosna ve Hersek'in bizden gasp olunmasından, Bulgaristan ve Şarkî Rumeli'nin vücuda gelmesinden, Sırbistan ve Karadağ ve Yunanistan'ın büyümesinden sonra elimizde kalan dört-beş vilâyetten bahs etmedik.

Şimdilik meselenin can alacak yeri şu altı vilâyet olduğundan onlardan bahsi tercih ediyoruz. Bu komite şikayetleri İngilizlerin maksadına muvafık geldiğinden geçen sene Muş havalisinde[10] zuhûra gelen kıtâli bahane ederek İngiltere hükümeti bu havalide tahkikat icrasını Bâbıâlî'den şiddetle talep eyledi.

Ancak İngilizlerin Anadolu işlerine yalnız başına karışmaları Rusların hesabına muvafık düşmedi. Onlar da bu talebe müşareket eylediler. Fransızlar ise dört-beş senedenberi Ruslar ile müttefik bulunduklarından ve Şarkta gerek Mısır meselesinden ve gerek sair meselelerden dolayı İngilizlerin yalnız başına hareket etmelerini menfaatlerine muvafık bulmadıklarından onlar da Ruslarla birleşti. İşte bu suretle üç devlet umûr-u dahiliyemize müdahale eylediler.

Bu altı vilâyette ıslahat-ı mülkiye yapılması için müştereken Bâbıâlî'ye bir nota verdiler. Orada yapılacak ıslahatı bir bir tâdad eylediler ki başlıcası jandarma ve polis hizmetlerinde Ermeni ahalisinin dahi istihdamı, nüfusun miktar ve kalabalığına nazaran livalarda, kazalarda ve nahiyelerde Hıristiyan mutasarrıf, kaymakam ve müdür dahi tayin olunması ve vergiden bir kısmının memleketin mamûriyet ve terakkiyatına sarf olunması gibi şeyler idi.

Vakıa vehle-i ûlâda bu ıslahat teklifi ağır bir şey görünmüyor ise de ecnebîlerin müdahaleleri yüzünden ileri geldiği için devletin hâkimlik hakkına dokunuyor ve Ermeni ahalisini şımartmak gibi âtide birtakım fenalıkları tehiyye eyliyor idi.[11] Asıl bu ıslahat projesinde onu en ziyade korkutan bu ıslahatın icrasına nezaret etmek üzere Avrupa devletleri süferasından veya bir sair büyük memurlarından mürekkep bir kontrol komisyonu ve heyet-i teftiş ve nezaret tayini teklifi idi. Bu hâl adetâ memleketin bir kısm-ı küllîsini ecnebî müdahale ve nezareti altına vermek demek idi.

Bereket versin ki hükümet bunu kabûl etmeyip bu tehlikenin derecesini azaltmağa muvaffak oldu.

Bu üç devletin bu teklifatı sırasında hükümet Müşir Şakir Paşa'yı Anadolu vilâyetlerinin teftişi memuriyetiyle Trabzon tarikiyle Erzurum'a doğru yolladı. Lâkin üç-dört aydanberi bu büyük memurun ne iş görmüş olduğunu kimse bilmiyor. Belki Mabeyn bilir ise orası bizden ayrı bir yer olduğundan her olan biten iş kedi tersini örter gibi bizden gizleniyor, bir şeyden haberimiz olmuyor.

Devlet onyedi-onsekiz senedenberidir Avrupa devletlerine karşı imzasıyla söz vermiş olduğu ıslahatı yapmadığının eshabını şimdi burada araştırmağa vakit müsait değildir. Hükümet-i hazıranın bu tehâsül ile iş bu dereceye gelmişken yine bir senedenberi niçin ıslahata girişilip de altıyüz senelik koca bir milletin kadr ve şerefini böyle ayakları altına almağa müsaade ettiğini anlamak mümkün olamıyor. İlk yapılacak iş valilerden kaymakamlığa müdirlere kadar ne kadar mülkiye[12] memurları varsa yerlerine devletin, milletin emniyetine müstehak, vazifelerini ifaya muktedir, malûmatlı, hüsn-ü ahlâk sahibi memurlar tayin etmek idi.

Vüzerâ ve ricâl-i memurîn devlet içinde altı valilikle, yirmibeş-otuz mutasarrıflığa, altmış-yetmiş kaymakamlığa devletin millet'in haysiyetlerini zamanın ehemmiyet ve nezaketini gözetecek surette idareye muktedir bulunamayacağını kimse hatırına getiremez. Bu vilâyetlerde zabtiye efradının hepsini tebdil ve bahusus zabitlerine işten el çektirilerek asker zabitanı ve jandarma ümerâsı içinde namus ve iktidarı sabit olanlardan lâzım gelenlerini yeniden zabıta tayin ederek jandarma ve polis heyetini de bu suretle düzeltmek mümkün idi. Bir kere mülkiye memurları ile jandarma, polis heyetleri bu suretle düzeldikten sonra vilâyet nizâmnâmesini mevki-i icraya koyarak üç devlet bizi notalarıyla sıkıştırdıkları sırada bu vilâyetlerin ıslahına fiilen başlamak iktiza ederdi. Lüzum görülür ise bu vilâyetlerdeki asakir-i muntazamanın da redifler ile mi olur, başka suretle mi olur, kuvveti teksir edilerek bir taraftan Ermeni ihtilâlinin önü alınır. Bir taraftan da henüz tamamiyle intizam altına alınmamış olan aşair-i Kürdleri hükümetin icraatına karşı şayed müşkilât olursa buna da meydan verilmemiş olur idi. Bunların hiçbirisi yapılmadı. Bâbıâli, devletler ile olan müzakeratını uzattıkça uzattı. Nihayet ihtilâl komitelerinin teşvikât[13] ve tehdidatı ile İstanbul'daki Ermeni kıyamı zuhurâ geldi. Bütün Avrupa gazetelerinin neşriyatına nazaran bu kıyamı teskin için polise muavenet edecek olan İstanbul'daki asakir-i muntazama efradında fişenk bile yokmuş. İstanbul'da mülkiyeden olsun, askeriyeden olsun birçok ehibbamızdan ve hamiyetli Osmanlılardan aldığımız hususî mektuplar bu neşriyatın sahih olduğunu ispat ediyordu.

Bir devlet memleketin asayiş-i dahiliyesini muhafaza için nice masraflar ederek topladığı askere hin-i hacette silâhını istimâl için fişenk ve barut alıvermezse bunun neticesi neye varır? Gûyâ askerde fişenk olursa silâhlarını Yıldız'a doğru çevirip de Padişahı hâll için istimâl edeceklermiş diye askere fişenk verilmezmiş. Padişahı bırakalım, hain, casus ve jurnalci sözlerine İstanbul'da ordusundan, milletinden emin olmazsa ve bu emniyetsizliği görüp ve his eden ordunun Padişahına karşı hürmet ve siyanet-i sadıkânesine halel gelirse o devletten fayda beklenir mi?

Ermenilerin İstanbul'da kıyamlarına mânen müzaheret eden şu üç devletin onları himaye ve sehâbetten fazla olarak İngilterenin yirmi, yirmibeş zırhlıdan mürekkep dehşetli bir donanmasının Çanakkale boğazı açıklarında Limni adasına kadar gelmeleri imiş. Bu doğru olabilir. Fakat bu tehdide karşı bizim Osmanlı[14] donanması tersane önünü bırakıp da niçin Çanakkale boğazına doğru Marmara denizine çıkarılınamış?

Neden gülüyorsunuz? Yirmi senedenberi Tersanede lenger-i endaz-ı sükûnet olan zırhlı gemilerinin bütün altları midye kabukları bağlamış, Marmara denizine çıkaramazlardı mı demek istiyorsunuz?

Öyle ise gemilerimizi orada niçin bağlı tutuyoruz? Sair devletlerin donanmaları gibi denize çıksalar, talimler, tecrübeler yapsalar devlet ve milletin şanına daha lâyık olmaz mıydı?

Padişah donanmadan da korkarmış, gemiler Tersaneden dışarıya çıkacak olsalar Yıldız sarayını topa mı tutacaklar? Hiç böyle vâhi efkâra sarılıp da milletin kolunu kuvvetini kesmek hikmet-i hükümete yakışır mı? Bu hâlleri gören milletin her şeye sükût etmesi, esir gibi boyun eğmesi Osmanlılık şan ve şerefine leke getirmez mi?

Memleket bir çiftlik, Padişah o çiftliğin sahibi, biz onun esirleri değiliz. Bizim hanedan-ı Osmanî'ye hürmet ve riayetimiz vardır. Fakat, Padişah ta o hürmet ve riayete istihkakını milletini -ama öyle kulu, kölesi gibi telâkki edilen milletini değil- hemşehrileri, vatandaşları olan milletini adalet, hakkaniyetle idare ederek ispat etmelidir.

Böyle hükümdarların adaleti milletin hürmet ve itaatiyle karışarak[15] elbirliğiyle yapılan işlerde selâmet olabilir.

Ermeni komiteleri İstanbul'daki karışıklıktan umdukları kadar istifade edemediklerini görünce şimdi vilâyetlerde ahaliyi müsellâhan ayaklandırmak için son gayretlerini sarf ediyorlar.

Üç-dört haftadır Trabzon'da, Erzurum'da, Bitlis'te, Diyarbekir'de, Maraş'ta ve daha birçok yerlerde fenalıklar zuhûra geliyor. Bu aralık İslâmların gösterdikleri sabır ve tedenni şayan-ı medh ve sitayiştir. Her Müslime, her Osmanlıya vatanın böyle tehlikeli zamanında tedennî ile hareket etmek, hükümetin işlerini müşkilâta düşürmemek hamiyyet-i vataniye ve diniye iktizasıdır; fakat en ziyade teessüf olunacak hâl böyle her tarafta zuhûra gelen fenalık vukuundan evvel önünü almağa zabıta-i mahallıyenin müteyakkız bulunmamaları veya kuvvetlerinin kâfi mertebede olmamasıdır. Hükümetin vazifesi derakâp icabı kadar redif askerini silâh altına toplayıp İstanbul'da olduğu gibi her yerde karakol gezdirmek ve böyle isyanda mukateleye meydan vermemektir. Çünkü dahil-i memlekette bu gibi kıtâl ve ihtilâl Avrupa'ya hükümetimizi ve milletimizi pek çirkin gösteriyor. Ecnebî müdahalesine sebebiyet veriyor. Vaktiyle Sultan Abdülaziz zamanında Hersek'te zuhûr eden ihtilâlin derhal yirmi, yirmibeş bin asker sevk olunup şiddetle önü alınmış olsaydı, ne Hıristiyan ve Karadağ[16] isyanları, ne Bulgaristan kıtâli ve bunların netice-i tabiîyesi olan Rusya muharebesi vukua gelmez ve ecdadımızın bize emanete(n) miras bıraktıkları mülkün yarısı böyle düşman ellerine geçmezdi!

Bir de redifler silâh altına alınacak olursa zabıta dost-

larımızın yanarak yakılarak bize ifade ettiklerine göre redif zabıtalarının ekserisi sinn ve malûmatça iş görecek bir halde değillermiş. Eğer bu rivayet sahih ise bu liyakatsız ve cahil zabıtalarla vatanın tehlikeli ve nazik bir vaktinde asayiş-i memleketi hüsn-ü muhafaza etmek pek müşkil olur. Hattâ birtakım fenalıklara bile sebebiyet vermesinden korkulur. Bu gibi mehazıra meydan vermemek için redif zabitanın hiç olmazsa binbaşı, miralay gibi büyük rütbelerini ehliyetli ve dinç ve mektep görmüş zabitlerden intihap etmek kat'iyen lâzımdır.

Bu yazdığımız şeyler muvakkat ve müstacel bir tedbir olup bu suretle ahalinin ezhânı teskin edildikten ve memleketimizin her yerinde muhafaza-i asayişe muktedir olduğumuzu bize gözlerini dört açıp her fırsattan istifade aramakta olan ecnebî devletlere karşı ispat ettikten sonra asla vakit fevt etmeyerek yapacağımız iş tehlikede olan vatanı kurtarmak için altı vilâyete vaad olunan ıslahatı ciddî bir surette mülkün her yerine tamim[17] etmelidir. Vatanın bu tehlikesini Padişaha anlatmak bütün ulemaya, askere ve mülkiye ve müttehizan-ı ahaliye bir vazife-i mukaddesedir.

Hamiyyetli Osmanlılar! Korkmayınız, korkmak size yakışmaz. Altıyüz senedenberi âbâ ve ecdadınız hep cesaretle, yiğitlikle hareket ettiler.

Sizden Padişahı hâll edin, yerine başkasını çıkarın diye ihtilâl ve sûriş beklemiyoruz. Cesaretli, hamiyyetli Padişahı millete karşı borçlu olduğu vazifeyi ifaya davet etmelerini bekliyoruz.

Görüyorsunuz ki, iki-üç aya varmadan dört sadrazam değişti. Said ve Kâmil Paşaların tebdili hamiyyetkârâne iş görmek istediklerinden imiş. Kâmil Paşa'yı İzmir'e sürdüler. Orada bu adamın başına bir felâket gelecek olursa milleti uğruna kurban oluyor demektir.

Osmanlılar! Namusunuzu, saadetinizi, vatanınızı, haysiyetlerinizi muhafaza uğruna, nefislerini tehlikeye atan büyük adamlarınızı birtakım casusların, denîlerin pençe-i kahrına bırakmak size bir ayıptır, zülldür.

Hepiniz haber almışsınızdır ki ulemâdan, zabitandan, mülkiyeden birçok erbab-ı hamiyyet Beşiktaş karakolhanesi bodrumuna atılmışlar. Bağ bekçiliğinden, kahveci çıraklığından yetişmiş fürûmâye adamların sopaları altında evlâtlarınız, biraderleriniz olan bu hamiyyetli Osmanlıları ezdirmek nefsinize ağır gelmiyor mu?

[18]Ey ulemâ-yı izâm! Ey ümerâ ve zâbitan-ı askeriye, ey ricâl-i ekrem, ey müttehizan-ı ahâli, ey bütün hamiyyetli Osmanlılar!

Sizin ilim ve fazlınızdan, sizin yiğitlik ve namus-ı askeriyenizden, sizin ehliyet ve iktidarınızdan, sizin hamiyyet ve muhabbet-i vataniyenizden bugün ümid ve intizar edilen şey tehlikede bulunduğu muhakkak olan vatanı kurtarmağa müttehiden çalışmaktır.

Korkmayınız, binlerle, onbinlerle, ellibinlerle, mümkünse yüzbinlerle toplanınız. Silâha ihtiyacınız yoktur. Hamiyyetten, namustan, hayatı istihkârdan büyük silâh olmaz.

Evet, mümkünse yüzbinlerle toplanınız. Yıldıza gidiniz, Padişaha böyle vahimesinin esiri olmaktan, hevesine iş görmekten, milleti tahkir etmekten fariğ olup şer' ve adaletle hizmet etmesini talep ediniz.

Sizin silâhınız yoksa korkmayınız. Asker mümin karındaşına silah çekmek denaatini mertliğine yakıştırmaz. Bu halin vehametini asker anlarsa elbette sizinle beraber olur.

İlmiyeden, askeriye ve mülkiyeden ve erbab-ı kalemden ne kadar hamiyyetliler varsa bu fikrinizi ilânnâmelerle ve hususî mektuplarla vatanın tehlikede bulunduğunu halka bildiriniz. Böyle buhranlı zamanlarda adât-ı kadime-i Osmaniyemizden olduğu üzere İstanbul'da ulemânın[19] fâzıllarından, ümerâ-yı askeriye ve ricâl-i devletin işbilenlerinden Müslüman ve Hıristiyan cins ve mezahip farkı olmaksızın müttehiden ahaliden birkaç yüz kişilik bir meclis-i umumî akd olunmasını Padişahtan talep ediniz.

Padişah razı olmazsa bu meclisi İstanbul'da kendiniz yapınız. Bu mecliste vatanın ve devletin ahvâl ve ihtiyacını etraflıca tetkik edip kararınızı hükümete tebliğ ediniz.

Sizi böyle tarik-i hamiyyet ve gayrette ilerülü görünce vilâyat halkının kâffesi aynı tarik-i selâmet ve necatta sizinle elbet birleşir. Padişah emlâk-i hümâyûn namiyle yed-i gasp ve israfına geçirdiği arazinin varidatiyle beraber beytülmâlin yılda birkaç milyon parasını alıştığı gibi sarf ediyor. İngiliz gibi en zengin milletlerin hükümdarları bunun altıda birini sarf etmiyorlar. En evvel düşüneceğiniz şey mabeyni o giriftar olduğu çirkabdan tathir etmektir.

İslâmiyet yüzlerce genç kızları bir yere toplayıp istediği gibi aşık atmağa kimseye müsaade etmez. Ulemâ-yı kiram cümlemizden iyi bilirsiniz ki -o da birtakım şerait-i şer'iyesi dâhilinde- dört karıdan ziyade nikâhı altına alamaz. Bu takdirde Padişaha dört kadın bırakınız böylece dairesini temizleyiniz.

Bir sürü hamımal, uşak, kâtip filân makûlesi eşhas-ı muzırrayı oradan tard ediniz. İçlerinden namuslularını vatanın hidemât-ı umumîyesinde[20] kullanırsınız. Yüzelli, ikiyüze yakın zabıta yaver olarak; ikiyüz, üçyüzden ziyade genç dinç adamlar hademe olarak besleniyor. Bunları ona, yirmi'ye, hâsılı, mikdar-ı lâzımına indiriniz. Bu israfatın önünü alıp maliyenin varidat ve mesarifatı için bir muvazene defteri yapınız. Muvazene-i maliyesini bilmeyen devletler şöyle dursun, aileler bile refah ile yaşayamaz.

Hükümetin her işini, hattâ Padişahın ef'alini şer' ve kanuna rabt ediniz. En büyük merciiniz şer' ve kanun olsun. Başka türlü selâmet ve necat yolu yoktur.

Hâsılı bu işleri bizlerden daha alâ bildiğinizden yukarıda zikr ettiğimiz meclis-i umumîde vatanın idaresi, selâmeti nasıl olacağını güzelce düşünüp, kararlaştırıp işe öyle başlayınız. Yoksa hükümet-i hâzıranın bu kayıtsızlığı devam eder ve siz de bu felâketlere gönülden bir ah ile bakar kalır iseniz, vatanın tehlikesini hatır ve hayâlinize gelmez bir halde arttırmış olursunuz. Ecnebî devletler bir fırsat zuhûrunda memleketimizi taksim edecekler. Azıcık eser-i gayret ve hamiyyet göstermekle vatanı tehlikeden kurtarmak yolu var iken hem bed-nâm olur, hem de zelîl ve sefil kalırsınız.

Hâsılı idare-i memleketçe, askerlikçe, siyasetçe, umûr-ı maliyece, mesarif-i umumiyece, inşaat ve imaratca ne yapılmak lâzım gelirse[21] talep edip akd edeceğiniz meclis-i fevkalâde-i umumîde kararlaştırarak kanun-ı adalet dairesinde hareketle vatanı dûçâr olduğu tehlikeden acilen kurtarmanız hamiyyet-i millîyenize tevdi olunmuştur.

Arş ileri, bizimdir felâh!

"Yeter, Söz Milletindir"

Afişi Nasıl Doğdu?

SELÇUK MİLÂR

Komşum

Ankara'da, Meşrutiyet Caddesinde büyükçe bir dairede tek başıma oturuyordum. Kapı komşum, güzel düşünen, güzel konuşan, çok sevdiğim, ipek gibi bir gazeteci idi: Kenan Akmanlar. Zaman zaman aramızda ilginç görüşmeler olurdu. Galatasaray Lisesi'nden beri içimde yaşıyan gerçek demokrasi sevgisi üzerinde konuşurken, düşüncelerimizde öylesine beraberlikler ortaya çıkıyordu ki, bu, dostluğumuzu pekiştiren bir güven yaratıyordu. Grafik Sanatlara tutkumu iyi bilen Sayın Kenan Akmanlar (Adnan Menderes'in yakın akrabası olduğunu sonradan öğrendim) birgün bana ilginç bir teklifle geldi: Adnan Menderes'e uzun uzun benden bahsetmiş ve Menderes, daha evvel kurulmuş olan propaganda ve afiş hazırlama komisyonuna benim de katılmamı rica ediyormuş.

Bir Garip Komisyon

Ertesi gün Demokrat Parti Genel Merkezindeki komisyon toplantısına katıldım. Benim, Merkez Yönetim Kurulu tarafından çağrıldığımı öğrenmişlerdi, saygıyla buyur ettiler.

Üç toplantı süresince yapılan görüşmeleri ve tartışmaları izledim ve gördüm ki yaklaşık 15 kişilik bu komisyonda grafik sanatlardan ve hattâ sanattan anlayan bir tek kişi yoktu. Bakkaldan, makarna fabrikatörüne kadar çeşitli mesleklerden kimseler, iyi niyetle üzerlerine aldıkları işin altından kalkmağa çalışıyorlar, fakat bir türlü ortaya işe yarar bir fikir çıkmıyordu.

Parti Merkezinde Grafik Sanatlar Kursu

Sözü ben almıştım. Afişin nasıl olması gerektiğini anlatıyor, çok başarılı Avrupa ve Amerika afişlerinden örnekler gösteriyor, tanınmış Grafik Sanatlar dergilerinden seçtiklerimi komisyona getiriyor, yorumlarını yapıyor, onları bu konularda aydınlatmağa çalışıyordum. Bu grafik sanatlar kursu böylece 15 gün kadar sürdü. İşin ilginç yanı, herkes beni dikkatle dinliyor, gösterdiklerimi izliyor ama hiç birşey anlamıyordu. Dibi delik bir kovaya su doldurmağa çalışıyor gibiydim.

Komisyon Aradığını Buluyor

Bir akşamüstü yeni bir toplantı başlarken, üyelerden birisi elinde bitmiş bir afişle geldi ve arkadaşlar afiş işi hallolmuştur. İşte Demokrat Parti'nin afişi, dedi.

Afişte oldukça ilkel bir çizimle şekillenmiş, kolkola 3 genç görülüyordu. Birisi köylüyü, diğeri işçiyi, üçüncüsü de şehirliyi temsil ediyordu. Onların üstünde madalyon içinde Atatürk'ün başı görülüyordu. Yanlış hatırlamıyorsam, bu afişteki yazılar şöyleydi: Köylü, İşçi, Şehirli Kolkola. Demokrat Parti.

Komisyonun bütün üyeleri bu afişi çok beğendiler ve konunun çözüme kavuşmuş olduğuna karar verdiler.

Komisyondan İstifa Ediyorum

15 gündür geceli gündüzlü verdiğim emekler işte böylece bir anda yok olup gitmişti. İsyan ederek ayağa kalktım. Komisyonunuzdan istifa ediyorum. Böyle bir afiş Demokrat Partiyi İktidara getirmez. Elimi kaldırıp onlara doğru avucumu göstererek: Kocaman bir el yaparsınız, üzerine de Yeter Söz Milletindir yazarsınız. İşte afiş dediğiniz böyle olur, diye bağırdım. Yeni getirdiğim örnekleri toplarken, etraftan sesler geliyordu: Böyle bir afiş belki Amerikada geçerli olabilir, ama bizim halk bundan hiç birşey anlamaz.

Bizim halk bundan çok iyi anlar, asıl anlamayan sizlersiniz diyecektim, vazgeçtim ve çıkıp gittim.

Merkez Yönetim Kurulundan Yeni Çağrı:

Beni çileden çıkaran afiş, benim tepkim, fikrim ve istifam hemen Merkez Yönetim Kurulu'na götürülmüştü.

Ertesi gün Sayın Celâl Bayar'dan bana yeni bir çağrı geldi. İçeriye girdiğim zaman liderlerin yüzlerinde aradığını bulan insanların mutluluğu okunuyordu. Özellikle Sayın Bayar'ın ve Menderes'in gözleri bana sevgiyle bakıyordu. Gösterilen koltuğa oturdum. Bayar "Selçuk Bey, fikrinizi çok beğendik, ancak biraz sert değil mi?" diye sordu. İçim rahatlamıştı ve ayrıca "biraz sert değil mi?" sorusundan afişin istediğim etkisi ortaya çıkıyordu.

"Kesinlikle hayır" diye cevapladım ve devam ettim: "Seçim günü ne kadar yu-

muşak kaldığını göreceksiniz. Ayrıca halkın kendisine değer veren bir Partiye nasıl büyük bir güven ve sevgiyle sarılacağına da şahit olacaksınız. Böylece millet gerçek demokrasiyi anlayacak tanıyacak, kendi gücünü görecek ve Demokrat Partiyi iktidara getirecektir." Sayın Bayar: "Güzel söylüyorsunuz" dedi ve ilâve etti: "Bu afişi bize ne zaman hazırlayabilirsiniz?" "Hemen" dedim. "Bu gece. Yarın sabah getiririm."

Heyecan Dolu Bir Gece

Koşa koşa eve geldim. Fikir tutmuştu. Ama kompozisyon ve renkler nasıl olacaktı? Şimdi karşımda böyle dev konular vardı.

Yemek yediğimi hatırlamıyorum. Çeşitli kompozisyon ve renklendirme eskizleri yaparak gece yarısını geçtim. Nihayet birisini kararlaştırdım. Durup dinlenmeden, çay içmeden, bir lokma birşey yemeden deliler gibi çiziyordum.

Şafak sökerken afiş bitmişti. Bende hiç bir yorgunluk belirtisi yoktu. Yaptığım her işi bitirdiğim zaman içimde acaba daha güzeli, daha doğrusu nasıl olabilir kuşkusu uyanır. Bu afişi bitirdiğim zaman içimde böyle bir duygu yoktu. Yalnız piyasada film sıkıntısı vardı. Film olmadan bu afiş asla çinkoya geçirilemezdi. Saat dokuza kadar bütün bunları düşünerek afişi seyrettim.

Baskı İçin Alâettin Kral Çağrılıyor

Afiş Merkez Yönetim Kurulunda çok beğenildi. İstanbulun en büyük Ofset tesislerinin sahibi Alâettin Kral uçakla hemen Ankara'ya davet edildi. O gün öğleden sonra, Merkez Yönetim Kurulu'nda Alâettin Kıral'la görüşüyorduk. Sayın Celâl Bayar'la Adnan Menderes görüşmeleri dikkatle izliyorlardı. Kral'a sordum "Elinizde film var mı? Eğer yoksa o zaman bu afişi başka bir teknikle yeniden çizmem lâzım. Varsa, bu orijinali vereceğim. Çünkü, çinkoya afişi geçirmek için başka bir ressamı görevlendirirseniz kesinlikle başaramaz ve afişin bütün güzelliği gider."

Alâettin Kral, böyle işler için sakladıkları film olduğunu, bu orijinalin aynen basılacağını, bu konuda herhangi bir kuşku duymamamızı söyledi. Ofset kalıbı hemen hazırlanacak, basıla imzası için prova baskısı Ankara'ya orijinalle beraber gönderilecekti.

Can Sıkıcı Süpriz

İstanbul'dan gelecek prova baskısını görmek için günde iki kez Partiye gidiyordum. Prova yerine tonlarla afiş basılmış olarak Ankara'ya gönderilmişti. Alâettin Kral film kullanmamış, sıradan bir ressama çizdirtmiş, afişin bütün güzelliği gitmişti. Mukayese imkânı olmasın diye orijinali de imha etmişti.

Selçuk Milâr

Buna Rağmen

Afişler yıldırım hızıyla duvarlara yapıştırılmaya başlanmış ve benim heyecanla beklediğim etki hemen görülmeğe başlanmıştı. Gençler afişlerin yırtılmasına engel olmak için nöbet tutuyorlardı. Anadolu'dan da aynı haberler geliyordu. Halkın büyük çoğunluğu, Demokrat Parti'yi ve afişini sevmişti. Gazetelerde, dergilerde devamlı afişi konu eden yazılar, karikatürler çıkıyordu. Türk Milleti bu afişten birşey anlamaz diyenlerin yanılgısı ortaya çıkmıştı.

Sayın Hasan Ali Yücel İle İlginç Bir Görüşme

Halk Partisi'nde ortalık karışmıştı. Benim kim olduğum araştırılmış, Teknik Öğretim Müsteşarlığı'nda çalıştığım öğrenilmişti. Partililerin Hasan Ali Yücel'e koynumuzda yılan besliyormuşsun diye çıkıştıkları söyleniyordu. Ve nihayet Sayın Yücel beni tanımak için bir akşamüstü Müsteşarlığa geldi. Beni çağırdılar.

İçeriye girdiğim zaman, Bakan bana karşılarındaki maroken koltuğu işaret ederek, buyrun oturun dedi. Aramızda özetle şöyle bir konuşma geçti:

— Demokrat Parti'nin Yeter, Söz Milletindir afişini siz yaptınız değil mi? -Evet efendim, altında imzam var.- Sizi yürekten kutlarım. İnsanda hayranlık uyandıran çok üstün bir başarı... -Teşekkür ederim. Özellikle sizin beğenmiş olmanız beni çok mutlu etti.

— Asıl sizden biz yararlanmak isterdik. Ama biz sizi burada çalışan bir mimarımız olarak biliyoruz. Özel bir atölyeniz yok. Kapınızda adınız yazılı değil. Nereden bilebilirdik? -Sayın Bakanım, ben bugün burada çalışan bir mimarım. Yarın buradan ayrılmağa mecbur olabilirim. Bu önemli değil, Kolumda altın bir bilezik, cebimde sizin saygıdeğer imzanızı taşıyan bir yüksek mimarlık diplomam var. İşimi elimden alabilirler, ama diplomamı hiç kimse alamaz. Ayrıca şunu da belirteyim: Siz benden böyle bir hizmet isteseydiniz, yapmazdım. Çünkü ben Türk Milletinin demokrasi gerçeğini dinlemesinin değil, yaşamasının hasreti içindeyim. O nedenle sizin iktidarı halkın oylarıyla kaybetmeniz ve muhalefetteki partinin iktidara gelmesini istiyorum. -Pekiyi ama yeter sözü ile ne demek istiyorsunuz, ne yeter? -Muhalefeti destekliyen vatandaşlar ayapılanlar yeter; her gün gazetelerde okuduğumuz tatsız olaylar yeter; devletin görevi olan hizmetlerin, muhalefetteki vatandaşlardan esirgenmesi yeter. Kısacası, Millet sözünü söyleyecek ve yeni iktidar iş başına geçecektir. -Bu afişi sizden kim istedi?- Onu size kesinlikle söyliyemem Bakanım. -Neden? -Başlarına neler geleceğini bildiğim için. Sayın Yücel ayağa kalktı, "teşekkür ederim" diyerek elimi sıktı. Ben de kendisine teşekkür ederek odadan çıktım.

Urfaya Sürgün

Bu olaydan yaklaşık 20 gün sonra Urfa'da bir şantiyeye tayinim çıkmıştı. Teknik Öğretim Müsteşarlığı'ndan istifa ettim.

Rekorlar Kitabına Geçecek Bir Konu

Demokrat Parti seçimlerde büyük bir zafer kazanarak iktidar olmuştu. "Yeter Söz Milletindir" gibi bir afişle karşılaşmamak için seçim afişlerinde resmi yasaklıyan özel bir kanun çıkardı. Bu kanun yıllar ve yıllarca yürürlükte kaldı. Böyle bir olay dünyanın başka hiçbir ülkesinde görülmemiştir.

Demokrat Parti İçin Yeni Bir Afiş

Yeni bir seçimde hatırını kıramayacağım bazı dostlarım çok büyük ısrarla bir afiş daha istediler. Halbuki ben iktidar partisinin bazı icraatını kınıyordum. Hem Partili dostlarımı kırmamak, hem de halka inanmadığım birşey söylememek için çok düşündüm. Kanun uyarınca resimsiz bir afiş hazırladım. Sadece 3 kelime idi:

Yaptıklarımız Yapacaklarımızın Teminatıdır

Bu üç kelime birçok liderin işine yaradı. Hattâ Sayın Turgut Özal'ın son Baraj açılışını dev harflerle bu üç kelime süslüyordu:

Yaptıklarımız Yapacaklarımızın Teminatıdır

Maalesef artık Demokrat Parti yok. Ama demokrasinin tarifi olarak afişi yaşamağa devam edecektir. Çünkü demokrasilerde daima söz milletindir. İktidardaki partilerin ise neler yapacaklarını anlamak için, daima neler yaptıklarına bakmak gerekecektir. □

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın himayelerinde
İstanbul Kültür ve Sanat Vakfı tarafından düzenlenen

16. ULUSLARARASI İSTANBUL FESTİVALİ

15.6. - 20.7.1988

16. ULUSLARARASI İSTANBUL FESTİVALİ PROGRAMI

	ATATÜRK KÜLTÜR MERKEZİ		AYA İRİNİ	AÇIKHAVA TİYATROSU	RUMELİ HİSARI	HARBİYE ŞEHİR TİYATROSU	GÜLHANE PARKI	
	B SALONU	K SALONU						
15 Haziran Çarşamba	■ Cumh. Senfoni Ork. 21.30							
	■ K. Jarrett		■			■		
	■ Pekinel		■			■		
	■ Pekinel	■ Ankara Bornfonisi	■	■		■		
			■	■				
20 Haziran Pazartesi		■ Senf. Orkestraları 21.30	■		■ Yunan Sanat Tiyatrosu 21.30			■ Devl. N. T. Mu. N. Arkoç 21
21 Haziran Salı	■ J. Bovet	■ Senf. Orkestr. 18.30	■ Oda Kor. 18.30		■ Tiyatrosu			
22 Haziran Çarşamba		■ Senf. Orkestraları	■ SSCB Oda Korosu	■ Devl. Halk Dansl.				
23 Haziran	■ J. Bolet	■ Senf. Orkestraları		■				■ Sarayd
			■ G. Di Stefano M. Callas Konseri 18.30	■ J. Gabarek 21.30	■ İFİ Korosu 21.30			
		■ Çağdaş İkili 11.00			■ Yunan Ork. ve Korosu 21.30			■ Sarayd Bahriye
		■ A. Kavramürsel 11.00		■ Sydney Dans Topl. 21.30	■ 21.30			
				■ Sydney Dans		■ Venedik Tiy.		
	■		■		■	■		
	■				■ B. Ö. 21.30	■		
	■				■ İL Müz. Müs.	■ Venedik Tiy.		
	■							
	■							
		■ A. Yavaşca 16.30	■ Viyana Oda Ork. 18.30					
	■	■ 11.00	■ Viyana Oda Ork. 18.30	■ Azerbeycan Hlk. Dansı 21.30			■ Yok Hlk. Oyun	
			■ Oda Ork. 30	■ Azerbeycan Hlk. Dansl 21.30	■ Devl. Tiyatroları 21.30		■ Beş. Hlk. Eğ. Work	
	■	■ Sempozyum	■ Yuval Uçlusu	■ Azerbeycan Hlk.	■ Devl. Tiyatroları			
	■	■ Sempozyum			■ Devl. Tiyatroları 21.30			
	■ BBC Filarmoni Ork. 18.30	■ Sempozyum		■ Al Di Meola 21.30		■ AST 21.30		
	■ BBC Filarmoni Ork. 18.30	■ L. Türk. Müs. Kons Grb. N. Varol 18.30		■ Al Di Meola 21.30	■ Sema Gösterisi 21.30	■ AST 21.30		
	■				■ Sema Gösterisi	■ AST		
	■ Girar Uçl							
3 Temmuz Cumartesi	■ Girar Uçl* 21.30	■ C. B. Derdiyok 11.00	■ Viyana Çocuk Korosu 18.30	■ Viyana Dev. Balesi 21.30	■ Asıklar Şöleni 21.30	■ AST 16.30 ■ AST 21.30	■ Asıklar Şöleni 17	
			■ Viyana Çocuk Korosu 18.30	■ Viyana Devl. Balesi 21.30	■ Asıklar Şöleni 21.30		■ Asıklar Şöleni 17.00	
4 Temmuz Pazartesi	■ Lyon Ulusal Ork. 21.30							
5 Temmuz	■ Lyon Ulusal Ork 18.30							
6 Temmuz Çarşamba				■ Joan Baez 21.30				
7 Temmuz Perşembe				■ Joan Baez 21.30	■ Ank. Devl Halk Müz. Kor 21.30			
8 Temmuz	■ Moskova Genç Sey. Tiyatrosu 21.30		■ Venedik Virtuozları Top. 18.30	■ Joan Baez 21.30	■ Ank. Devl Halk Müz. Kor 21.30			
9 Temmuz Cumartesi	■ Moskova Genç Sey Tiyatrosu 21.30		■ Venedik Virtuozları Topl 18.30		■ Halk Müz. Kons 21.30			
10 Temmuz Pazar	■ Moskova Genç Sey Tiyatrosu 18.30			■ Dizzy Gillespie 21.30	■ Ü.Sk.T. Musiki Cem 21.30			■ E. Stender (org) 16.00
11 Temmuz Pazartesi	■ Moskova Genç Sey. Tiyatrosu 18.30			■ Miles Davis 21.30				
12 Temmuz				■ Miles Davis 21.30				
13 Temmuz Çarşamba			■ Ch. Bastide (soprano) 18.30	■ Miles Davis 21.30				

* L. Coryell/Fh. Catherine Serrantito

● Rezervasyon, 30 Nisan - 7 Mayıs tarihleri arasında ... saatleri arasında yapılacaktır ● Rezervasyon formları ve program broşürü, AKM gişelerinden dağıtılmaktadır ● Bilgi için: AKM Gişesi 152 50 32 - 33 Vakıf Merkezi 159 10 00
● Biletler 4 Haziran'dan itibaren gişelerde satışa sunulacaktır ● Programda değişiklik hakkı saklıdır

Yaşayan Türkologlar-XVII

Rémy Dor'la Söyleşi

SERVER TANİLLİ

• Yaşam öykünüzün yanısıra, sizi "Türkoloji"ye götüren nedenleri açıklar mısınız?

1946 yılında doğdum. Askerî geleneği hayli güçlü bir ailenin çocuğuyum; büyükbabam generaldi, babam da general oldu. Orta öğrenimimi Michelet Lisesi'nde yaptım. Kendisini daha sonra göreceğim Afgan kralı Muhammet Zahir Şah da, benden yıllarca önce tahsilini bu lisede yapmış. Bakaloryamı, 63-64 yılında felsefeden verdim. Hukuk Fakültesi'ne girdim. Ancak bir noktadan sonra anladım ki, bu alana yatkın değilim; kuruluğu pek çabuk usandırıp uzaklaştırdı beni.

1965 yılında, yazı Türkiye'ye gidip geçirmeye karar verdim. Niçin Türkiye? O sıralarda uzak ülkeler içinde bana en yakın görüneni oydu da ondan belki... Nerval'den de geçerek, Chateaubriand'dan Loti'ye kadar, romantik yazarların etkisiyle, bir düş içindeydim. "Görülen, daha önce düşlenmemişse, dünya hiçbir zaman iyi tanınamaz" der Bachelard; bu büyük filozofun söylediğinin ne denli doğru olduğunu daha sonra anlayacaktım; gerçekle yüz yüze geldiğimde, donup kalmak şöyle dursun, hayal ettiğim şeyin boyutları daha da genişleyip büyüdü. Beni, oradan oraya sürükleyip götüren yığınla serüvenin sonunda, Türk halkındaki geleneklerin zenginliğini keşfettim; ve bu halkın yüce gönüllülüğüyle insansal sıcaklığını görüp tanıdım: İstanbul'da, yorgunluktan bitkin düşüp bir caminin merdivenlerine yığılıp kaldığımda, su satan bir çocuğun kendiliğinden bana doldurup verdiği bir bardak su; Karadeniz'in geçit vermez ormanlarını yaya olarak aşmaya çalışırken, bir gece, bir baltacının kulübesini bana açışı, unutulur şeyler mi? "Dağ dağa kavuşmaz, insan insana kavuşur": Diller anlaşmasa bile, gözler, eller, gülümseyişler konuşur.

Rémy Dor

Dönüşümde, kararımı vermiştim: Türkolog olacaktım. Doğu Dilleri Okulu ile Uygulamalı Yüksek İncelemeler Okulu'ndaki dersleri izlemeye başladım. Diplomalarımı aldıktan sonra, Afganistan'da, Kabil Üniversitesi'nde bir öğretim üyeliği elde ettim. Bedahşan'ın Özbekleri, Pamir'in Kırgızları gibi, kimi pek iyi bilinmeyen, Türkçe konuşan halkları gidip yerinde inceleme fırsatı çıktı bu vesileyle. Özellikle Kırgızlar dikkatimi çekti. Dünyanın Damı denen bir bölgede, âlemden soyutlanıp kalmış olan bu insanlar, geleneksel yaşam biçimini korumuş, sürdürüyorlardı. Bir üç yıla kadar sonra, Fransa'ya döndüğümde, Afganistan'da topladığım malzemeyi yayınlamaya verdim kendimi.

• Fransa'nın yetiştirdiği "Orta Asya" uzmanlarının genç kuşağındansınız. Fransa içinde ve dışında, "Orta Asya" üstüne olan araştırmaların dünü ve bugünü hakkında bizi kısaca aydınlatır mısınız?

Orta Asya'ya ilişkin incelemelerde,

geçmişle bugün arasındaki farklılığa iyi dikkat etmeli. Dün, yani geçen yüzyılda, büyük bir bölümü keşfedilmemiş olan Orta Asya, coğrafya, botanik ya da zooloji bilginlerini çekiyordu. Onu keşfetmek, varış yollarını çizmek, haritalarını yapmak, içinde yetişen bitkileri, yaşayan hayvanları saptamak gerekiyordu vb. 19. yüzyılın ilk yarısından kimi adlar aklımızda: Bir *Moorcroft*, bir *Wood*, tâ Tibet'e kadar gitmiş -Bitkiler Bahçesi bilginlerinden- bir *Jacquemont* böyle.

Dünyanın bu bölgesine ait bilgiler elde edilir edilmez, *Rawlinson* ya da *Burnouf* gibi oryantalistler, Aryen cennetini bir yere yerleştirmenin, insanlığın kökenini Orta Asya'nın şu ya da bu köşesinde, özellikle de Pamirler bölgesinde bulmanın aranışı içine girdiler. Onların arkasından "arkeologlar" nöbeti devralıyorlar: *A. Stein, Von Le Coq, S. Hedin* -içlerinde en ünlüsü Tuen-Huang olan- kalıntıları ve yıkıntıları buluyorlar.

Ruslar, dillerle ilgileniyorlar. Türkolojinin babası *W.Radloff*, sözlü edebiyatın belgelerini elde etmek amacıyla bozkırları arşınlıyor: Anıtsal eseri, *Proben der Volkslitteratur der Türkischen Stämme Süd-Sibiriens*, bütün Türkologlar için temel bir başvuru kitabıdır. Öte yandan, Türkçe konuşan halklardan kimi araştırıcılar da, aynı dönemde, kendi kültürlerine eğiliyorlar: Kazak prensi *Çogan Valixanoff, İ. Altynsaryn* ve ötekiler, geleneklerini topluyor, çözümleyip yorumluyorlar.

Modern dönemde, Orta Asya halklarına ilgi giderek artmakta; nedeni de, onların jeopolitik ağırlıklarının gitgide artması. Fransızlar, iki önemli politologları sayesinde, dünyada, önde gelen ülkelerden biri bu konuda: Bu araştırıcılar da *H. Carrè d'Encausse* ile *A. Benningsen*. Bunun gibi, bir dilci, *G. Imart*, Sovyetler Birliği'nde Türkçe konuşan azınlıklar için izlenen kültür politikasıyla ilgileniyor.

Modern dönemde, Orta Asya halklarına ilgi giderek artmakta; nedeni de, onların jeopolitik ağırlıklarının giderek artması.

Kamuoyunun dikkatini toplayan da Sovyetler Birliği'nin yürüyüşünde, Türkçe konuşan halkların oynayacakları belirleyici rol kuşkusuz. Afganistan'ın istilâsı, bu konuda, daha şimdiden belli yanıtlar getirmiş durumda: Nitekim, Tacik ve Özbek birlikleri, çabucak geri çekilmek zorunda kaldılar...

• Bu bakımdan, Türkiye'deki araştırmaları nasıl değerlendiriyorsunuz?

Türkiye'de yayınlanan eserler bakımından, *Gaspıra'lı İsmail Bey*'le *Yusuf Akçura* gibi yenilikçi hareketi başlatmış Orta Asyalı aydınların tuttukları ayrı bir yer var. *Ahmet Zeki Velidov*'un [Prof. Togan] Türkistan Tarihi üstüne eseri, alabildiğine değerli bilgiler veriyor.

Dilbilim açısından, *Hüseyin Namık Orkun* gibi yazarlar, herşeyden önce geçmişin büyük anıtlarıyla ilgilendiler; Hüseyin Namık'ın Eski Türk yazıtları üstüne olan çalışmaları emsalsizdir. Bunun gibi, *Besim Atalay*'ın bastırdığı Kaşgarlı Mahmud'un Divanı, Türkolojinin örnek eserleri arasındadır.

Kendi açımdan, en çok borçlu olduğum *Abdülkadir İnan*'dır: Onun, Kırgızların destansal edebiyatı üzerine olan araştırmalarından pek yararlanmışımdır. Bu yazar, ansiklopedik kültürü sayesinde, Yakutlardan Kırgızlara kadar, Orta Asya'nın çeşitli halklarının folkloru ile ilgili yığınla sorunu çözüp aydınlığa kavuşturmuştur.

Daha da yakın olarak, *S. Tezcan* sayesinde Azeriler ve *S. Çağatay*'la *H. Oraltay* sayesinde de Kazaklar üstüne ciddi eserler var elimizde. Böylece, Türkiye'de, Orta Asya incelemeleri hakkında çok canlı bir akım görüyoruz ve dileğim o ki, bir Türk meslekdaş, Karagündüz'deki sığınmacı Kırgızlarla ilgilensin; gerçekten bu Kırgızların dil ve âdetleri, Türk toplumu ile bütünleşmeleri ilerlediği ölçüde, hızla değişmekte.

• "Kırgızlar" üstüne hayli araştırmanız oldu. Özellikle sanat, edebiyat ve müzik bakımından ne gibi özellikler saptadınız?

Bir onbeş yılı geçiyor, Kırgız sözlü geleneği ile ilgiliyim. Okuması yazması olmayan ozanların, saatlerce *Manas* destanından okudukları parçaları dinlerken, sözlü gelereğin özgünlüğünü dile getirecek özel bir kavram gerekliliğine inanmış bulunuyorum. O yüzdendir ki, sözlü edebiyat değil, *orature* (dinleti) diyorum. Dile getiriş biçimi ve elde ettiği başarı bakımından, bu dinleti, özellikler taşıyor ve hiçbir zaman edebiyatın aşağısında bir şey olarak da görülmemeli. Bu, günlük yaşama olduğu kadar toplumun en çok duyarlı olduğu anlara da âhenk getiren zengin ve canlı bir bütün.

Öte yandan, birkaç yıldan beridir, araştırmalarım, çobanların hayvanlara seslenirken kullandıkları dile yönelmiş durumda. Gerçekten, Afganistan'da, İran'da ve Türkiye'de bu konuda gördüğüm benzerlikler pek dikkatimi çekti. Temel kuralları, dillerinin çeşitlenişinden de önceye giden o çok eski anlaşma türünden bir şey gibi bu. Buradan kalkıp, kimi önemli sonuçlara varacağım inancındayım.

• Türkiye'yle ilgili unutamadığınız bir anınızı anlatır mısınız?

Çok anım var Türkiye'ye ilişkin. Ama içlerinde hiç aklımdan çıkmayanı, 1968 yılının bir yaz akşamı ile ilgilidir: Antalya'da Orkinoz lokantasındaydık; hareketli mi hareketli bir akşamdı. Hayat arkadaşım olacak olan kadınla o gün orada tanıştım...

REMY DOR'UN KİTAPLARI

Contribution à l'étude des Kirghiz du Pamir afghan, Paris: POF, 1975, 341 p.
Die Kirghisen des afghanischen Pamir, Graz: ADEVA, 1978, 122 p. (avec C.M. Naumann).
Quand le crible était dans la paille: Hommage à P.N. Boratav, Paris: Maisonneuve et Larose, 1978, 398 p. (éd. avec M. Nicolas).
Le chardon déchiqueté: Etre Kirghiz au XXe siècle, Aix: Publications de l'Université de Provence, 1982, 294 p. (avec G. Imart).
Anadolu ağıtları, İstanbul: İş Bankası Yay., 1982, 265 p. (éd. avec P.N. Boratav).
Chants du Tout du Monde, Paris: Maisonneuve et Larose, 1982, 167 p.
Contes kirghiz de la montagne et de la steppe, Paris: POF, 1983 166 p.

Türkiye Kırgızları*

REMY DOR
ÇEVİRİ: LEVENT YILMAZ

Yolculuk

3 AĞUSTOS 1982 Salı günü, Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği tarafından finanse edilen üç uçak Adana havaalanına indi: Uçaklardan, içlerinden çoğunun hiçbir şey anlamadığı bu yolculuktan (uçaklar uzun süreden beri Türkiye'ye doğru yol aldığında bile hâlâ kendilerini toprakta sanıyorlardı) biraz sersemlemiş ve biraz şaşkına dönmüş olarak 1138 Kırgız erkek, kadın ve çocuk indi. Bu küçük Afgan mülteci grubu için bu varış bir dramın sonuna ve yeni bir serüvenin başlangıcını vurguluyordu.

Komünistleri iktidara getiren ve Afgan Demokratik Cumhuriyeti olarak adlandırılan ülkedeki 27 Nisan 1978 tarihli darbe Kırgızları oldukça kaygılandırmıştı. Sovyetlerle geçmişten görülecek bir hesapları olduğu için, üstlerinde dolanan tehdidi erken sezdiler. Kaçmak için Pakitan'a sığındılar.[1] Gilgit'te oturdukları dört yıl boyunca karşı karşıya kaldıkları kültürel, sosyo-ekonomik, çevresel üçlü şok onları derinden etkileyecekti. Alçak irtifada, kent çevresinde, Buruşaski ya da Urdu dili konuşan Şiî ya da İsmailî insanların ortasında yaşamak bu Türkçe konuşan Sünni Müslümanları çeşitli toplumsal kopmaların nesnesi durumuna getirecek; yerel yönetimlerce uygulanan katı polis kontrolü, çektikleri güçlükleri pekiştirecek ve asıl politik eğilimlerinden kararsızlığa düşeceklerdir. 1300 Kırgız mültecisinden yüz tanesi yerel yaşam koşullarına ve sıcağa alışma ehliyetsizliklerini hayatlarıyla ödeyecek, bu deneyimde hayal kırıklığına uğramış diğer yüz tanesi ise belirsiz bir geleceği göğüslemeye Pamir'e geri dönmeyi yeğleyecekti. Bu koşullarda -Pakistan'ın onlara yaptığı yardımı yadsımaksızın- Kırgızların birkaç zaman sonra kendilerini barındıracak yeni bir toprak aramaya koyulduğunu anlıyoruz.

Böylelikle, iyi niyetli Amerikalılar, Rahman Kul'un kulağına halkının Alaska'ya göç edebileceğini fısıldar. Amerika hayali bütün başları döndürür, ama yaşlı Kırgız şefi bu yer değiştirmenin tehlikelerini önceden görebilecek kadar serinkanlıdır. Amerikan zorlamalarına karşın herşeyi iyice araştırarak, Türk Büyükelçiliği'ne başvurur. Uzun bir süreden sonra, Cumhurbaşkanı Kenan Evren'in İslâmabad'a bir yolculuğu sırasında, göç isteklerinin kabul edildiğini öğrenir Bundan böyle Amerikan projesinden sakince vazgeçebilecektir:

> Eğer Türk hükûmeti bizi kabul etmeseydi Alaska'ya gitmiş olacaktık. Ama madem bizi kabul ettiler, biz de A.B.D.'nin önerisini reddettik. Ne diyebilirim... Alaska çok uzak ve çok soğuk... Hem biz oraya hiç gitmedik, üstelik İngilizce konuşmuyoruz... Ayrıca biz Türk kökenliyiz, bu yüzden Türk hükûmetine başvurduk: Tabiî ki eğer bizi kabul etmeselerdi Alaska'ya gitmiş olacaktık.

Herşeye karşın Türkiye biraz efsanevî bir ülkeydi ve Kırgızların çok belirsiz bir coğrafya bilgileri vardı yalnızca:

> Pakistan'da, elçilikte bize sordular: "Türkiye'de nereye gitmek isterseniz?". Ama biz, Türkiye'yi bilmiyorduk; eğer bilseydik neresinin sıcak neresinin soğuk olduğunu da bilirdik: Ama bilmiyorduk işte... Onlara: "Bizi soğuk bir bölgeye yerleştirin ki biz de orada hayvancılık, çobanlık yapalım" dedik. - "Sizi Sarıkamış'a yerleştirsek?" dediler. Biz de sorduk: "Nerede bu Sarıkamış?". Bize haritayı gösterdiler: Ruslara yakın olduğunu görünce: "Daha neler, ben Ruslardan güçlükle kaçmışım, siz beni onların yanına yerleştirmek istiyorsunuz!... Ben oraya gitmem! Eğer Alaska'da olsaydım Ruslardan tamamen kaçmış olacaktım. Rusları hiçbir zaman unutmayız!" dedim. O zaman bizi buraya gönderdiler.

Burası, Kırgızların 5 Ağustos 1982 günü Adana'da bir günlük resmî ziyaret ve tıbbî denetimden sonra otobüsle getirildikleri Karagündüz'dür.

Karagündüz

Karagündüz Van'a 35 km. uzaklıkta, Erçek bucağında, çürütücü suyu yüzünden balık avlamaya ve yıkanmaya elverişli olmayan aynı adlı gölün yakınlarında bir köydür. Gerçekte, İran göçmeni Türk ve Kürt nüfusu olan eski Karagündüz'le, Kırgızların yaşadığı 500 metre uzaktaki yeni Karagündüz'ü birbirine karıştırmamak gerek. Eskisinin, gölün kabarması nedeniyle (bana her yedi yılda bir olduğu söylendi) sürekli su baskını tehlikesiyle karşı karşıya kalması yüzünden yeni köy bir yükseltinin üzerine kurulmuş. Bununla birlikte elektrik ve su olmaması yüzünden kim-

Karagündüz'de köy çeşmesi

se orada oturmak istemiyordu. Köy yeniden terkedilmeden önce, 1975 yılındaki depremden göçenlere geçici barınak görevi görüyordu. Kırgızların geldiğinin haberi köyün yenileştirilmesi için savaşım hazırlığını vurguladı: su sevkiyatı çalışmaları, telefon ve elektrik direkleri dikme, bina inşaatı (okul, cami) ivedilikle gerçekleştirildi. Sonunda Karagündüz artık oraya yerleşmeye hazır yerli halkın kıskançlığına karşı tamamen oturulabilecek bir duruma geldi.

Köyle Van arasındaki günlük ulaşım İsviçreli yardımsever bir derneğin (HESK) mültecilerin kullanımına sunacağı bir minibüs tarafından sağlanacaktı: Bu şekilde ulaşım konusunda ne komşularına bağımlı ne de yalıtılmış olacaklardı.

Karagündüz'e vardıklarında bütün Kırgızlar köyün iki yüz evinde yer bulamadı. 362 kişilik 96 aile yerleşmek için Van'ın 500 km. batısındaki Malatya'ya gitmek zorunda kaldı. 197 aile (776 kişi) Karagündüz'de kalabildi.

Başlangıçta Kırgızlar belirgin fiziksel bir yorgunluk içerisindeydiler. Karagündüz'ün sağlık işlerinden sorumlu eczacı Zeynep Pehlivan'ı dinleyelim:

> Kırgızlar geldiklerinde çok yorgun durumdaydılar. Çoğu hastaydı, sarılık ve ishalden çekiyorlardı. Doğal olarak Kızılay buradaydı ve bütün ihtiyaçları karşıladı: Tedavi, yiyecek hazırlama ve dağıtma, yorgan dağıtma... Kırgız kadınlarından yirmisi gebeydi, onları izledik ve muayene ettik. Pamir'de normal yumurta oluşma düzeni iklim koşulları nedeniyle bozulmuştu; buraya geldiklerinden beri, iklim ve yiyecek değişikliği doğum oranında yükselme etkisi yaptı.

Haftada iki kez gelen Erçek doktoruna Kırgızların sağlık durumunu iyileştirmek için aylar gerekti. Bu başarıldığı için doktor şimdi ziyaretlerini ayda ikiye düşürdü. İhtiyaç durumunda Kırgızlar onu beş kilometre uzakta olan dispanserinde görmeye gidebiliyorlar. Z. Pehlivan çok âcil durumlarda ilk tedavilerden sorumlu: Aşı, pansuman ve zararsız hastalıkların tedavisi (baş, karın ağrıları vb.). Aynı zamanda eğitici bir görevi de var: Genel olarak süt çocuklarının bakımını ve tedavisini öğretmek. Gerçekte çok sayıda çocuk küçük yaşta ölüyor: Karagündüz'ün Kırgız mezarlığında bulunan 27 mezardan 11 tanesi çocuk mezarı.

Köyde yepyeni telefon santralli bir postane var, ama Kırgızlar oraya hemen hemen hiç gitmiyor. Mektuplarını doğrudan Van'dan postalıyorlar.

Jandarma karakolunda dört er ve bir onbaşı var. Bana söylediklerine göre asayişi korumada hiçbir sorunları yok çünkü Kırgızlar olay çıkmasını istemeyen kendi halinde insanlar. Yerli komşularla sürtüşmeler sonunda hep tatlıya bağlanıyor.

Önemli başka bir bina ise Hüseyin Çelebi'nin yönettiği bakkal dükkânı:

> Valilik, Kırgızlar geldiği zaman bu dükkânın açılmasına karar verdi. İmkânlarımız ölçüsünde bu hemşerilerimize ihtiyaçları olanı ısmarlayarak yardımlarına koşmaya çalışıyoruz. Herşeyden önce erişte, pirinç, şeker, çay, sigara ve un satın alıyorlar.

Ticarî işlemlerden doğan en önemli sorun, Kırgızların para kullanımını çok kısa zaman önce öğrenmiş olmaları. Onların geleneksel sistemlerinde bütün işlemler yıllık ayarlanan trampa usulüyle yapılıyor. Peşin (ya da çok kısa taksitle, çünkü H. Çelebi bir haftadan uzun kredi açamıyor) ödeme zorunluluğu onları rahatsız ediyor. Bu nedenle Gilgit'te ticaretle uğraşmaya başlayan Han'ın oğullarından Arif, devlet dükkânından çok daha uzun taksit uyguladığı bir bakkal açtı.

İbadet, ama aynı zamanda toplanma ve karşılaşma yeri olan cami bir Kırgız imam tarafından yönetiliyor: Abdül Baki Hoca. Camiye oldukça çok kişi gidiyor, çünkü Kırgızlar sofu insanlar.

Son iki önemli idarî bina, bir sonra-

ki paragrafta sözedeceğimiz okul ve dokuma atölyesi.

Kırgızların Etkinlikleri

Çocukların etkinliklerinden başlayalım. Çocukların en önemli ödevi tabiî ki eğitim görmek. Kırgızlar her zaman için eğitim haklarını istediler: Bu isteklerinin yerine getirildiği görülüyor. Geldikleri zaman prefabrike olarak inşa edilen okul, kapılarını 1982 Ekiminde açtı. Okul, iki büyük sınıf ve öğretmenler odası olarak da kullanılan müdürün odasından oluşuyor: Önünde de büyük bir teneffüs alanı var.

Eğitim personeli iki bayan ve iki erkek öğretmenden oluşuyor: Müdür N. Dost, İ. Hafızoğulları, B. Sonat ve F. Seki. Hepsi Karagündüz'de eğitim vermek için gönüllüydü ve aldıkları sonuçlar görevlerindeki coşkuya belâgatle tanıklık ediyor.

Rahman Kul (solda) Van'da

Nizamettin Dost ve çalışma arkadaşlarının yaptıkları ilk iş öğrencilerin düzeyini belirlemek oldu. Çoğunluk esasında Pakistan'da bir ya da iki yıl okula gitmişti. Urdu dilindeki belgelerin ve diplomaların Millî Eğitim Bakanlığı tarafından geçerli sayılmasından sonra, N. Dost çalışmaya koyulur:

> İlk aşamada özellikle Türkçe öğretimine ağırlık verdik daha sonra adım adım programda onları işlemeye başladık. İlk iki ay herkes birinci sınıfın derslerini izledi. Dört bölüm oluşturduk: A, B, C, D. Eğitim yarım gün yapıldığı için iki bölüm sabah, iki bölüm de öğleden sonra geliyordu. İki ayın sonunda öğrencileri yaşları ve bilgilerine göre uygun sınıflara yerleştirdik.

1982-83 öğretim yılının sonunda üç öğrenci ilkokul diploması alır. Ama yaş sınırını aşmış olan diğerleri güç durumdadır. Bunlara N. Dost'un araya girmesi sayesinde Van'ın İskele Temel Eğitim Okulu'nda serbest adaylara açılan ilkokul bitirme sınavlarına kaydolma izni verilir.İçlerinden yedisi bu sınavı kazanır, böylece orta öğretime kayıt olacakların sayısı ona yükselir. İçlerinden, Han'ın oğullarından biri, Veli:

> Ortaokulda günde yedi dersimiz var. Okulda 700'e yakın öğrenci var. Biz, Karagündüz'den gelen on kişiyiz. İskele Okulu'na gitmeye başladığımızda yabancı olmamızdan rahatsızlık duyuyorduk Ama sonra alıştık. Hepimiz ayrı sınıflarda, ayrı yatakhanelerdeyiz. Başlangıçta böyle değildi, bizim için ayrı bir yatakhane vardı. Daha sonra bizi birbirimizden ayırdılar.

1983-84 yılından itibaren okul normal olarak etkinlik göstermeye başlar. Altı ve yedi yaşlarında yirmi yedi öğrenci kayıt olur: Altısı normal olarak, dördü ise Van'da açılan sınavlarla okulu bitirir. 1984-85 yılında yirmi Kırgız öğrenci ortaokula giderken, yüz seksen beş öğrenci de ilkokuldadır. Bu, çok güzel bir sonuçtur. Gerçekten de, öğretmenlerin söylediğine göre, Kırgızlar düzenli, bilinçli ve çok iyi öğrencilerdir. Ortaokula giden öğrencilerden sınıf birincisi olan bir tanesi bana kendisine okul tarafından verilen takdir belgesini kıvançla gösterdi.

Çocuklarını (erkek ya da kız) okula göndermede zorluk çıkaran anababaların sayısı çok az. Karşı çıkan bazı ailelerse ya öğretmen ya da çocuğun kendisi tarafından razı edilmiş. Çünkü üniforma ve okul gereçleri Kızılay ve diğer yardım kuruluşları tarafından sağlanıyor.

Okul yalnızca çocuklara hizmet etmiyor: Geceleri, öğretmenler, kadınlar ve erkekler için sonunda bir diploma verilen okuma yazma kursları düzenliyor. Bu kurslar 45 gün sürüyor ve 90 eğitim saatini içeriyor. 1983-84 yılında 120'si erkek ve 80'i kadın olmak üzere 200 kişi bu diplomayı almayı başardı.

Eğer bu kurslara bu kadar çok insan gidiyorsa, bu, Kırgızların yapacak bir şeyleri olmadığını gösterir. İşsizlik Karagündüz oturanlarının başlıca hoşnutsuzluk kaynağı. Malatya'da, kentte oturanların sorunları daha az: Kuruyemiş konserve fabrikalarında ya da metalurji sanayiinde kol işçisi olarak çalışıyorlar. Ama Karagündüz'de yapacak iş yok. Çobanlık ya da tarım işçiliği yapan üç-dört Kırgızın dışında büyük çoğunluk köy sokaklarında işsiz güçsüz

YAŞA GÖRE DAĞILIM	
yaş	öğrenci
6	20
7	11
8	25
9	22
10	18
11	18
12	7
13	21
14	5
15-16	7
Toplam	157

SINIFLARA GÖRE DAĞILIM	
sınıf	öğrenci
1	60
2	55
3	20
4	18
5	6
Toplam	157

CİNSİYETE GÖRE DAĞILIM	
erkek	kız
103	54

Bir modern kasaba olarak kurulan Altın Dere

dolaşıyor. Türk hükûmeti Kırgızlara yetişkin başına 4000 TL. 7 yaşından küçük çocuklara ise bunun yarısı olmak üzere para yardımı yapıyor. Enflasyonun seyrine göre bu paranın alım gücü göz alabildiğine küçülüyor; birçok Kırgız bana safça neden aynı miktar parayla gün geçtikçe daha az şey alabildiklerini sordu. Bunun dışında, para yardımı yerli halkın da kıskançlığına neden oluyor: Tarla sahipleri hasat zamanı Kırgızları çalıştırabilmek için bu tartışmayı onlara daha az ücret ödemede bahane olarak kullanıyor. Yirmi kadar genç bu arada teknik formasyon derslerini izledi: Traktör sürme ve tarım âletlerinin kullanımı. Gerçekte, sabit bir iş bulabilmiş olan iki Kırgız, Van 100. Yıl Üniversitesi'nde -sanatsal yetenekleri nedeniyle- dil bilgileri gelişip öğretim üyesi olana kadar teknisyenlik yapan, Han'ın oğullarından biri ressam, diğeri de heykeltraş olan Malek (Melek) ve Akbar (Ekber)'dır.

Bazı Kırgız aileleri biraz büyükbaş hayvan, birkaç keçi ve koyun satın aldı. Köydeki sürü zorla 300-350 baş hayvan sayısına ulaşıyor; Pamir'de baktıkları 40000 baş hayvanlık sürünün yanında acınacak bir durum! Geme gelmez Kırgız aygırları nerede, köyün tüm büyük baş hayvanı olarak iki yaşlı kısrak nerede.[2]

Kadınların etkinlikleri çoğunlukla ev işi. Van ve Çevresini Geliştirme Vakfı (kamu yararına özel işletme) ve onun müdürü Ahmet Akyörük'ün atılımlarıyla örgü ve dokuma atölyesi kurma girişimi oldukça etkili oldu. Ama bu çok kısa sürdü: Sekiz dokuma tezgâhı toz içinde, atölye de beş altı aydan beri kapalı. Geriye kalan, Kırgız zenaatinin piyasada alıcı bulmaya elverişli tek öğesi olan *aşkana* adlı ünlü paravana ama bunu yapmak için özel bir kamış (Lasiagrostis splendes) gerekiyor ki bu da bölgede bulunmuyor. Dokuma konusunda Kırgızlar, örneğin bir Türkmenlerle hiçbir zaman rekabet edemezler.

Kırgız Toplumundaki Değişmeler

Gündelik yaşamdaki maddî koşulların değişimi oldukça kısa bir sürede toplumun yapısına yansıdı.

Karagündüz'de evler küçük: İki küçük oda, bir mutfak,tuvaletler, bir "su odası" (başlangıçta aptes alma için düşünülmüştü, ama Kırgızlar orayı yüklük olarak kullanıyorlar). Bütün evlerde parasız sağlanan elektrik var. Bu son nokta üzücü bir sonuç doğruyor: Kırgızlar bütün ışıkları sürekli açık tutarak enerji savurganlığına alışmışlar. Geceleri, Karagündüz komşu köylere kıyasla bir ışık okyanusuna dönüyor!

İçme suyu köy sokaklarında çeşitli yerlere yerleştirilmiş 16 çeşmeden sürekli akıyor ve bu su sıkıntısını azaltıyor.

Isıtma ise yardımsever dernekler tarafından yakıtıyla birlikte verilen kömür sobalarıyla sağlanıyor.

Görevlilerce mültecilere yapılan ev dağıtımı kesinlikle kabile içi bölünmeleri göz özüne almamış. Evlerin boyutu ataerkil ailenin sonunu hazırlıyor; bu olay para yardımlarının ailelere verilmesiyle hızlandı. Çekirdek ailenin büyümesi ise kesinlikle yaş sınıfları arasındaki erk yapılanmasını sorguluyor. Artık yaşlılara bağımlı olmayan genç, onlardan kaçıyor, bu da yaşlıların "genç kuşakların" tutumu üzerine homurdanmasına neden oluyor.

Kişilerin toplumsal konumdaki yer değiştirmelerini vurgulayan törenler sırasında yeniden güçlendirilen kabile bağları parçalanmak üzere: Küçük oğlanın evlilik töreninde bütün bir kabile iki odalı eve nasıl çağrılır? Yine de önemli durumlarda her zaman için camide toplanılabilir: Bunu Kurban Bayramı'na katılarak belirledim. Ama davetlilere ziyafet çekmek için büyükbaş hayvan olmaması yüzünden eski zamanların büyük bayramları bir daha geri gelmemek üzere yokoldu.

Yaşamın toprak seviyesinde geçtiği göçebe çadırlarının yataylığından batılı tipte mobilyayla (yatak, masa, sandalye) döşenmiş evlerin dikeyliğine geçiş, giysilerde (yalnızca kadınlar geleneksel giysilere sadıklar, erkekler batılı giysiler giyiyor), sofra âdabında (Kırgızlarlar şimdi elleri yerine çatal bıçak kullanıyor), davranışlarda, durumlarda bir değişikliğe yol açıyor.

Beslenme dönüşüme uğradı: Geleneksel perhizin temeli olan süt ve süt ürünleri yokoldu, yerine meyve ve sebzeler geldi. Her ailenin, bahçeciliğin yorucu zevklerine alışabileceği bir sebzeliği var. Daha Kırgızlar bu alanda pek başarılı değil: Bir tarım teknisyeni nasıl ürün alınacağını göstermeye geldi, ancak çok fazla kalmadı. Ama her zaman eşsiz bir mutlulukla mısır, ayçiçeği, soğan, domates, salatalık yetiştirdikleri gibi kavun ve karpuz da yetiştiriyorlar. Han bana yarı kızgın yarı alaylı bir şekilde bu son ikisinin rengini Kırgızların pek göremediğini söyledi, çünkü bunlar olgunlaştıklarında aşağıdaki köyün çocukları geceleri gelip bunları çalıyormuş.

Dile alışmaysa iyi yolda. Okula giden çocuklar doğallıkla çok iyi Türkçe konuşuyor; ama yaşlılar da anlaşabilmek için çaba harcıyorlar: Dillerine, Türk muhataplarına ufak bir dikkatle anlaşma alanına erişebilmelerini sağlayan Özbek ya da Uygur rengi katıyorlar. Bütün evlerde bulunan radyo ve dört beş ayrıcalıklı kişide bulunan televizyon, meyvelerini çabuk verecek dilsel öğrenime katkıda bulunuyor.

Bütün bu değişmeler Kırgızların, rahatlık koşullarının daha iyi bulunduğu kesin yerleşim yerleri olacak Altın Dere'ye taşınmalarından sonra kesinlikle hızlanacaktır.

Altın Dere

Erciş'in birkaç kilometre kuzeyinde, Van Gölü'nün kuzey kıyısında kurulan gelecekteki Kırgız köyü, sayısız evleriyle

Aladağ yamaçlarında bulunmaktadır. Altın Dere Kırgızlar için vaadedilmiş topraklardır. Bu yalnızca Malatya'dakilerin de yerleşmek üzere oraya gelmeleriyle tekrar birarada olacakları için değil, fakat özellikle sonunda kendilerine ait bir toprağa sahip olacakları ve hayvan yetiştirme çalışmalarına başlayabilecekleri için böyledir. Sabırsızlıklarını anlamak mümkündür. Çünkü ne yazık ki, başlangıçta 1984 ilkbaharı için bitirilmesi öngörülen inşaat, 1985 sonbaharından önce tamamlanamayacaktır. İki bin kadar işçi çalıştıran proje sorumlusu-mühendisin bize söylediğine göre özel sektöre ait bazı iş alanlarına az önem verilmesi nedeniyle bazılarının iflâsı ve diğerlerinin malî güçlük içine düşmeleri vb. önemli gecikmelere neden olmuştur. Girişim gerçekten etkileyicidir: 150 küçük evin ve ortak kullanıma açık binaların (okul, cami, postane, dükkânlar, idare binaları, hangarlar, ağıllar, atölyeler) yapılması ve karayolları ile altyapı çalışmalarının tamamlanması gibi işler. Altın Dere çok modern bir kasaba ve örnek bir kuruluş olacaktır.

Binalar iki aile için öngörülmüştür. Girişte geniş ahırlar vardır (yemlikler, su yalağı ve elektrik). Üst katta akar suyu ve elektriği olan daireler, güzel bir oturma odası ve üç yatak odası olmak üzere dört oda, mutfak, banyo, tuvalet. Dairelere, binaların ucunda bulunan dış bir merdivenle girilmektedir.

35000 dönümlük bir arazi (aşağı yukarı 320 km²) Kırgızlara tahsis edilmiştir. Bunun bir kısmı sulak otlak (vadi içi), bir kısmı da kuru otlaktır (kayalık yamaç). Bundan başka her aileye üç inek, 12 koyun verilecektir.

Evlerin dağıtım ve arazilerin paylaşılması kurayla olacaktı. Ancak Kırgızlar resmî makamlardan, kendi bildikleri gibi hareket etme olanağını elde ettiler. Böylece aile ve kabile ilişkilerine saygılarını koruyabileceklerdir.

Sonuç

Kırgız mültecilerinin yerleştirilmesi için Türk makamlarınca girişilen çabaların büyüklüğü (yalnızca Altın Dere için 4 milyon dolardan fazla) hayranlığın yanında şaşkınlık da yaratmaktadır. Kuşkusuz Kırgızların sayılarının az olması, milyonlarca mültecileriyle İran ve Pakistan'ın hiçbir zaman yapamayacaklarından fazlasının onlar için yapılmasına imkân sağlıyordu. Bununla birlikte, Türkiye'nin ekonomik durumu, prestij harcamalarına böylesine büyük miktarlarda yatırım yapmaya izin verecek kadar parlak değildir. Bu gösterişli davranışla Türk hükûmeti, öyle sanıyorum ki, ulusal ve uluslararası kamuoyuna bütün Türkçe konuşanların doğal destekçisi ve sığınağı olduğu izlenimini vermek istemektedir.

> Kendilerine normal bir yaşam sürmek şansını verdikleri için minnettar olan Kırgızlar, Türklerle karışıp kaynaşmaya tamamen hazırdırlar. Neler yapabileceklerini göstermeyi çok arzu etmektedirler.

Kendilerine normal bir yaşam sürmek şansını verdikleri için minnettar olan Kırgızlar Türklerle karışıp kaynaşmaya tamamen hazırdırlar, neler yapabileceklerini göstermeyi çok arzu etmektedirler. Gerçekte, Afganistan'da, Rus ve Çin sınırlarının kademeli kapanışının neden olduğu değişikliklere esneklikle uymayı bilmişlerdi. Yaygın bir hayvancılıktan fakir Pamir otlaklarının yoğun kullanımına geçerek yeni pazarlar kurabilmişler ve orada et ürünlerini satabilmişlerdir. Türkiye'de de aynı biçimde değişim göstereceklerinden kuşku duymuyorum. Bu ülkenin Ortadoğu yönüne gittikçe artan bir ihracatı olduğu sürece Kırgızlar gıda pazarının genişlemesinden yararlanmayı ümidedebilirler. Van'da ise gerekli alt yapı bulunmaktadır: Önemli bir et ve balık dondurma fabrikası. Ksinjiang Kazaklarınınkinden oluşan bundan önceki mülteci dalgası deri sanayiinde -Yunanlılarca boş bırakılan- zaman aralığında kendini kabul ettirerek ekonomik bir güç olarak başarıya ulaştı. Aynı biçimde acaba Kırgızlar kendilerine verilen toprağı ve hayvanı verimli hale getirebilecekler mi?

Televizyondaki reklâm programlarını hayranlıkla izleyen küçük Kırgızlara bakarak, zorlu serüvenleri boyunca bu küçük etnik grubun katettiği yolu belirleyebildim. Babaları bir fotoğrafa bile bakmasını bilmeyen bu çocuklar teknolojik ilerlemeye çaba harcamadan uyum gösteriyorlar. Kuşkusuz bu olağanüstü değişimi benimseme yeteneği, göçebe yaşam biçiminin gizli sonuçlarından biridir. Bununla birlikte bütün bu olup bitenlerde Kırgızların karizmatik şefi Rahman Kul'un oynadığı başlıca rolü göz ardı etmemek gerekir. Daha şimdiden ünü Van'da yayılmış bulunan ve sıradan biri olmayan bu kimse, karşılaştığı herkesi büyülemektedir. Dinmek bilmeyen öğrenmek ve bilmek susuzluğu ile o, herşeyden önce halkını karışıklıklar arasından kurtuluşa götürmesini bilen bir eylem adamıdır. Pamir'e geri dönmeyi umup ummadığını ona sorduğumda bana şöyle yanıt verdi:

> Pamir özgür olsa bile, çadırlarımız, hayvanlarımız, bütün yaşam araçlarımız, hepsi kayboldu, götürüldü. Eğer oraya dönseydik bu bizim için çok güç olurdu. Bundan böyle yaşamımız buradadır.

R. Kul kendisi ve ailesi için Kutlu soyadını seçti: Kut sözcüğünün ifade ettiği bu başarı yeteneği ve yaşam gücünü gerçekten de hiç kimse ondan daha çok taşımamaktadır. Bu ad, yalnızca kendi yakınları için değil, fakat bundan böyle Türkiye Kırgızları diye adlandırılması gerekenlerin tamamı için bir başarı ve zenginlik güvencesi olsun! □

* Bu makalenin malzemeleri, masrafları Bilimsel Araştırma Ulusal Merkezi'nce karşılanan bir görev sırasında toplanmıştır (27/8-19.9.84). Doğu Anadolu'daki bu yolculuğun yorgunluklarına katlanmakta duraksamayan dostum. Dr. Ferhat Şenatalar'a teşekkürü bir borç bilirim. Aynı şekilde: *Milliyet* gazetesi mahalli muhabiri Yalçın Kitapçı Van'daki girişimlerimi çok kolaylaştırmış ve minnettarlığımı haketmiştir. Vali, bölgenin sivil ve askerî yetkilileri bekleme sürelerini kısaltmışlar ve olanakların elverdiği ölçüde işlerimi kolaylaştırmışlardır. Onlara da şükranlarımı sunarım.

Afgan Pamir Kırgızları, Kırgız ulusunun en batıdaki kolundandırlar. Bunların ilk oturma'yerleri Yukarı Asya'da Abakan-Minusink vadisindedir. Sürekli göçün karışık akışıyla itilen Teyit kabilesi 18. yüzyılda alay bölgesine yerleşmiştir. Yerli despotların ve özellikle Hokand Hanının haksız vergilerinden kaçmak için bu göçebe çobanlar sonraki yüzyılda sürülerini otlatmak için Pamir'e gelmeye başlıyorlar. 20. yüzyılın ilk yarısında oraya yerleşeceklerdir. Bölgedeki İngiliz-Rus rekabeti 1895 yılında Pamir'in Afganistan, Rusya ve Çin arasında paylaşılmasına neden olacaktır. 20. yüzyılın ilk yarısında sınırların kapanmasıyla Dünyanın Çatı'sında gittikçe mahsur kalan Afgan Pamir Kırgızları üretim sistemlerini tamamen yenileştirmek zorunda kalmışlardır: Yaygın bir hayvancılıktan, az verimli otlakların yoğun bir kullanımına geçmek, sürülerin türünü değiştirmek ve özellikle ürünlerinin satışı için ticaret şebekesi kurmak. Bu baştan başa yeniden kuruluşu enerjik ve aydın bir başkanın yönetimi sayesinde başarıya ulaştıracaklardır: Bu başkan Rahman Kul'dur. Onun eylemi hakkında ve Afgan Pamir Kırgızlarının geleneksel yaşam biçimi hakkında bakınız: R. DOR. *Contribution à l'étude des Kirghiz du Pamir afghan*, Paris: POF, 1975; R. DOR ve C.M. NAUMANN, *Die Kirghisen des Afghanischen* Pamir, Graz: Adeva, 1978.

[1] Bkz. R. Dor. "Nouvel exil pour les Kirghiz?", *Afghanistan Journal VI* (1), 1979, s. 24-27. "Nouvelles des réfugiés", *a.g.e., VIII* (1), 1981, s.24-29. "Brève information sur les réfugiés kirghiz", *Central Asian Survey I* (2-3), 1982, s.85-89.

[2] Benim için onlar gene de Tanrının bir bağışıydılar, çünkü Karagündüz'den ayrılmak için başka bir taşıma aracı bulabilmek olanağı olmadığından asfalt yola kadar gelebilmek için onlardan yararlanmak zorunda kaldım.

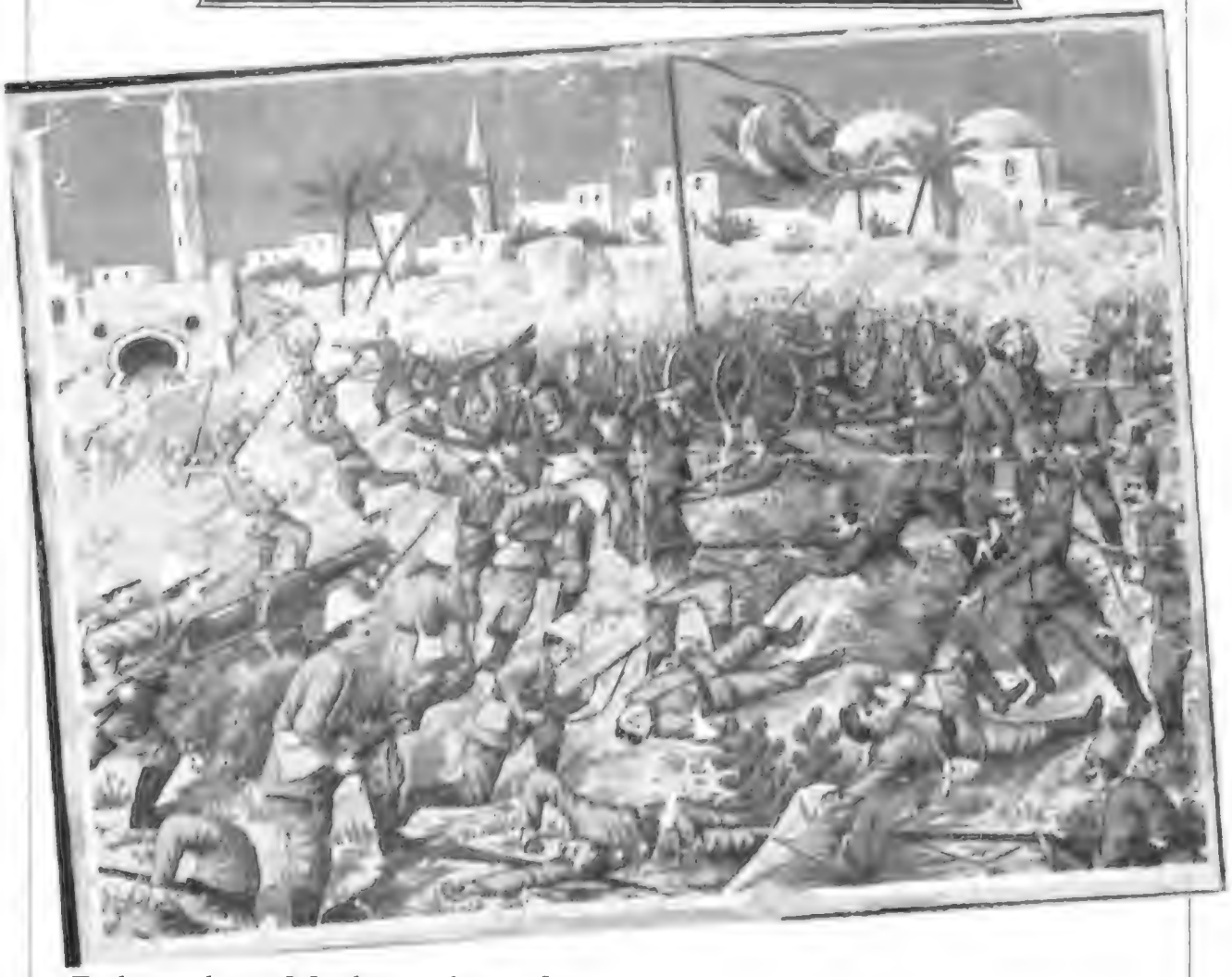

Eskişehir Muharebesi!..

İlk bakışta Kuzey Afrika'da veya Arabistan Yarımadası'nda bir Osmanlı birliği ile lejyonerlerin çarpışması izlenimi veren naif resim, İnönü Muharebelerini gösteriyor. 40x30 cm boyutundaki resmin alt kenarındaki Almanca, İngilizce ve eski yazı (Türkçe) ibarelerden İngilizce olan okunabiliyor: "The battle of Eskı sheir" (Eskişehir muharebesi) ve "printed in Germany" (Almanya'da basılmıştır). Bu açıklamalara göre resimde neyin ne olduğunu anlamaya ve anlatmaya çalışalım: Fesli, mavi giysili askerler, Osmanlı neferi değil, İstiklâl Savaşı'nın Mehmetçikleridir. Bilindiği gibi onların serpuşu fes değildi ve giyimlerinde de böyle mavi kumaştan urbalar, sağlam çizmeler yoktu. Ellerindeki tüfekler, 19. yüzyılın ağızdan doldurma silahlarıdır. Oysa, Mehmetçik piyade tüfeği ile savaştı. Türk bayrağı ise kırmızı üstüne kalın ve açık bir hilâlle resmedilmiş, yıldızı unutulmuş. Gerideki silüet ola ki Eskişehir ya da İnönü kasabası olarak tasarlanmış. Mesken tarzları, kubbeler, minareler, kemerler, hurma ağaçları ve kaktüsler Arap dünyasından bir köşeyi hatırlatıyor. Birçok ölü veren zavallı Yunanlılar da muharip bir birlikten çok av ekibine benziyorlar.

60-70 yıl öncesinin zor ve pahalı renkli basım tekniği ile çıkartılmış ve Anadolu'da bolca satılacağı düşünülmüş bu savaş betimlemesi, acemi ressamının da basımcısının da hiçbir araştırma zahmetine katlanmadıklarını düşündürüyor. (Günümüzde, Türkleri hâlen fesli, Türkiye'yi de Arabistan'da sanan kimi batılılar belki de bu yapımcıların torunlarıdır!..)

NECDET SAKAOĞLU

Doğumunun 350. Yılında
Eremya Çelebi Kömürciyan

KEVORK PAMUKCİYAN

ABLAM Bercuhi Semizoğlu'nun birbuçuk ay süren ağır hastalığı ve müteakiben vefatı dolayısiyle, üç dört aydır *Tarih ve Toplum* için maalesef yeni bir yazı hazırlayamadım. Bu sebeple okurlarımızdan özür dilerim.

13 Mayıs 1987 tarihi, 17. yüzyıl Ermeni Edebiyatı'nın en mümtaz siması, Eremya Çelebi Kömürciyan'ın (1637-1695) doğumunun 350.ci yıldönümüne tesadüf etmekteydi. Bu vesile ile, biraz geç de olsa, bu büyük tarihçi, şair, yazar, mütercim ve matbaacının hatırasına hürmeten, bir yazı hazırlamayı arzu ettik. Zira, İstanbul ve Osmanlı tarihine, keza Türk Edebiyatına da katkısı önemlidir.

Ailesi

Eremya Çelebi'nin ataları, Doğudan Erzincan'ın Kemah bölgesine hicret etmişlerdir. Dedesi Sarkis, mezkûr şehrin Hocayentz köyündendir. Eremya Çelebi'ye göre, Celâlî isyanları zamanında Batıya sığınmak mecburiyetinde kalmıştır.[1] Hrand Der-Andreasyan'a (1892-1978) göre, 1590'da, Gelibolu'da vefat etmiştir.[2] Eskiden, araştırmacı ve kitapçı Bimen Zartaryan'a (1880-1956) ait olan ve halen şahsî arşivimizde bulunan, Kömürciyan Soyu'nun bilinmeyen yazma bir şeceresine göre, Sarkis'in oğlu Nahabed, 1600'de Gelibolu'ya göç etmiş ve 1612'de orada ölmüştür. Zevcesi Huğita ise, 29 Aralık 1655'de, İstanbul'un Balat semtinde vefat etmiştir. Bu bilgiler şimdiye kadar meçhuldü.

İşbu ailenin iki erkek ve üç kızı dünyaya gelmiştir. Birincisi Papaz Mardiros, elimizdeki şecereye göre 1608'de doğup, 1681 yılı Ocak ayında vefat etmiştir. 1639'da ruhani hayata atılmıştır. Hisardibi'ndeki Surp Sarkis Kilisesi'nde görevde bulunmuştur. Zevcesi Eremya Çelebi'dir. İkincisi Kevork, Huğita ise, 1663'de ölmüştür. Üç erkek ve bir kız evlâdı olmuştur. Büyüğü 1639'da doğup, 16 Ağustos 1703'de vefat etmiştir. 12 Mart 1682'de papaz takdis olunarak, Mardiros adını almıştır. Üçüncüsü Papaz Komitas, 22 Nisan 1656'da doğup, 25 Ekim 1707'de şehid olmuştur. Zevcesinin Adı Huri'dir. İkisi erkek ve beşi kız, yedi evlâdları dünyaya gelmiştir. Birincisi Nahabed, 1707'de Roma'da ölmüştür. Diğerlerinin adları Soğome, Tartipça, Hovannes, Maryane, Hripsime (?-1699) ve Ağavni'dir.

Bunlardan Hovannes Kömürciyan, İspanya'nın İstanbul Sefarethanesi'nin baş tercümanı olmuştur. Büyük oğlu Bedros, 1772'de Viyana'da ölmüştür. İkinci oğlu Kozmas-Komitas (1749-?)'da İspanya'nın İstanbul Elçiliğinin baş tercümanlığını ifa etmiştir. İtalyanca çok kıymetli iki eser bırakmıştır. Birincisi, *Descrizione Topografica di Constantinopoli* (İstanbul'un Topografik Tasviri) 1794'de Bassano'da, *Primi Principi della Grammatica Turca* (Türkçe Gramerin ilk kaideleri) ise aynı yıl Roma'da basılmıştır. Hripsime adında bir kızı ile, Hovannes, Hovsep ve Andon isminde üç oğlu doğmuştur. Kardeşi Boğos ise, 1803'de Mesina'da ölmüştür.

Eremya Çelebi'nin pederi Papaz Mardiros Kömürciyan'ın Horen adında bir kardeşi ile, Aşkhen, Sofya ve Kayiane adında üç kızkardeşi bilinmektedir. Eremya Çelebi'nin, ise 1700'den sonra vefat eden Yeranik veya İrene adında bir kız kardeşi vardır.

Eremya Çelebi'nin Hayatı

Eremya Çelebi hakkında gerek Ermeni, gerekse ecnebi birçok araştırmacılar, çalışmalar veya makaleler neşretmişlerdir. Bazıları da, neşrettikleri onun eserlerinin önsözlerinde, hakkında etraflı bilgiler vermişlerdir. Bu sonuncular arasında, bilhassa şu şahıslar kaydedilmeğe değer: Dr. Vahram Torkomyan (1858-1942), Rahip Nerses Akinyan (1883-1963), Kudüs Patriği Mesrop Başpiskopos Nişanyan (1872-1944), Hrand Der-Andreasyan, Hasmik Sahakyan, Prof. Avedis Sanciyan, Dr. Andreas Tietze ve J. M. Avedisyan.

Yukarda açıkladığımız üzere, Eremya Çelebi 12 veya 13 Mayıs 1637'de, İstanbul'un Vlanga yahut Yenikapı semtinde doğmuştur.[3] Gençliği hakkındaki bilgilerimiz mahduttur. Küçük yaşta bir müddet, velisi ve annesinin dayısı, iaşe ve un müteahhidi, Eğin'in (bugün Kemaliye) Navrer veya Narver köyünden Hacı Ampagum'un (1598-1658) yanında çalışmışsa da, bu işten çabuk bezmiştir. Müteakiben, kendisini okumağa hasrederek, Hisardibi'ndeki Surp Sarkis Kilisesi'nin papazlarından Der Hovannes'in talebesi olmuştur.[4] 1655'de Türkçe öğrenmeğe başlamıştır, ancak hocası açıklanmamıştır.[5] Bilâhare, Yunanca, Farsça, Arapça ve İbranice lisanlarını da meşketmiştir.[6]

Eremya Çelebi, annesi Huğita ve veliyi nimeti Hacı Ampagum'la birlikte, 5 Ağustos 1649'da deniz yolu ile Kudüs'e hareket edip, aynı ayın 28'inde oraya varmışlar ve 27 Mayıs 1650'de İstanbul'a dönmüşlerdir. 27 Nisan 1653'de, Baş Patrik Pilibbos I.'le (1592-1655) beraber Sivri Ada'ya gidip, ertesi gün İstanbul'a avdet etmiştir. Kefeli Patrik Mardiros'un (1620?-1683) gününde (1659-1660), Patrikhane'nin başkâtibi ve danışmanı olmuştur. 12 Temmuz 1659'da, Baş Patrik Eğyazar (1610?-

1691) Bursa'ya giderken, kendisine refakat etmiştir. 17 Mart 1660'da, mezkûr Patrik Mardiros'la birlikte Edirne'ye giderek, 25 Nisan'da avdet etmişlerdir. 1 Ağustos 1660'da ise, yine Patrik Mardiros'la birlikte Tekirdağ'ı ziyaret etmiştir. 1661'de, pederi ile, İzmit'e yakın bulunan Armaş Manastırı'na gitmiştir. 26 Nisan 1663'de, annesinin ölümü münasebetiyle, tekrar mezkûr manastıra gitmiştir.[7] 14 Eylül 1664'de Eremya Çelebi'yi Halep'te buluyoruz. Baş Patrik Eğyazar'ı, Osmanlı Devleti hudutları dahilinde, ayrı bir başpatriklik tesis etmek niyetinden vazgeçirmesi için, İstanbul Patrikhanesi kendisini oraya göndermiştir. Mezkûr şehirden de ertesi yıl Kudüs'e geçmiş ve Paskalya yortusunu orada kut'amıştır. 1677'de, İstanbul'da, Abro Çelebi'nin (1621-1676) himayesinde bir matbaa da kurmuştur. Ancak, iki küçük kitap basabilmiştir. Bunlardan birincisi, Kudüs'deki mukaddes yerler hakkında kendisinin telif ettiği manzum bir methiyedir. 1685 yılı Mayıs ayında, oğlu rahip Kirkoris'i görmek için Eçmiadzin'e gitmiştir. Bu vesile ile, Ani, Kars ve Erzurum şehirlerini de ziyaret etmiştir. Ertesi yıl İstanbul'a döndükten sonra, artık cemaat işlerinden elini çekmiş ve sırf kitapları ile meşgul olmuştur.[8] Genç yaşta ölen Soğome adındaki kızı ile, oğlu Rahip Kirkoris'in vefatının derin acıları, ömrünü kısaltmıştır. Mağakya Çelebi Cevahirciyan'ın (1665-1733'den sonra) *Kronoloji*'sine göre, 15 Temmuz 1695 tarihinde vefat etmiştir. Ölümünün ayı ve günü son yıllara kadar bilinmemekteydi. İlk defa tarafımızdan açıklanmıştır.[8a] Balıklı Ermeni Mezarlığı'na gömüldüğü malûm ise de, bugüne kadar kabir taşına tesadüf edilememiştir.

Eremya Çelebi'nin 1660 İstanbul Yangınını anlatan eserinin birinci sayfası

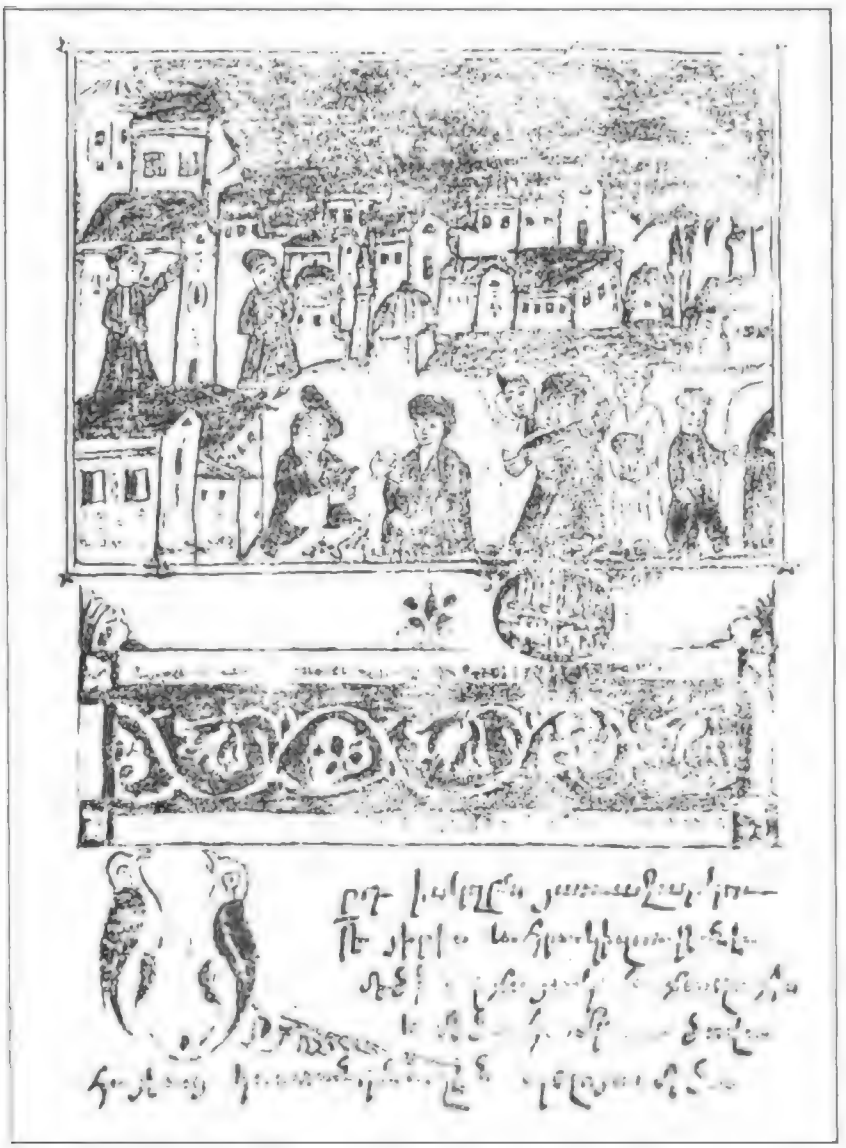

Evlâdları

Eremya Çelebi, Patrik Nışanyan ve sair bazı araştırmacılara göre, 22 Mayıs 1654'de evlenmiştir.[9] Filhakika, *Ruzname*'sinde, kapalı olarak bir düğün merasiminden bahsediyorsa da, kime ait olduğunu açıklamıyor.[10] Bazı tarihçilere göre de, 1657'de evlenmiştir.[11] Zevcesinin adı bilinmemektedir.

Evlâdlarına gelince, büyük oğlu Ampagum, 1659 yılı Mayıs ayında doğmuştur. 1680'de ruhani hayata intisap ederek, Kirkoris adını almıştır. 1682'de, tahsil için Eçmiadzin'e gitmiş ve 1685'de, İstanbul'a dönmüştür. Müteakiben tekar Eçmiadzin'de bulunmuş ve 1691 yılı Aralık sonlarında İstanbul'a avdet etmiştir.[12] Eski takvimle 6 Ağustos 1692 de vefat ederek, Balıklı Mezarlığı'na gömülmüştür. Minyatür nefis bir portresi, *Ruzname*'sinin önsözünde dercedilmiştir (s. XCV). Sanatkâr, kardeşi Mağakya veya Markos Dzağkarar olabilir.

İkinci oğlu minyatürist Mağakya, 1 Mart 1662'de doğmuştur. 2 Ağustos 1685'de, pederi ile birlikte Eçmiadzin'de bulunmuştur. 6 Temmuz 1691'de ise, İstanbul'da idi.[13] 8 Mart 1700'de, ismi meçhul bir oğlu dünyaya gelmiştir. Bu sıralarda Roma'da bulunmakta idi. 10 Ekim 1700'de ise, Livorno'da idi. Diğer bazı şehirleri de ziyaret ettikten sonra, 3 Temmuz 1701'de İstanbul'a avdet etmiştir. 4 Mayıs 1702 tarihinden sonra ölmüştür.

Kızı Soğome 1670'de doğmuş, 1684'de evlenmiş, 1685'de Hovsep adında bir oğlu olmuş ve 27 Aralık 1690 tarihinde ölmüştür. Bugün izi kalmayan Pangaltı Ermeni Mezarlığı'na gömülmüştür. Eremya Çelebi, kızının vefatı münasebetiyle, 7+11:18 kıt'adan mürekkep Ermeni harfli Türkçe bir mersiye kaleme almıştır. Ayrıca, *Yeremya* akrostişi ile, her biri 22 satırlık yedi kısımdan ibaret, Ermenice bir ağıtla hatırasını ebedileştirmiştir.[14]

Eremya Çelebi'nin üçüncü oğlu Hovsep'in ömrü ise, pek kısa olmuştur. 1681 yılı Mayıs ayında doğup, 1682 yılı Temmuz ayında hayata elveda etmiştir.[15]

Eserleri

Eremya Çelebi'nin eserleri hakkında en geniş bilgiyi Rahip Nerses Akinyan vermiştir. Sayıları 40 kadardır.[16] Bun-

lar arasında ancak, İstanbul ve Osmanlı Tarihi, keza Türk Edebiyatı ile ilgili olanları kaydedeceğiz. Başlıca kaynağımız Akinyan'ın çalışmasıdır. Eserler mümkün mertebe kronolojik sıra ile tasnif edilmiştir. Tarihsizler ise sonuna bırakılmıştır.

1. *Orakrutyun* (Ruzname) - Tek yazma nüshası Kudüs Ermeni Patrikhanesi'nde bulunmaktadır (No. 1893). 11 Haziran 1648 ile 11 Kasım 1663 tarihlerini kapsamaktadır. 1939'da, Mesrop Episkopos Nışanyan'ın etraflı bir önsözü ve sonunda, Eremya Çelebi'nin Ermenice ve Türkçe mensur yazıları ve şiirleriyle birlikte Kudüs'de neşredilmiştir.

2. *Badmutyun Hıragizman Gosdantnubolso* (İstanbul'un Yangın Tarihi) - Yegâne yazma nüshası Kudüs Ermeni Patrikhanesi'nde bulunmaktadır (No. 892). Eski Takvim 14 Temmuz 1660'da başlayan ve yaklaşık birbuçuk gün devam eden, İstanbul'un en büyük yangınının tarihidir. 1672'de kaleme alınmıştır. Yaklaşık 100 sayfadır.

3. *Badmutyun Abro Çelebii* (Abro Çelebi Tarihi) - 1666-1672 yılları arasında telif olunan ve beş kısımdan mürekkep işbu eser, 1930'da, Rahip Akinyan tarafından, Münich'de kitapçı Ludwig Rosenthal nezdinde görülmüştür. Halen akıbeti meçhuldür. Eserin ikinci ve beşinci kısımları, Girid Adası'nın fethine hasredilmiştir.

4. *Badmutyun hamarod 400 darva Osmantzotz Takavoratz* (Dörtyüz yıllık muhtasar Osmanlı Padişahları Tarihi) - Tek nüshası, Erivan Mesrop Maştotz Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (No. 1675). Mevcut olmayan aslı 1678'de telif olunmuş, kopyası ise 1732'de istinsah edilmiştir. İşbu eser, 1970 sıralarında, Ermenistan İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü baş görevlilerinden, rahmetli dostumuz Hagop Anasyan (1904-1988) nezdinde yaptığımız teşebbüsler neticesinde, 1982'de, adı geçen Akademi'nin Şarkiyat Enstitüsü tarafından, sayın J. M. Avedisyan'ın kıymetli ve mufassal notlariyle birlikte neşredilmiştir (414 + 1 sayfa).

5. *Karozakirk* (Va'zlar Kitabı) - Viyana Mıkhitharistler Kütüphanesi'nin 408 No.lu yazması ve kısmen Ermenice, kısmen de Türkçe olan bu eseri, bugüne kadar araştırmacıların gözünden kaçmıştır. Sebebi de isminin yalnız *Bizanslı Eremya* şeklinde kaydedilmiş olmasıdır. 1679'da, oğlu Rahip Kırkoris tarafında Eçmiadzin'de istinsah edilmiştir. 116 sayfadan ibarettir.

6. *Gıdak Khaçelutyan Hisusi Krisdosi* (Hazreti İsa'nın Haçlanmasının vasiyeti) - Ermenice ve Türkçe işbu küçük çalışması, Viyana Mıkhitharistler Kütüphanesi'nin 408 No.lu ve 1679 tarihli elyazmasında bulunmaktadır (s.94a-115b).

7. *Badmutyun Isdanbolo* (İstanbul Tarihi) - 1662-1684 yılları arasında fasılalarla telif edilen ve manzum olan bu çok önemli eserinin üç yazması mevcuttur. Birincisi Mesrop Maştotz Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (No. 1345). İkincisi Kudüs Ermeni Patrikhanesi'nde (No. 1030), üçüncüsü ise eskiden Dr. Vahram Torkomyan'ın nezdinde bulunmakta idi. Bitlis'deki ünlü Amırdolu Manastın'nın başkanı Vartan Başpiskopos'un (1630?-1704) telkini ile telif edilen işbu eseri, Dr. Torkomyan tarafından kıymetli ve çok etraflı notlarla birlikte üç cilt halinde, Viyana'da, 1913, 1932 ve 1938 yıllarında neşredilmiştir. Türkçe tercümesi ise, müteveffa Hrand Der-Andreasyan'ın ilginç notlariyle birlikte 1952'de, İst. Üniversitesi Edebiyat Fakültesi tarafından basılmıştır.

8. *Hamarod Haysmavurk* (Muhtasar Bajiografi) - Türkçe olan bu eseri, 1685'de Eçmiadzin'de hazırlanmıştır. Kudüs Ermeni Patrikhanesi'nin 1076 No.lu elyazması olup, 139 sayfadan ibarettir.

9. *Darekrutyun* (Vekayiname) - 1648-1690 yılları arasında, bilhassa İstanbul'da geçen olayları ihtiva etmektedir. Yegâne elyazması, Venedik'de, Mıkhitharistlerin Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (No. 509)

10. *Davud Peygamber'in Mezmurları* - 1692'de, Ermeni asıllı Hassa Mimarı, Kayserili Düğünci Kalfa'nın teklifi ile, Ermeniceden Türkçeye çevirmiştir. İki elyazması da, Mesrop Mastotz Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (No. 1644 ve 1645). 1645 No.lu kopyası, 1715 tarihlidir. Sırf muhtıra kısmı ise, Viyana Mıkhitharistlerinin 988 No.lu elyazmasındadır.(s.101a)

Eserdeki bir yangın resmi

Kömürciyan'ın eserindeki yangın resimlerinden biri

11. *Hamarod Badmutyun Osmantzotz Takavoratz* (Osmanlı Padişahlarının Muhtasar Tarihi) - Bilinen en son eseri olan işbu tarih, 1695'de telif edilmiştir, ve Mesrop Maştotz Kütüphanesi'nin 1786 No.lu ve 1723 tarihli yazmasıdır (40 s.)

12. *Hikâye-i Faris ve Vena* - 1871'de İstanbul'da, Zartaryan Biraderlerin Matbaasında basılmıştır ve 140 sayfadır. İstifade ettiği Ermenice metin, Derzinli Hovannes ve oğlu Haçadur tarafından 1587'de, Marsilya'da Fransızcadan çevrilmiştir. Ermenice tercümesi, Viyana Mıkhitharistler Kütüphanesi'nin 88 No.lu elyazmasıdır. Türkçe tercümesinin yazması ise kayıptır.

13. *Kitab Hikâye-i Cihangir İskender Zülkarneyn* - Ermeniceden Türkçeye çevrilmiştir. Aslı Kudüs Ermeni Patrikhanesi'nin 988 No.lu yazmasıdır (yaprak 6a-178a). Tercüme edildiği tarih belli değildir. Büyük İskender için *"zülkarneyn"* kelimesinin kullanılmış olması önemlidir.

14. *Ermeni Tarihi* - Rahip Mikayel Çamiçyan'a (1738-1823) göre, Türk ediplerinin teklifi ile hazırlamıştır.[17]

Yangından kurtulan Kumkapı'daki Meryem Ana Kilisesi'ni gösteren bir resim

Maalesef günümüze kadar ulaşmamıştır.

15. *Horenli Movses'in Muhtasar Tarihi* - Çamiçyan'a göre, bu tercümesini de Türk ediplerinin arzusu üzerine yapmıştır.[18] Akıbeti bugün meçhuldür.

16. *Kitab-ı Mukaddes'in Ahd-ı cedidi* - Bu çevirimi de yalnız Çamiçyan tarafından zikredilmiştir.[19]

Eremya Çelebi, sayısı onbeş kadar, Türkçe şiirler ve mektuplar da kaleme almıştır ki, bazıları eski yazma ve basma cönklerde dahi bulunmaktadır.

1660 Yangını Tarihi

Yazımızın son bölümünde, Kömürciyan'ın tarihî eserleri arasında en mühimlerinden biri olan, 14 Temmuz 1660 yangını hakkındaki, henüz basılmamış tarihinden bahsedeceğiz.

İstanbul'un işbu en büyük yangını, Haliç'deki Ayazmakapı'dan başlamış ve şiddetli rüzgârın tesiriyle oradaki keresteler tutuşarak, surlardan içeriye sirayet etmiştir. Bir gündüz ve iki gece süren âfet esnasında, şehrin üçte ikisi kül olmuştur.[20]

Eserin bugün mevcut olan yegâne nüshası, Kudüs Ermeni Patrikhanesi'nin 892 No.lu elyazmasıdır (s. 172b-270a). Birinci kısmı, 1675'de İstanbul'da, Amidli (Diyarbakırlı) Rahip Minas (bilâhare Kudüs Patriği, 1630?-1704) için Papaz Hovannes tarafından, Kumkapı Meryem Ana Kilisesi'nde istinsah edilmiştir. İkinci kısmının da, aynı sıralarda yazılmış olması muhtemeldir, zira, 71.ci sayfada 1672 tarihine tesadüf edilmektedir.

Yazmanın ilk sayfasında, eserin ayrılmış olduğu altı faslının başlıkları kaydedilmiştir ki, ilk harfleri EREMİA ismini teşkil etmektedir. Esasen Kömürciyan, *"akrostiş"*i çok seven bir şair ve yazar olmuştur. Metnin birinci sayfasının üst kısmında, yanmakta olan İstanbul'un bir köşesinin minyatür resmi bulunmaktadır. Altında ise, adı geçen Rahip Minas'ın mührü görülmektedir.

Eserin ilginç bir hususiyeti, yangın hakkında verilen bilgiler arasında, şiirlere de tesadüf edilmesidir. Şiirlerin muhteviyatı, umumiyetle yanan yerlerle veya binalarla ilgilidir. Bazıları ise öğütler yahut hayıflanmalar ihtiva etmekte ve mersiye mahiyetindedir.

Mensur kısımlarda, bazı hanların ismine de tesadüf edilmektedir, meselâ Valide Hanı (s. 9), Bodrum ve Kebeci Hanları (s. 71). Üçüncünün içinde bir mescid bulunduğu ve yandığı da iş'ar olunmuştur (s. 72). Balkapan Han'ın karşısında, o günlerde Papazoğlu isminde bir han da varmış (s. 74). 77.ci sayfada, gayet muhkem Hoca Han'ın adı geçmektedir. Keza, 93.cü ve 138.ci sayfalarda, Büyük Valide Han'ı zikredilmektedir. 121.ci sayfada, 1564 yılında vuku bulan bir yangın neticesinde, Kapalıçarşı'nın harab olduğu bildirilmiştir. 141.ci sayfada, Çatladıkapı'daki burclardan birinin çatlamış olduğu kaydedilmiştir. 143.cü sayfada, Çemberlitaş'ın bir resmi vardır ki, bugünkünden pek farklı değildir.

Kömürciyan'ın eserinde yeralan resimlerden birinde yangından sonraki çalışmalar gösteriliyor

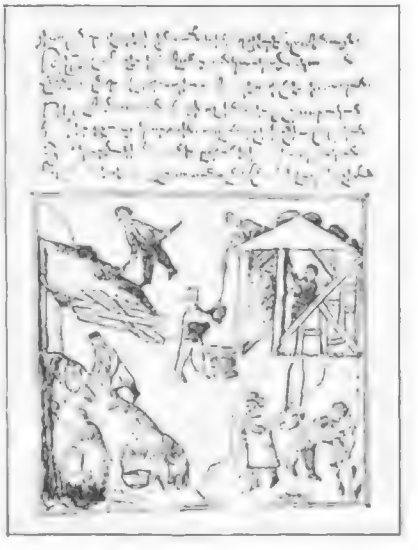

Metinde, bazı Türkçe, Yunanca ve İbranice kelimeler de kullanılmıştır. Yazısı kaligrafik sayılabileceğine rağmen, güçlükle okunan kelimeler de mevcuttur.

Muhtelif sayfalarda, yedi sekiz adet yangınla ilgili minyatür manzaralar görülmektedir. Bunlar arasında, 107.ci sayfadaki, Patrik Kefeli Mardiros'un büyük gayreti ile yangından kurtulan, Kumkapı'daki Meryem Ana Kilisesi'ni ve etrafında ruhanileri gösteren resim, bilhassa kayda değer. Ayrıca, başlıkların altında ve sayfa kenarlarında, tezyinatlara da tesadüf edilmektedir. Minyatüristin, Markos Dzağkarar'ın olması çok muhtemeldir. Öldüğü tarih, tarafımızdan Balıklı'daki mezartaşından tesbit edildiğine göre, 1676'dır.

Kanaatımızca, eser Eremya Çelebi'nin elyazmasıdır. Zira, sonunda her hangi bir muhtıra bulunmadığı gibi, metin üzerinde tashihler de mevcuttur.

İşbu yazmanın ikinci bir kopyası da, eskiden, Ankara'ya yakın Garmirvank Manastırı'nda bulunmakta idi (No. 115, tarih: 1700?, s. 115-252).

Geçen senenin Eylül ayında, işbu kıymetli eseri baskıya hazırlamağa başlamıştık. Metin kısmını tamamladıktan sonra, bazı acele işler dolayısiyle çalışmamız yarıda kaldı.

Sözümüz burada sona ererken, işbu yazmanın fotokopisini birkaç yıl önce göndermiş olan, Kudüs Ermeni Patrikhanesi'nin Gülbenkyan Kütüphanesi'nin müdürü, sayın Sahak Kalayciyan'a şükranlarımızı beyan ederiz. □

---

[1] *1660 Yangını Tarihi*, Kudüs Ermeni Patrikhanesi'nin 892 No.lu yazması, s.38.
[2] *17. Asırda İstanbul*, İstanbul, 1952, s.X.
[3] Patrik Mesrop Nışanyan, *Orakrutyun* (Ruzname), Kudüs, 1939, s.173.
[4] Nışanyan, aynı eser, s.150.
[5] J. M. Avedisyan, *Badmutyun hamarod 400 darva Osmantzotz Takavoratz*, (Osmanlı Padişahlarının 400 yıllık muhtasar Tarihi), Erivan, 1982, s. 14.
[6] Aynı yerde.
[7] Dr. V. Torkomyan, *Eremya Çelebi* (Ermenice), Viyana, 1938, cilt III., s.187; keza, Akinyan, aynı eser, s.45.
[8] Akinyan, aynı eser, s.54 ve 56. *Tarih ve Toplum, 1984 Haziran, s.386.*
[9] *Aynı eser, s.XXVIII.*
[10] *S.52-54.*
[11] *Akinyan, aynı eser, s.36.*
[12] *Nışanyan, aynı eser, s.CII.*
[13] *Nışanyan, aynı eser, s.CXV.*
[14] *Nışanyan, s.632-634 ve 627-632.*
[15] *Nışanyan, aynı eser, s.C.*
[16] *Aynı eser, s.184.*
[17] *Badmutyun Hayotz* (Ermeni Tarihi), Venedik, 1786, cilt III., s.723.
[18] Aynı yerde.
[19] Aynı yerde.
[20] L. İnciciyan, *18. Asırda İstanbul*, İstanbul, 1956. s.68.

İlginç bir Âdet
Cinsel Konukseverlik

TURGUT AKPINAR

AŞİRETLER arasında misafire gösterilen hürmet ve fedakârlık hakkında nekadar yazılsa azdır. Bu misafirperverlik bazen müfrit denilecek derecelere kadar çıkar. Bakınız, Göşdere'de bir gece misafir olduğum İbrahim Ağa'nın çadırında gördüğüm bir misafir âdetini anlatayım: İbrahim Ağa'nın obasındaydım, uykumuz geldi, yataklar serildi.. Ağa ile benim aramda kadınlar, çocuklar yatıyorlardı. Hepsi yatınca ben de uzandım. Ortada yalnız İbrahim Ağa'nın 17-18 yaşlarındaki kızı kalmıştı. Bu, obanın en yetişkin kızı ve Ağa'nın en büyük çocuğu idi. İşlerini tamamlayarak hepimizden sonra yatacaktı. Benim yatağım ile kızın yatağı arasında ancak on santimlik bir boşluk vardı. Aradan beş on dakika geçtikten sonra tahmin ettiğim gibi kız geldi, soyundu ve yatağına girdi, uyumağa başladı. Şimdiye kadar görmediğim bu âdet ve bu aşırı misafirperverliğe hayran olarak bir süre düşündükten sonra ben de uyudum. Ertesi gün uygun bir dille bu âdeti İbrahim Ağa'ya sordum. Dedi ki: "Biz Yürükler bize yakın büyüklere böyle ederiz. Bu âdetimiz, ata, dede âdetidir, nidek âdet bulunmuş.." Ben, "Bu âdetten ya bir kaza çıkarsa?" deyince, Ağa cevap olarak "Bizim kızlar nefislerine hâkimdir. Ama biz misafiri de gözünden biliriz. Eğer bir misafir hainlik eder ve yan gözle bakarsa zorlu yeğinimiz (düşmanlığımız) üstüne gelir. Biz öylesi adamı yaşatmayız. Buralarda Ardıç hakim, Çam kadı!"

İşte öyle bir âdet ki en medeni ve asri memleketlerde bile benzerine rastlanmaz.

Yukarıdaki satırlar benim değildir. Merakınızı çekmek için tırnak içine alınmamıştır. Yazarı, özellikle Toroslar bölgesinde yıllarca dolaşarak yaptığı folklor ve etnoğrafya araştırmalarıyla tanınmış, öğretmen, müzeci rahmetli Ali Rıza (Yalman-Yalgın)'dır.[1]

Araştırıcının, "En medeni memleketlerde bile benzerine rastlanmaz" dediği bu âdet, vaktiyle dikkatimizi çekmişti. Daha sonraları, kültür, tarih ve etnografya ile ilgili çeşitli eserlerde tesadüf ettiğimiz bazı bilgilerin konu ile yakından bağlantılı olduğunu görerek, bu merak çekici âdeti, genel olarak ve kendi kültür tarihimiz açısından, imkânlarımız ölçüsünde aydınlatmaya çalıştık. Bu küçük yazı işte bunu amaçlamaktadır.

Selçuklular Döneminde Anadolu'da Bazı Cinsel Âdetler

14. yüzyılda Niğdeli Kadı Ahmed tarafından yazılmış olan bir eserde, Anadolu'da yaşamakta olan bazı zümrelerin İslâmiyet'e aykırı tutumları eleştirilirken, belirli bir topluluğun aleyhinde ağır ithamlarda bulunulmaktadır. Sözde bunlar, karılarını, kızlarını misafire ikram ederler, bunu da iyi, öğünülecek bir şeymiş gibi gösterirlermiş. Kadı Ahmed'in bu eseri Farsça olup, Süleymaniye Kütüphanesi'nde mülhak Fatih Ktb.nin yazmaları arasında, 4519 numara ile kayıtlıdır. Son yıllarda kaybettiğimiz iki değerli âlimin aracılığı ile bu meseleye açıklık getirmeye çalışalım.

> Cinsel konukseverlik âdeti toplumlar içinde genel, yani herkesin uyguladığı bir âdet olmasa da, aşiretler arasında oldukça değişik şekillerde uygulandığı tespit edilmiş bir sosyal kurumdur.

"Niğdeli Kadı Ahmed, *El Veled uş Şefik* isimli eserinde (s.42), Üstadım dediği, Seyyid ül ulemâ Nureddin el Mekki'nin bizzat içlerine girip müşahade ettiğine ve kendisine anlattığına değinerek, Anadolu'da Taptuklu Şeyhleri adlı İbahiyeden bir kavmin çam ağacına taptığını, kız, kadın ve kızkardeşlerini misafirlerine takdim ettiklerini yazar. Selçuk Türkiye'sinde böyle bir Türk cemaatinin mevcut olduğuna dair tek kaydı teşkil eden bu vesika, sünnîlerin, kızılbaşlara isnat ettikleri 'Mum Söndürme' âdetinden tamamen farklı bir hususta bahsetmektedir. Bu cins misafirperverliğin Orta Asya'da mevcudiyetine dair bazı kayıtlar, Kadı Ahmed'in rivayetinin mümkün olabileceğini meydana koymaktadır". "Etnolojide Hospitalité sexuelle" adı verilen bu türlü misafirperverliğin Türk kavimleri arasında yaşadığını gösteren bazı etnoğrafik vesikalar da mevcuddur." (Osman Turan, bu arada Abdülkadir İnan'ın henüz yayınlanmamış, döl-alma ve evlâdlık müesseselerinden bahseden notlarını, yararlanmak üzere kendisine

verdiğinden bahseder ki, bunları İnan sonradan yayınlamıştır. Adı geçen notlardan bazı nakiller yaptıktan sonra, değerli tarihçi şöyle devam etmektedir:) "Buraya kadar verdiğimiz malumat, Kadı Ahmed'in Taptuklu adlı Türk taifesinin, kadın ve kızlarını misafirlerine takdim ettiğine dair kaydının varid olabileceğini göstermeye kâfidir. Selçuk istilâsiyle Anadolu'ya geçen Türkler arasında dinî inanışlar, kültür ve hayat seviyesi bakımından türlü zümrelere rastlandığı ve farklı medenî derecelerde unsurlar bulunduğu gözönünde tutulmalıdır. Şüphesiz bu türlü misafirperverliği bir ahlâksızlık telâkki etmek doğru değildir. Esasen ahlâklılık ve ahlâksızlık da tamamen kavimlerin içtimaî ve dinî telâkki ve teamülleri çerçevesinde düşünüldüğü zaman bir mânâ ifade eder. Bundan dolayı, cinsi misafirperverliğe bir dinî inanış ve teamülün icabı olarak riayet edilirse ahlâksızlık değil, ahlâkî bir vecibenin yerine getirilmesi nazariyle bakmak sosyoloji bakımından zarurîdir."[2]

Bu görüşlere aynen katılıyoruz. Fakat, değerli tarihçinin inanılır bulduğu bu rivayetleri, sadece kuru bir iftiradan ibaret sayanlar da olmuştur. Abdülbaki Gölpınarlı, cinsel konukseverlik iddialarının, "Mum Söndürme" gibi tamamen sünni çevrelerin uydurduğu yalanlar olduğunu ileri sürer. Müellif, aynı yazma'yı tanıtırken şunları söyler: "13. ve 14. yüzyıllarda Anadolu'nun birçok hususiyetlerini büyük bir gerçeklikle bize veren bu kitapta, Anadolu batınîleri hakkında şu satırları okuyoruz: Türkçesini yazalım: "İblisin kızının öğretmesiyle, kadınların kadınlarla mücamaası, ev sahibinin, kızını, karısını ve kızkardeşini konuğuna komşusuna ve temiz kişilere bağışlaması türesi bu toplumdan kalmıştır. Bunlardan önce hiç kimse böyle bir şey bilmezdi. Anadolu'da her şeyi mübah bilenlerden ve Türk Şeyhlerinden bir toplum vardır, onlara "Taptuklular" derler. Onlar da *bu türeye uyarlar, konuklar hakkında bunu adamlık bilirler.* Efendimiz (Nureddin el Mekki) onlarla bulunmuş, birçok şaşılacak şey görmüştür. Kullarına da bunları anlatmıştır. Biz Taptuklulaların.. böyle bir kanaat sahibi olduğuna, böyle işlerde bulunduğuna inanmıyoruz.. Buna benzer töhmetler dün ve bugün Alevilere, Bektaşilere de isnad edilegelmiştir.."[3]

Gerçekten de bütün yaygın söylentilere, ithamlara rağmen, "Mum Söndü"nün uydurma ve iftiralardan ibaret olduğu ortadadır. Eski bir vali ve değerli bir araştırıcı olan merhum Ali Kemali Aksüt, *Erzincan* isimli eserinde, bu iddiaların konusu olan insanlarla uzun yıllar ilişkili olduğu ve elinde öğrenme hususunda geniş imkânlar bulunduğu halde, "Böyle bir şeyin varlığını ne kendim tespit edebildim, ne de gören ve gerçekten bilene rastladım" der.[4]

Buna rağmen, bu türlü yaygın söylentilerin (anlatılan ve isnad edilen şekillerde değilse de) tarih içinde yaşanmış birtakım âdetlerin, inançların ve ibadet şekillerinin bugüne yansıyan ve serpilen kalıntıları olduğunu, çok zengin tarihî malzemeye dayanarak ortaya koymaya çalışan ilim adamları da vardır. Meselâ sonradan Profesörlüğe yükselen Klaus E.Müller, meşhur doktora tezinde böyle bir kanaati ileri sürmektedir.[5]

Bu ve benzeri âdetlerin Asya'da yaygınlığı dikkate alınırsa Anadolu'ya da göçler yoluyla taşınmış olduğu düşünülebilir. Hattâ bu âdetlerin Anadolu'nun otokton, eski yerli ahalisi arasında da varolması imkân dahilindedir.

Acaba *El Veled uş Şefik*de ileri sürülen ve Taptuklular denilen zümreye izafe edilen âdetler gerçekten var mıydı, yoksa bu da sadece sünnîlerin bir iftirası mıydı?

Bu ve benzeri âdetlerin Asya'da yaygınlığı hususundaki tarihî kayıtlara bakılırsa ve aşağıda görüleceği gibi, Türklerden bazı zümre ve boylar arasında da geçerli olduğu düşünülürse, bu neviden âdetlerin, göçler yoluyla Anadolu'ya da taşınmış olması mümkündür. Hattâ bu âdetlerin, Anadolu'nun otokton, eski yerli ahalisi arasında da esasen mevcud bulunması imkân dahilindedir. Çünkü cinsel konukseverlik, dünyanın pek çok yerinde ve kavminde rastlanan bir âdettir. Şimdi kısaca bu âdetin niteliğini ve tesbit edildiği yerleri görelim.

Cinsel Konukseverliğin Niteliği ve Kaynakları

Alman etnoloğu Hirschberg'in tarifine göre, cinsel konukseverlik, bir evin erkeğinin, karısını misafire bir dostluk işareti olarak ikram etmesidir.[6] Aşağıda muhtelif kavimlerdeki tatbikat hakkında bilgi verilirken, bunun bazı değişik şekilleri görülecektir. Önemli olan, konukseverlik göstermek üzere, misafire, erkeğin en yakını kadınlardan birini sunmasıdır.

Acaba bugün bize çok garip görünen böyle bir âdetin kaynağı nedir? Bu insanlar ne gibi etkenlerle böyle (bugüne göre ahlâksızca) bir davranışta bulunmaktadırlar? Bu etkenlerin başında dinî etken gelmektedir, denilebilir. Çünkü

Cinsel konukseverliğin bir âdet olarak yaşadığı Eskimolar

böyle davranıldığı takdirde belirli bir Tanrı'nın veya Tanrıların hoşnud edilmiş olacağına, bunun sonucunda da eve rahmet, bereket ve mutluluk geleceğine inanılmaktadır. Marco Polo'nun anlattığına bakılırsa, Moğol hükümdarı Mengü Han, İmparatorluğa dahil "Kamul" (bugün Hami) bölgesinde mevcud bu âdeti yasaklamış, fakat bir süre sonra ahali, evlerinde bet bereket kalmadığını, başlarına birçok felâket geldiğini ileri sürerek, hükümdardan yasağın kaldırılmasını ricaya gelmişlerdir. Han da istemeyerek ve kızarak da olsa sonunda bu isteği yerine getirmiştir.[7]

Misafirde bir nevi kutsallık bulunduğu inancını gösteren bazı deyimlere dilimizde de rastlanmaktadır. *Divan-ü Lûgat it Türk*'de "Uma gelse kut gelir", yani konuk gelirse kut da gelir, deyimi bu açıdan çok anlamlıdır. Misafirde bir kutsallık gören insanların, konukla Tanrı arasında belirli bir ilişki buldukları açıktır. Misafire, "Tanrı Misafiri" denilmesinin sebebi de bu olsa gerektir. Bu yüzden de konukların memnun edilmesi, yedirilip içirilmesi, barındırılması Tanrı'yı hoşnut eder, diye düşünülür. Anlaşılan bazı kavimler bu hoşnud etmeyi sağlamak için konukseverlikte çok ileri gitmektedirler.

Maddeci yazarlara göre, dinî inançların temelinde de bazı ekonomik ve sosyal sebepler yatar. Meselâ Bloch, bazı eski medeniyetlerde özellikle Babil'de ve Sümerler'in Uruk şehrindeki Baştanrı-Anu Tapınağı'nda icra edilen ve kadınların Tanrı yolunda kendilerini rahiplere ve hattâ gelen geçen yabancılara sunmalarını ve bilhassa kızlıklarının Tanrı'ya adanan bir kurban gibi telâkki edilerek, Tanrı heykellerinin phallusları veya onu temsil eden birtakım araçlarla giderilmesini dinî bir davranış, bir nevi ibadet olarak gösterdiği halde,[8] Levinsohn isimli yazar, bu işi rahiplerin, Tapınaklara ve dolayısiyle kendilerine gelir temini için buldukları bir yol diye açıklamaktadır.[9]

Cinsel konukseverliğin mevcudiyeti, *Fuhuşun Tarihi* adlı meşhur eserin yazarı, tanınmış sexolog Iwan Bloch ve *Ailenin Şekilleri ve En Eski Tarihi*'ni yazan Prof. Hans Günther'in kanaatine göre, toplumda, erkeğin nazarında ka-

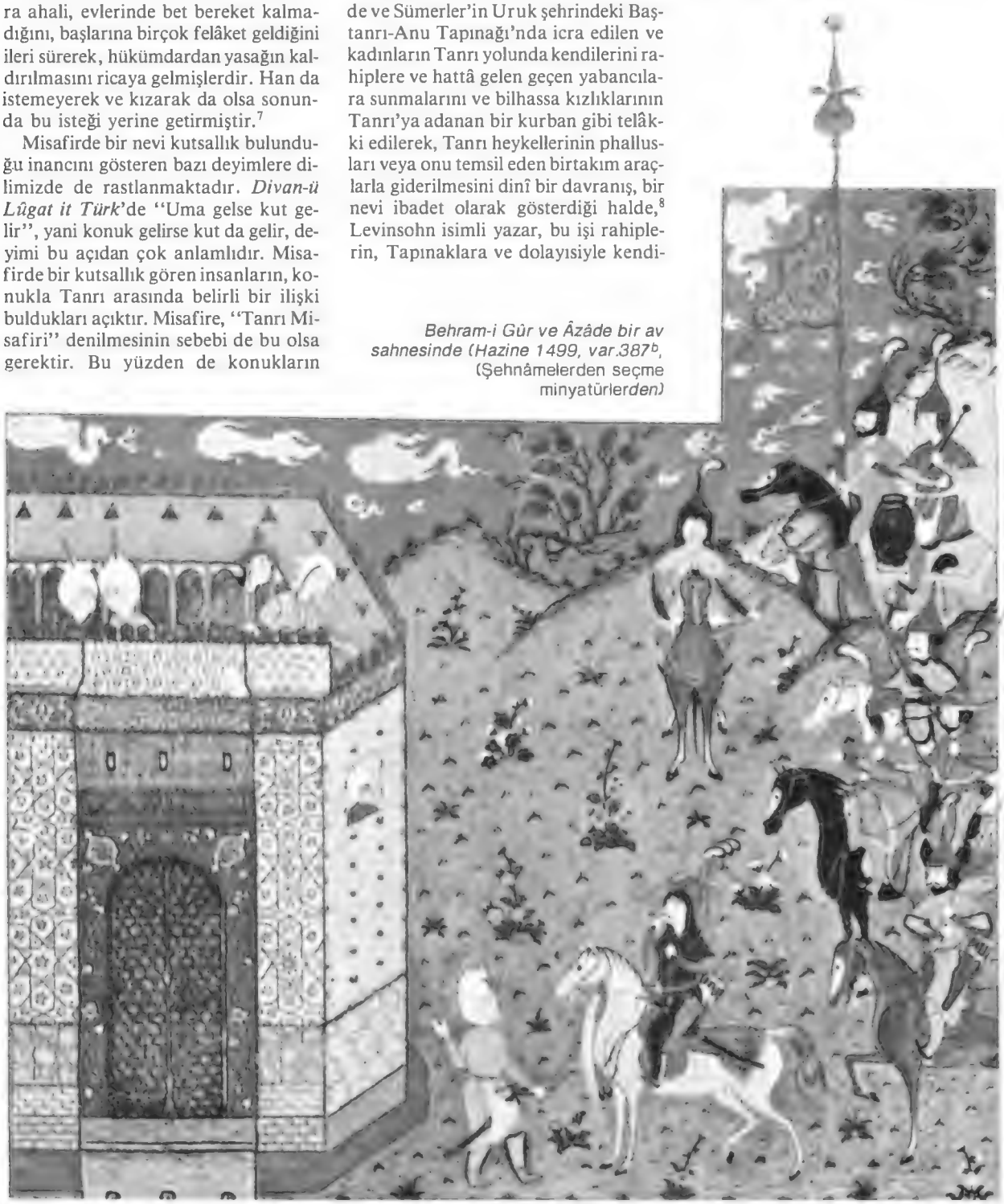

Behram-i Gûr ve Âzâde bir av sahnesinde (Hazine 1499, var.387b, (Şehnâmelerden seçme minyatürlerden)

dının yeri ile sıkı sıkıya ilişkilidir. Onlara göre, ilkel toplumların birçoğunda, kadın, erkeğin mülkiyeti alanına giren menkul bir mal veya eşya gibi düşünülür.[10] Bu anlayışın mantıki sonucu, o eşyanın sahibinin, eşyasını istediği kimselere verebilmesidir. Toplum bunda bir uygunsuzluk görmez. Kadının erkeğin malı gibi telâkkisi, gerek bazı dinlerde gerek bugüne kadar uzanan düşünüş ve davranış biçimlerinde kolayca müşahade edilebilir. O halde cinsel konukseverliğin oluşumunda bu husus önemli bir faktör olarak hesaba katılmalıdır.

İsviçreli ruh hekimi A.Forell'in vurguladığı diğer bir etken ise psikolojiktir. Uzun yıllar süren evliliklerin, eşleri bezdiren bir monotonluğa götürdüğü ve bunun birtakım meseleler getirdiği, zaman zaman dile getirilen bir konudur. Bu yüzden sözde monogaminin hâkim olduğu Batı ülkelerinde bile aslında erkeğin poligam olduğu W.Durant gibi tanınmış kültür tarihçileri tarafından ifade edilmiştir. Afrika'da Angola yerlilerinin, arkadaşlar arasında isimlerini değiş-tokuş etmek suretiyle eşlerini de değiştirmelerinin nedenini, "Bütün ömür boyunca aynı yemeği yiyecek değiliz ya" şeklinde bir mazeretle açıklamaları da, cinsel misafirperverliğin başka bir nedeni olarak görünmektedir.[11]

Tibet gibi, kadınların sayıca az olduğu yerlerde ve tek erkeğin bir kadını besleme imkânı bulunmayan hallerde meydana çıkan "çok kocalılık" Polyandrie'de ekseriya birkaç kardeş müştereken tek bir kadınla evlenmektedir. Burada da karısını başkalarıyla paylaşmak açısından, cinsel konukseverliğe benzeyen bir durum vardır.

Orta Asya Türklüğünün tarihini ve kültürünü iyi bilen Abdülkadir İnan, evlâd edinme ve döl-alma âdeti hakkındaki güzel makalesinde, eski Türklerde döl-alma âdetinin, anaerkil aile döneminden kalmış olduğunu ve amacının, yiğit, kahraman ve fizikî bakımdan üstün vasıflı kişilerden, yabancılardan çocuk edinerek, onlara benzeyen üstün nitelikte çocuklar elde etmek olduğunu belirtir ki, bu âdet cahiliye devrinde, asla ve nesle çok düşkün Araplarda da mevcuddu. Doğan Avcıoğlu, işte bu döl-alma ve cinsel konukseverlik âdetlerinin asıl nedeninin dayanışma ihtiyacı içinde bulunan boyların, fazla çocuk sahibi olmak arzusu olduğunu ileri sürer:

"Eski Türklerde gayrımeşru çocukların hoş görülmesinin ana sebebi boylar ve aileler arasındaki dayanışma ihtiyacına bağlıdır. Bu dayanışma nedeniyle bir aile ne kadar çok akrabası varsa, kendini o kadar güvenli ve güçlü hisseder. Onun içindir ki çok sayıda erkek çocuk sahibi olmaya büyük önem verilir ve çocukların babasının kimliği nususunda da ince elenip sık dokunmaz. Bozkırda yaygın, konuklardan döl alma ve cinsel konukseverlik bu isteğin sonucu olsa gerektir."[12]

Bizce, gaye sadece çocuk âdedini artırmak olsaydı, bunu asıl babanın da yerine getirmesi mümkün olurdu. Halbuki döl-alma'da amaç, âdetçe değil vasıfça üstün çocuk elde edilmesidir. Cinsel konukseverliğin nedenleri ve amaçlarının ise neler olabileceği hakkındaki görüşleri yukarıda belirtmeye çalışmıştık.

Muhtelif Kavimlerde Değişik Uygulama Şekilleri

Cinsel konukseverlik âdeti, toplumlar içinde genel, yani herkesin uyguladığı bir âdet olmasa da, yeryüzünde pek muhtelif ülkelerdeki, kabileler, aşiretler, boylar veya zümreler arasında, oldukça değişik şekillerde uygulandığı tesbit edilmiş bir sosyal kurumdur. Bu tesbitler, tarihî eserler, gezginlerin, misyonerlerin, etnografların bıraktıkları notlar sayesinde yapılmıştır. Fakat şu husus dikkat çekicidir ki, bu nevi âdet ve gelenekler hemen daima yabancılar tarafından yapılmaktadır. Çünkü bunlar bugünkü ahlâk anlayışına ve dinlere tamamen ters düştüğünden, ilmî zihniyette yabancı kişiler, bunları başkalarına nakletmeyi ve yazmayı milli duygulara aykırı görmektedirler. Abdülkadir İnan, kendisi Kazak Kırgızlarından olan bir araştırıcının, Kara-Kırgızlar için anlattığı "utanç verici" âdetleri kendisinin mensup olduğu zümrede de aynen mevcud olduğu halde ağzına bile almadığını yazmaktadır. Halbuki İnan yıllarca bunların içinde yaşamış ol-

Değirmencinin Yezdgird'i değirmende öldürüşü (Hazine 1489, var. 538a), (Şehnâmelerden seçme minyatürler den)

duğundan gerçek durumu bilmekteydi.[13]

Gelelim cinsel konukseverliğin yeryüzünde görüldüğü yerlere. Kutup Kuşağı bölgesi bunların başında gelir. Eskimolar ise bu konuda özel deyimiyle "Kürsü Misali"ni teşkil eder. Yani derslerde verilen, en iyi bilinen ve akla ilk gelen örnek eskimolardır. Belki Tibet için de benzer bir durumdan bahsedilebilir. Eski Isparta'da kadın mübadelesi, konukseverlik gereği sayılıyordu. Polinezya ve Mikronezyalılarda da yakın arkadaşların, isimleriyle birlikte karılarını da birbirlerine devretmeleri âdeti vardı. Batı Afrika'da Herorolarda ise bu iş, yani değiştirme, kadınlar ve sığırlar birlikte olarak yapılıyordu. Çukçenler v.b. bazı göçebe, bozkırlılarda ise, erkeğin sefere çıkmak gibi uzun süre evden ayrılışlarında karısını başka bir erkeğe emanet etmesi gibi bir uygulamaya rastlanıyor.[14]

Arabistan yarımadasının batı ve güney kısmında, cahiliye çağında, Hz. Muhammed'in zamanına kadar bu âdet uygulama alanı bulmuştur. Moğollarda, Kamçatka yarımadasında, Kore ve Japonya'da, Çin'in bazı kuzey eyaletlerinde, Amerika kızılderilileri ile Avustralya yerlileri, Afrika'nın yukarıda adı geçenler dışında (Angola vb.) kabilelerinde de cinsel konukseverliğe rastlanmıştır.[15]

Adıgeçen âdetin, rastlandığı yerlerde ve kavimlerde, her yerde herkes tarafından uygulanan bir âdet olamayacağına işaret etmiştik. Çünkü sosyolojik açıdan her âdet ve gelenek, birçok coğrafi, ekonomik, sosyal, dinî faktörlerin sonucunda oluşur ve ancak uygun şartların bir arada bulunduğu yerlerde ve hallerde ekseriya "yerel âdetler" olarak yaşar. Acaba bu âdetin sık raslandığı Orta Asya'da Türk kavimleri veya boyları arasında durum neydi?

Orta Asya'daki Türk Kavimlerinde Durum

Osman Turan'ın da belirttiği gibi, bazı Türk asıllı topluluklar arasında da bu âdetin varlığını gösteren tarihî kayıtlar mevcuttur. Anadolu'da Selçuklular döneminde yaşamış bazı göçebe zümreler hakkındaki rivayetleri görmüştük. Bu âdeti uygulayan göçebelerin Orta Asya'dan gelmiş boylardan olduklarını kabul etmek hatalı olmaz sanırım. Kaldı ki bu türlü âdetlerin Anadolu'nun otokton ahalisi, yani eski yerli halkları arasında da öteden beri bulunmuş olması kuvvetle muhtemeldir.

Tarihte en eski Türk kavmi olarak, şimdilik Hiungnu'ları, Hunları bilmekteyiz. Thompson'un *Attila and Huns* isimli eserinden, Doğan Avcıoğlu şu fıkrayı nakletmektedir: "Bizans elçileri Attila'ya giderken, ölen Bleda'nın karısı yönetimindeki topluluk tarafından ağırlanır. Bleda'nın karısı, elçilere kızlar ve yiyecekler sunar. Elçiler yiyecekleri alır, kızları reddederler." Marco Polo'nun çok sonraki yıllarda, benzer bir duruma tanık olduğunu söyleyen Avcıoğlu'nun buradaki açıklamasını konumuzla ilgili göremedik. Çünkü elçilere Bleda'nın karısının sunduğu kızlar alelade cariyeler ise, yani ev sahibi kendi kızını sunarak bu işi yapmamışsa, bunun cinsel konukseverlikle alakası yoktur. Yalnız aynı müellifin, "Şato Türklerinden inen Monguorlar (?T.A.)ın yakın zamanlara kadar evin bekâr kızını konuğa sunduklarını, kaynak göstermeden yazdığı olayda teknik anlamda "gerçek bir" cinsel konukseverlik sözkonusudur.[16] Yalnız burada da herhalde düzeltilmesi gerekli husus, Monguor'ların, Türk asıllı olmayıp, bir Moğol kabilesi olduğudur.[17]

> Ebu Dülef Seyahatnamesi'nde (10. yüzyıl), Karlukların gelip geçen seyyahları evlerine davet etme ve her yönden ikramda bulunmaları, ayrıntılı olarak zikredilmektedir.

Ebu Dülef Seyahatnamesi'nde (10. yüzyıl), Karlukların gelip geçen seyyahları evlerine davet etme ve her yönden ikramda bulunmaları, ayrıntılı olarak zikredilmektedir.[18] Aynı bilgiyi O.Turan, Zekeriya Kazvini (13. yüzyıl)'den nakletmiştir.[19]

Marco Polo'dan yüzyıl önce yaşayan Çinli Hong-Hao'nun Hatıralarından, Uygurların da misafire kadınlarını kızlarını sunduklarını öğreniyoruz. Çin kaynaklarına bakılırsa, Eftalitler (Akhunlar?) da birkaç erkek kardeşin, müşterek bir kadın alma âdeti vardı,[20] bu âdetin de cinsel konukseverlikle ilişkili olduğuna değinmiştik.

Bütün bu bilgiler bize bazı Türk kavimlerinde de cinsel misafirperverliğin mevcudiyetini göstermektedir.

Orta Asya'da Türkler arasında yaşamış dölü-alma âdetinin konumuzla yakından ilgisi açıktır. Bu hususta Abdülkadir İnan bize önemli bilgiler vermektedir. Yazımızı uzatmamak üzere değerli araştırıcının bu konuyu da işlediği, "Göçebe Türk Boylarında Evlâdlık Müesseseleriyle İlgili Gelenekler" isimli makalesini tavsiye etmekle yetiniyoruz.

Sonuç

Cinsel konukseverlik, yeryüzünde birçok yerde görülen bir âdettir. Bu âdetin bazı Orta Asya Türk kavimlerinde de bulunduğuna dair tarihî kayıtlar mevcuttur. Selçuklular dönemi Anadolu'sunda da bu âdetin varlığı bir eserde rivayet edilmiştir. Bu rivayetin doğru olabileceğini, Orta Asya'daki tatbikat göstermektedir. Bizim Toroslar'da göçebe Türkmenler arasında yaşanmış gerçek bir olayı, Ali Rıza Yalgın'ın eserinden çıkarmamızla, bu âdetin vaktiyle gerçekten varolduğu kesinleşmiş sayılabilir. Cinsel konukseverlik kalıntısı olduğu açıkça belli olan bir âdetin, konu ile ilgisini ortaya koymak, varsa bu araştırmanın ilmî yararını oluşturmaktadır. □

---

[1] Ali Rıza (Yalman-Yalgın), *Cenupta Türkmen Oymakları*, III. Kısım, Ankara, 84-85; İkinci basısı, Ankara, 1987, s. 112

[2] Osman Turan, "Selçuk Devri Vakfiyeleri I", T.T.K. *Belleten*, sayı 42 (1947) s.216 vd.

[3] Abdülbaki Gölpınarlı, *Alevi-Bektaşi Nefesleri*, İstanbul, 1963, s.272-3

[4] Ali Kemali (Aksüt), *Erzincan*, İstanbul, 1932, s.183, dipnot 1

[5] Klaus E.Müller, *Kulturhistorische Studien zur Genese Pseudo-Islamischer Sektengebilde in Vorderasien*, Wiesbaden, 1967, s.264 vd.

[6] Walter Hircshberg, *Wörterbuch der Völkerkunde*, Stuttgart, 1965, "Frauentasch" maddesi.

[7] Marco Polo, *Von Venedig nach China*, (Erdmann Verlag), Tübingen und Basel, 1979, s.95-6.

[8] Iwan Bloch, *Das Sexualleben unserer Zeit*, Berlin, 1919, s.101 vd.

[9] Richard Levinsohn, *Cinsel Âdetler Tarihi*, İstanbul, 1966, s.25

[10] Hans F.K.Günther, *Formen und Urgeschichte der Ehe*, München, Berlin, 1941, s.92
Iwan Bloch, *Die Prostitution*, I, Berlin 1912, s.203

[11] August Forell, *Die Sexuelle Frage*, München, 1920, s.209

[12] Doğan Avcıoğlu, *Türklerin Tarihi*, C.I, s.243

[13] Abdülkadir İnan, "Göçebe Türk Boylarında Evlatlık Müesseseleriyle İlgili Gelenekler," *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara, 1968. s.306.

[14] Kaj Birket-Smith, *Geschichte der Kultur. Eine Allgemeine Ethnologie*, Zürich, 1946, s.270

[15] W.Hirschberg, *a.g.y.*
Klaus E.Müller, *a.g.y.*
W.Eberhard, *Randvölker Chinas*, s.223 (O.Turan, a.g.m.den naklen)
Marco Polo, *a.g.e.*, s.95 vd., 190, 192

[16] Doğan Avcıoğlu, *Türklerin Tarihi*, C.1, s.229

[17] Hasan Eren, *Türk Ansiklopedisi* "Monguorlar" maddesi

[18] Alfred von Rohr-Sauer, *Des Abu Dulaf Berichi über seine Reise nach Turkestan, China und Indien*, Stuttgart, 1939, s.23 vd.
Ramazan Şeşen, *İbn Fazlan Seyahatnamesi*, s.90

[19] Osman Turan, *a.g.m.*, s.216

[20] Osman Turan, *a.g.m.*, s.217

Türk Dili Tarihi ve "Üniversite Grameri"

TALÂT TEKİN

TÜRKİYE Türkolojisinin geri kalmışlığının en açık kanıtlarından biri de Çuvaşça, Yakutça, Kazakça, Kırgızca, Tatarca vb. gibi Türk dillerinin ülkemizde "dil" değil, "lehçe" sayılmasıdır. Hattâ, İstanbul Üniversitesi'ne mensup Türkologlar, yalnızca en çok farklılaşmış olan Çuvaşça ile Yakutçaya "lehçe" der, bunlar dışındaki Türk dillerini "lehçe"nin altında, ondan çok daha az farklı bir konuşma türü saydıkları "şive" adı ile anarlar. İstanbullu Türkologların bu görüşü son olarak Prof. Dr. Muharrem Ergin'in üniversitelerde ders kitabı olarak okutulan *Üniversiteler İçin Türk Dili* adlı gramerinde yeralmıştır.[1] Sayın Ergin kitabının ilgili bölümünde Türk "lehçe" ve "şive"lerini şöyle tasnif ediyor:

"Türk dilinin lehçeleri: 1. Çuvaşça, 2. Yakutça."

Türk dilinin şiveleri (kavim adları ile):

1. Sibirya ve Altay alanı: Karagas, Soyon, İrtiş ve Tobol, Altay, Telengit, Teleüt, Tuba, Kumandı, Lebed, Sagay, Beltir, Kaç, Koybal, Kızıl, Şor, Kamasin, Çalım (*Çulım* olacak!) ve Çat;

2. Doğu Türkistan alanı: Uygur, Sarı Uygur, Tarançi;

3. Batı Türkistan alanı: Karakalpak, Özbek, Kırgız, Kazak, Türkmen;

4. Kafkasya ve İran alanı: Nogay, Kundur, Karaçay, Balkar (Malkar), Kumuk, Azeri, Kaşkay, Afşar, Kacar, Şahseven, Karadağlı, Karapapak, Hamse, Halaç, Kengerlu, Horasani, Karayî, Karaçorlu;

5. Kuzey alanı (Urallardan Balkanlara kadar): Kazan (Tatar), Astrahan, Başkırt, Kırım, Karayim, Gagavuz, Türkiye (Oğuz).

İşte başlıca Türk lehçe ve şiveleri bunlardır. Bunlara birkaç küçük şive daha eklenebilir. Esasen bu şivelerin hepsi büyük, geniş ve çok nüfuslu olmayıp, bir kısmı genişlik ve farklılık bakımından küçük ve birbirine yakın ağızlar durumundadır. Bilhassa Sibirya, Altay ve İran alanlarında böyleleri çoktur. Asıl büyük, meşhur şiveler sayılıdır ve bellidir.[2]

Hemen belirtelim ki Sayın Ergin'in bu "liste"si bir "dil ve lehçeler sınıflandırması" olmaktan çok uzaktır. Bu, olsa olsa, Türk kavim ve kabile adlarının coğrafi alanlara göre yapılmış çok basit ve eksik bir "sıralanması"dır. Denilebilir ki Radloff'un 1885'te, yani Türkolojinin emekleme çağında, dört coğrafi cihete göre yaptığı Türk lehçeleri tasnifi bile bundan daha bilimsel, daha ayrıntılı ve daha eksiksizdir. Radloff'tan yüz yıl sonra Türkiye'de yayımlanmış bir "üniversite grameri"nde Türk dil ve lehçeleri için bu şekilde öğretilmesi Türkiye Türkolojisinin dünya Türkoloji çevrelerinin bugün erişmiş olduğu düzeyden ne kadar aşağılarda olduğunun en açık kanıtıdır.

İnsan, bu "liste"yi düzeltmeye nereden başlayacağını bilemiyor. Herhalde en uygun yaklaşım "liste"nin başındaki Çuvaşça ile Yakutça'dan başlamak olacaktır. Ergin bunları "lehçe" sayıyor ve yanlışlar böylece başlıyor.

Hemen belirtelim ki, Sayın Ergin'in "lehçe" saydığı Çuvaşça ve Yakutça gerek birbirinden gerekse öbür Türk dil ve lehçelerinden tamamiyle ayrı ve bağımsız iki Türk dilidir. Çuvaşça ile Yakutçanın birer dil olduğu şuradan bellidir ki gerek bu ikisi gerekse bunlarla öbür Türk dil ve lehçeleri arasında "karşılıklı anlaşılabilirlik" *(mutual intelligibility)* oranı sıfırdır. Başka bir deyişle, ne bir Çuvaş bir Yakut'u ne de bir Yakut bir Çuvaş'ı anlayabilir. Ayrıca, öbür Türk dilleri ve lehçelerinden birini konuşan herhangi bir kimse de ne Çuvaşları anlayabilir ne de Yakutları. Bu hususu deneyip kanıtlamak için bundan tam on yıl önce *Türk Dili* dergisinde yalnızca birinci kısmı yayımlanabilen "Türk Dilleri Ailesi: I" başlıklı yazımdan bazı örnekleri buraya aktarıyorum.[3] Bunca yıllık Türkolog Sayın Ergin şu cümleleri anlasın bakalım:

Kinege sitel sinçe vırtat
Yımıga valli karandaş ildim
Min akatın savnı vıratın
Mana pir uyıha otpusk paçis

Sayın Ergin'i zahmetten kurtarmak için bu Çuvaşça cümlelerin Türkçe karşılıklarını hemen veriyorum: "Kitap masa(nın) üstünde duruyor", "Kızkardeş(im) için kurşunkalem aldım", "Ne ekersen onu biçersin", "Bana bir aylık izin verdiler". İşte, Çuvaş "lehçe"si Türkçeye bu kadar "yakın"dır!

Şaka bir yana, Çuvaşça Ana Türk dilinden çok eski bir tarihte, belki de Milât sıralarında ayrılmış, bu nedenle birçok arkaik özellikleri olan bir Türk dilidir. Örneğin bu dilde *z* yerine *r*, s yerine de *l* sesi vardır: *hir*, "kız", *tıhhır* "dokuz", *vıgır* "öküz", *hil* "kış", *pillik* "beş", *çul* "taş" vb. vb. gibi. "Ayak" kelimesi Çuvaşçada *ura*, "baş" kelimesi *pus*, "ağız" kelimesi *yıvır*, "dil" kelimesi "şıl", "diz" kelimesi *çir*, "parmak" kelimesi *pürne*, "kulak" kelimesi *hılha* olmuştur. Ana dile ait temel kelimeleri bu kadar farklılaşmış olan Çuvaşçaya "lehçe" denir mi? Ana Germenceden aynı tarihte ayrılmış

olan İngilizce ile Almanca arasında bile bu kadar fark yoktur: İng. *foot* = Alm. *Fuss*, İng. *daughter* (dôtır) = Alm. *Tochter*, İng. *stone* (stôn) = Alm. *Stein* (ştayn), İng. *nine* (nayn) = Alm. *neun* (noyn) vb. gibi.

Yakutçanın durumu da böyledir. Kuzey-Doğu Sibirya'da 300.000 kişi tarafından konuşulan ve Sovyet devriminden beri yazı dili olan Yakutça Ana Türk dilinden çok eski bir tarihte ayrılmış ve öbür Türk dillerinden ayrı, çok farklı bir gelişme göstermiştir. Yakutçanın Çuvaşçadan ve öbür Türk dillerinden ne kadar farklı olduğunu göstermek için birkaç basit cümle ile denememizi sürdürelim:

Olorbuttaağar üleleebit orduk "Çalışmak oturmaktan daha iyidir".

Min ubayım sakha oskuolatıgar baar "Ağabeyim Yakut okulundadır".

En olus türgennik sangarağın "sen çok hızlı konuşuyorsun".

İti oğo tüünneri ıtır "O çocuk geceleri ağlar".

Miehe sıttık khaata uonna kholuoha naada "Bana yastık kılıfı ile galoş gerek".

Yukarıdaki Yakutça cümleleri, bu dille özel olarak uğraşmamış ise, bir Türkolog bile anlayamaz. Örnek olarak birinci cümleyi alalım: *olor-* fiili bizim *otur-* fiilimizdir; *-but* bizim *-mış* ekinin Yakutçası, *-taağar* ise yalnız karşılaştırmada kullanılan ablatif ekidir; *üle* "iş", *ülelee-* ise "işlemek", yani "çalışmak" anlamınadır; *-bit* yine *-miş* ekidir. Cümle sonundaki *orduk* kelimesi Eski Türkçe *artuk* (bizdeki *artık*) sıfatıdır; fakat anlamı "fazla" değil, "üstün, daha iyi"-'dir.

"Üniversite grameri"nin "lehçe" saydığı Çuvaşça ile Yakutçanın "lehçe" değil, bağımsız birer "dil", "Türk dilleri" olduğu gerçeğini böylece vurguladıktan sonra şimdi gelelim "şive" terimine ve "Türk şiveleri" deyimine... Hemen belirtelim ki bu gramerde "şive" terimi yanlış kullanılmıştır; çünkü "şive"nin Türkçedeki (Türkiye Türkçesindeki!) anlamı yalnızca "standart dilden farklı söyleyiş ve tonlama"dır. Bu anlamı ile "şive" kelimesi Fransızca *accent* kelimesinin ikinci anlamını (birinci anlamı "vurgu") karşılar: Türkçeyi Karadeniz şivesi ile konuşmak, Kayseri şivesi ile konuşmak, İngilizceyi Fransız şivesi ile konuşmak, Alman şivesi ile konuşmak vb. gibi. Bu anlamdaki *şive* kelimesinin dil veya konuşma türleri *(varieties of speech)* tasniflerinde yeri yoktur ve olamaz. Dil bilimi üç türlü konuşma türü tanır: Dil *(language)*, lehçe *(dialect)*, *ağız* (İng. *sub-dialect*, Alm. *Mundart*, (Rusça *govor)*. Başka bir deyişle, dil biliminde, *lehçe* ile *ağız* arasında dördüncü bir konuşma türü yoktur. Bütün diller için geçerli olan bu dil-lehçe-ağız tasnifi Türk dil ve lehçeleri için de doğrudur.

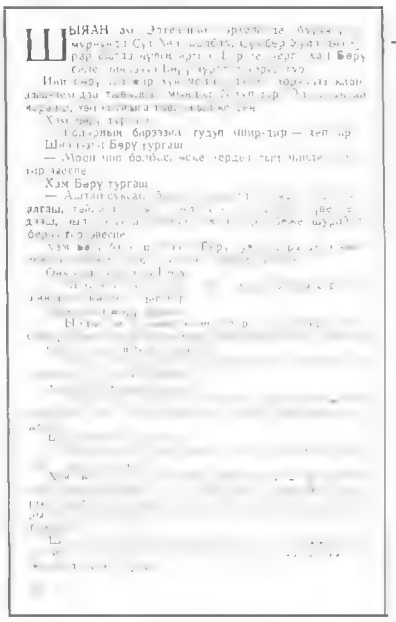

Tuvaca bir metin örneği

Belli ki "üniversite grameri" *şive* terimini "lehçe" anlamında kullanıyor. Türkçe *şive* sözüne verilen bu yanlış anlam bence Kazanlı Türkologlardan, onların "şive"sinden kaynaklanmaktadır; çünkü Kazan Tatarcasında *şive* kelimesi "lehçe" anlamındadır. Hocam rahmetli Prof.Arat Kazanlı idi ve derslerinde bu *şive* kelimesini hep "lehçe" anlamında kullanırdı. Arat Hoca'nın bu yanlış kullanışı çevresine de yayılmış ve gördüğümüz gibi "üniversite grameri"ne kadar sıçrayan bir kavram kargaşasına neden olmuştur.

Acaba Çuvaşça ve Yakutça dışındaki Türk dilleri "şive" (yani "lehçe") midir? Hemen belirtelim ki bunların büyük çoğunluğu "lehçe" değil, "dil"-dir. Bu Türk dillerinin hepsinden örnek cümleler vermeğe bu yazının hacmi müsait olmadığından burada sadece birkaçına ait basit cümlelerle yetineceğiz.

Tuvaca bir cümle: *Uluğ hünde çılığ bolur bolza hemeleer bis* "Pazar günü (hava) sıcak olursa kayıkla gezeceğiz".

Hakasça bir cümle: *Çılığ kün bolar tip pis niyik tonanıp algabıs* "(Hava) ılık olur diye biz hafif giyindik."

Altayca bir cümle: *Avtomobil atka körö sürekey türgen barıp cat* "Otomobil ata göre çok daha hızlı gider";

Kırgızca bir cümle: *Ukpayt dep uşak aytpa, bilbeyt dep uuru kılba* "İşitmezler diye dedikodu yapma, bilmezler diye hırsızlık etme";

Kazakça bir cümle: *Jılamağan balağa emşek bermeydi* "Ağlamayan çocuğa meme vermezler";

Özbekçe bir cümle: *Aldin ovkatlengenler stolden turişe yatibdi* "Daha önce yemek yiyenler masadan kalkıyorlardı";

Yeni Uygurca bir cümle: *Uningga kariganda bu erzenrak emes mu?* "Ona nazaran bu daha ucuz değil mi?";

Tatarca bir cümle: *Cılı söyek sındırmıy, suwık cannı tındırmıy* "Sıcak kemikleri kırmaz, (ama) soğuk (da) insana huzur vermez";

Başkurtça bir cümle: *Yulga irtengi halkında sığırbız* "Yola sabah serinliğinde çıkacağız."

Örnekleri çoğaltmağa gerek yok. Yukarıda birer cümlelik örnekler verdiğimiz "şive"ler "lehçe" değil, "dil"dir. Türkçe ile bunlar arasındaki fark İngilizce, Almanca, Danca, İsveççe, Norveççe gibi Germen dilleri arasındaki veya Fransızca, İtalyanca, İspanyolca gibi Latin veya Roman dilleri arasındaki fark gibidir. Uzmanlık alanı Germen dilleri olan bir dilci nasıl İngilizceyi Almancanın bir lehçesi saymaz veya sayamazsa, bir Latin dilleri uzmanı nasıl Fransızcayı İtalyancanın bir lehçesi saymaz veya sayamazsa, bir Türkolog da Kazakça, Kırgızca, Tatarca vb. gibi Türk dillerini Türkçenin, yani Türkiye Türkçesinin lehçeleri saymaz veya sayamaz. Ayrıca, bu Türk dillerinin hepsinin kendi "lehçe"leri vardır. Tatarcaya "lehçe" dersek, onun lehçelerine ne ad vereceğiz?

Bu yazıyı Türk dil ve lehçelerinin bütün dünya Türkologlarınca kabul edilen bilimsel (kavim veya kabile adlarına göre değil, dil adlarına, dillerin ve dil gruplarının fonetik özelliklerine göre!) tasnifi ile bitirmek yerinde ve uygun olacaktır.

Türk dil ve lehçeleri belli fonetik ölçütlere göre şöyle sınıflandırılır:

I. Çuvaşça. En arkaik özelliklere sahip bağımsız Türk dili; İlk Türkçeden Milât sıralarında ayrılmış olduğu sanılan bu dilde *z* yerine *r*, *s* yerine de *ş* sesi vardır; Eski Türkçe /d/ fonemi bu dilde /r/ olur: *hir* "kız", *tıhhır* "dokuz", *hil* "kış", çul "taş", *ura* "ayak" (Eski Türkçe *adak*);

II. Yakutça. Birçok arkaik özellikleri olan bağımsız Türk dili; Eski Türkçe /d/ fonemi bu dilde /t/ olur; kelime başındaki /s/ düşer, /y/ fonemi ise /s/'ye değişir; Ergin'in kabul etmediği aslî uzun ünlüler bu dilde korunur: *atakh* "ayak", *emis* "semiz", *sulus* "yıldız" (Eski Türkçe *yulduz*), *ât*

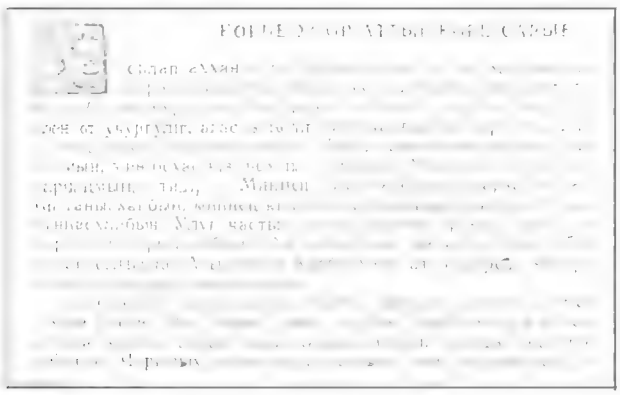

Hakasça bir metin

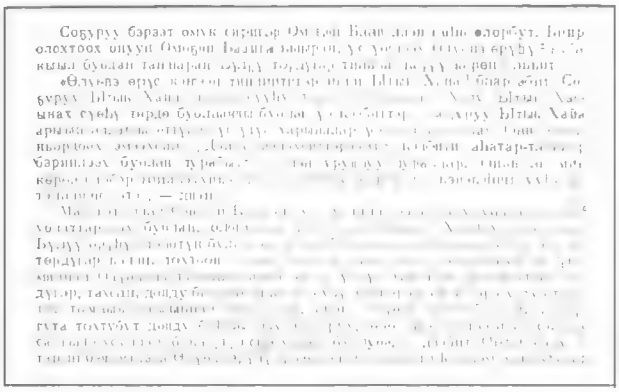

Yakutça bir metin

"isim", *tâs* "taş" (Türmence *dâş*) vb.

III. Kuzey-Doğu grubu. Bu grupta üç ayrı Türk dili vardır: Tuvaca, Hakasça, Altayca. Eski Türkçe /d/ fonemi Tuva dilinde korunur (*adak* "ayak"), Hakasçada /z/ olur (*azakh* "ayak"), Altaycada ise /y/'ye değişir *(ayak)*. Üç dil arasında daha birçok ayrılıklar vardır.

IV. Kuzey-Batı veya Kıpçak grubu: Kırgızca, Tatarca, Başkurtça, Kazakça, Karakalpakça, Nogayca, Karaçayca-Balkarca, Kumukça, Karayca veya Karayimce, Kırım Tatarcası.

Bu gruptaki Türk dilleri dört alt gruba ayrılır: 1. Kırgızca (burada *tag* kelimesi *too*'dur), 2. Tatarca, Başkurtça (bu dillerde *tag* "dağ" kelimesi *taw*'dır; *o*'lar *u, Ö*'ler *ü* olur: *kul* "kol", *küle* "göl", iki dil arasında birçok ayrılıklar vardır), 3. Kazakça, Karakalpakça, Nogayca (bu dillerde *ş* sesi *s, ç* sesi de *ş* olur), 4. Karaçayca-Balkarca Kumukça, Karayimce.

V. Güney-Doğu veya Çağatay grubu: Özbekçe, Yeni Uygurca. Bu Türk dillerinin özelliklerinden biri çok heceli kelimelerin sonundaki /g/ foneminin /k/ olmasıdır: *taglık* "dağlı", *tirik* "diri" vb. gibi. İlk dil arasında birçok fonetik ve morfolojik farklar vardır.

VI. Güney-Batı ve Oğuz grubu. Türkçemizin de dahil olduğu bu gruptaki dil ve lehçeler şunlardır: Türkmence, Azeri Türkçesi veya Azerbaycani, Türkçe veya Türkiye Türkçesi, Gagauzca.

Dünya Türkoloji çevrelerince kabul edilen bu altı gruba Alman Türkologu Gerhard Doerfer tarafından son yıllarda Orta İran'da keşfedilen ve birçok arkaik özellikler gösteren Halaççayı da eklemek gerekir. Böylece, bugünkü Türk dil ve lehçeleri en az yedi gruba ayrılır.

Yukarıdaki tasnife, Halaççа dışında, sadece yazı dilleri alınmıştır. Bu yazı dillerinin hepsinin "dil" olduğu ileri sürülemez. Örneğin, dördüncü gruptaki Karakalpakça, etnik bir ada dayanmasına ve bazı Türkologlarca ayrı bir dil sayılmasına rağmen Kazakçanın lehçesi sayılabilir; çünkü ona çok yakındır. Şimdi Özbekistan'da konuşulan Kırım Tatarcası da daha çok Osmanlıca-Tatarca karışımı bir lehçe karakterindedir. Bunun gibi, altıncı grupta yeralan Azeri Türkçesi ile Gagauzca da Türkçenin, Türkiye Türkçesinin, lehçeleri sayılabilir. Ancak, Azeri Türkçesi geçen yüzyıl ortalarından beri ayrı ve bağımsız bir yazı dilidir. Bu yüzyılın başında bazı Azeri aydınları Osmanlı Türkçesini Azerbaycan'da yazı dili yapmak istemişlerse de bunda başarılı olamamışlar, Azeriler kendi lehçeleri ile yazmayı yeğlemişlerdir. Bizim de onlara karışacak halimiz yoktur.

Türk dil ve lehçeleri şüphesiz ki bunlardan ibaret değildir. Yazı dili olmadıkları için tasnifte yer almayan Türk lehçeleri de vardır. 7. grup olarak andığımız Halaççа dışındaki lehçelerin en önemlileri şunlardır: Çin Halk Cumhuriyeti'nin Kansu eyaletinde konuşulan Sarı Uygur ve Salar lehçeleri (birincisi bir *azak* "ayak" lehçesidir ve Hakasça ile aynı gruba girer) Sibirya'da konuşulan Çulım lehçesi ve Baraba Tatarcası, Horasan'da konuşulan Horasan Türkçesi, daha doğrusu, Horasan Türkmencesi, Özbekistan'ın Harezm bölgesinde konuşulan Harezm Oğuz lehçesi (Türkmencenin lehçelerindendir), Güney İran'da konuşulan Kaşkay ve Eynallu lehçeleri (Azeri Türkçesinin lehçelerinden), Irak'ta konuşulan Kerkük ve Erbil lehçeleri (Azeri Türkçesi lehçeleri) vb.

Özetlemek gerekirse: Yukarıda 6 grup halinde tasnif ettiğimiz Türk dillerinin sayısı 21'dir. Karakalpakça, Kırım Tatarcası ve Gagavuzcayı dil saymayıp çıkarsak bile geriye 18 dil kalır. Sayın Ergin ve İstanbul Türkoloji ekolüne mensup Türkologlar herhalde Sovyetler'in Türk dilini bölmek ve parçalamak için "lehçe"leri dil sayıp ortaya birçok Türk dili çıkarmış olduğunu sanıyorlar. Oysa durum hiç de böyle değildir. Tatarca ile Azeri Türkçesi daha 19. yüzyılda Kazanlı ve Azerbaycanlı aydınlar tarafından yazı dili yapılmıştı. Türkmencenin yazı dili olarak kullanılmaya başlaması da daha eskiye, 18. yüzyıla gider. Özbekçe ile Yeni Uygurca Orta Asya Türklerinin ortak yazı dilleri olan Çağataycanın iki ayrı kolda devamı olarak zaten ortaya çıkmış bulunuyorlardı. Sovyet devriminden sonra yazı dili olan dillerse Çuvaşça, Yakutça, Tuvaca, Hakasça, Altayca, Kırgızca, Kazakça, Nogayca, Başkurtça vb. gibileridir. Bunların birbirlerinden ve bizim Türkçemizden ne kadar farklı olduğunu da yukarıda gördük. Bu farkların dil farkı olduğu bütün dünya Türkologlarınca kabul edilmiştir. "Türk dilleri" için Alman Türkologları *Türksprachen*, İngilizce yazanlar *Turkic languages*, Ruslar da *Tyurkskiye yazıki* deyimlerini kullanırlar ki hepsi de "Türk dilleri" anlamına gelir. "Üniversite Grameri"nin yazarı sayın Ergin bütün dünya Türkologlarınca benimsenen bu tasnifi ve bu adlandırmayı tanımıyor ve "Biz birçok Türkoloji mensubu, hocalarımızla beraber, bu tasnifi kullanırız" diyor. Türk dillerini "şive" terimi ile adlandırmayı sürdürüyor. "Aklın yolu birdir" dedikleri gibi, bilimin yolu ve yöntemi de birdir Bilimin "millî"si veya "bize göre"si olmaz. □

[1] Prof.Dr. Muharrem Ergin, *Üniversiteler İçin Türk Dili*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1986.

[2] Aynı yer, s.64, 65.

[3] Talât Tekin, "Türk Dilleri Ailesi: I", *Türk Dili*, sayı 318 (Mart 1978), s.178-183.

[4] Muharrem Ergin, "Talât Tekin'e Cevap", *Türk Kültürü*, sayı 292 (Ağustos 1987), s.458.

Soldaki Tartışmalardan:
DP Tarihine Bakışlar

HALİL BERKTAY

POLEMİKLERİN seyri içinde, TİP yönetiminin teorisyenleri, özellikle *Emek* dergisinde, Türkiye'nin daha şimdiden kapitalist bir ülke olduğunu veya MDD aşamasına yer bırakmayacak kadar hızla o yönde gittiğini, dolayısıyla anti emperyalist ve anti-kapitalist programların çakıştığını ispatlamaya çalıştılarsa da, SD tezi esasta hep, pratikte kitle mücadelelerine sırt çevirmekle belirlenen[17] bir *parlamentarizm ideolojisi* olarak kaldı; işaret ettiğimiz ikincil literatür tarafından ise, henüz tam kapitalist olmasa bile üretici güçlerdeki gelişmenin bizi bu düzeye ulaştırmasını beklememiz gerektiği ilâvesiyle pekiştirildi ve tamamlandı (bu yüzden, *"beklemecilik"* terimi, o zamanki SD çizgisini çok iyi tarif etmektedir). Bu perspektiften bakıldığında, 1950 seçimleri ve Demokrat Parti -gene, ayrımsız olarak- bir *"halk devrimi"* ydi; çok partililiğin gelişi ve -bazı varyantlarda, Osmanlı despotizminin devamı sayılan ceberrut CHP iktidarının devrilişi, Türkiye'nin burjuva-demokratik devriminin Millî Kurtuluş Savaşı'ndan da büyük bir atılımını, hattâ belki (kapitalizm, burjuva demokrasisi demek olduğuna göre) sonuçlanışını ve tabiî bu yüzden yeni bir Millî Demokratik Devrime de gerek kalmamasını ifade ediyordu. Enteresan bir simetriyi yakalamak bakımından belirtelim: MDD saflarındaki "1946/1950 = karşı-devrim" düşüncesinin, Marksizm-dışı alanın bir köşesinde, Doğan Avcıoğlu çizgisiyle buluşmalar peydahlaması gibi, SD saflarındaki "1946/1950 = halk devrimi" düşüncesi de, Marksizm-dışı alanın bir başka köşesinde, CHP içindeki "Mülkiye Cuntası"nın, "reddi miras"çıların, Turan Güneş, Deniz Baykal ve Haluk Ülman'ların tezleriyle çok çarpıcı paralellikler arzediyordu.[18]

(d) *"Ne ilerleme, ne gerileme" teorisi:* Peki, bu ikisinin arasında ne vardı? Bu ikisinin arasında, bir başlangıç noktası olarak Millî Demokratik Devrimi işçi sınıfının öncülüğünde ve işçi köylü ittifakı temelinde gerçekleşecek, uzun süreli bir halk mücadelesi biçiminde kavranan bir akım vardı. Beklemeciliğe de, darbeciliğe de karşı olmak gibi bir olumluluk taşıyan bir akım, terazinin diğer kefesinde, 1960'ların sonlarında Kültür Devrimi'nin de etkisiyle güçlü bir dogmatizm havasına giriyor; kitle çizgisi anlayışını ve Türkiye'nin millî demokratik devriminin özgürlüklerini bulup çıkarmaya yatkınlığını bu yüzden derinleştiremiyor; bunun yerine, Çin Devrimi'nin köylerden şehirlere ve başından itibaren silahlı mücadele tarzında ilerleyişini, ülkemizin aslında çok farklı koşullarında taklide kalkışıyordu. Buradan, "şehir gerillası" taraftarları kadar olmasa bile, bir başka tür "sol"culuk ve maceracılık türemekteydi.[19]

Türkiye, 1969'da sosyalizmin değil, bir kere daha AP'nin iktidara geldiği bir seçim yaşadı; TİP'in oyları ise yüzde 3 dolaylarında statik kaldı[20] ve millî bakiye sistemi kalkmış olduğundan, 2 milletvekiliyle yetinildi. Daha sonra ordudan, *Devrim* dergisinin (ve derece derece Hikmet Kıvılcım'lının *Sosyalist*'inin, Mihri Belli'nin, vb.) beklediği ilerici 9 Mart değil, faşist 12 Mart 1971 zuhur etti. İlk ağızda, darbecilikle daha yakın ilişkiler içindeki THKO ve THKP-C gibi örgütler ezildi; onları, yukarıda sözünü ettiğim akımın, yani *Proleter Devrimci Aydınlık* dergisi çevresinde türeyen TİİKP'nin, bir başka deyişle Şafak Grubu'nun, 1972 yılı başlarında toplanması izledi. Sıkıyönetim mahkemesinde yargılanan sanıklar, 1973-1974 yıllarında Mamak'ta uzun bir Savunma kaleme aldılar. Doğu Perinçek ile, aralarında bu satırların yazarının da bulunduğu 140 diğer sanığın imzaladığı bu metin, tâ "Orta Asya Kabile Toplumunun Çözülüşü"nden başlayıp 1973 sonbahar seçimlerine kadar gelen, çok kapsamlı, 214 kitap sayfalık bir tarih tahlilini de içeriyordu.

Bugün yeniden okuduğumda, bir yandan önemli anlayışları; diğer yandan, mahkeme koşullarının verdiği ekstra sertliğin yanısıra, hâlâ dogmatizmin ve sektarizmin, pürist bir tutumun, ülkemizin özgüllüklerini yeterince kavramamışlığın belli izlerini taşıdığını gördüğüm *Türkiye İhtilalci İşçi Köylü Par-*

tisi Davası-Savunma (Aydınlık; 1.bas. 1974, 3.bas. 1979), zamanı için çok ileriydi, Türkiye sosyalistlerinin ortaya çıkardığı en sistematik elkitabıydı. Bu yazıda parmak bastığımız Yakın Tarih sorunlarının bazıları açısından, örneğin Osmanlı toplumunun Batı Avrupa'dan *geri kalışı* 16. yüzyıl buhranından başlatılıyor; bu zemin üzerinde farklı bir kerte olarak *kapitalizme bağımlılaşma*da, iç etkenler ile dış etkenler birlikte ele alınıyor; 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, *aşağıdan yukarı burjuvademokratik devrim dalgalarının* zigzaglı ilerleyişi yakalanıyor; bu yükselişin doruğunda, Millî Kurtuluş Savaşı'nın *millî burjuvazinin önderliğ*inde halk kitlelerinin eseri olduğu belirtiliyor; emperyalizme karşı ve emekçilere karşı millî *burjuvazinin* ikili karakteri somut anlatıma yediriliyor; büyüyüp zenginleşmesi ile cephesini işçi sınıfına çevirmesi, devrimi derinleştirmemesi, giderek dünya kapitalizmiyle bağlantılarını yeniden kurması irdelenmeye çalışılıyordu. *Savunma,* Cumhuriyet Devrimi'ni 1940'ların sonlarına kadar uzatıp bir "karşı-devrim" ile durdurmak yerine, *millî burjuvazinin* (veya bir kanadının) *işbirlikçileşmesi*ni vurguluyor; bu değişen sınıf karakteri bazında, "Burjuvazinin Devlet Kapitalizmi Politikası"na, "Nazilere Hizmet Eden Sahte Tarafsızlık"a, " 'Millî Şef'in Faşist Diktatörlüğü"ne -bunlar hep bölüm başlıklarıdır- çok sert hücumlar yöneltiyordu. Sonraki gelişmeler, "Amerikan Emperyalizminin Türkiye'ye Hâkim Oluşu"; " 'Çok Partili Rejim': Hâkim Sınıfların Diktatörlüğünün Yeni Biçimi"; "Demokrat Partinin Eseri: Amerikan Emperyalizminin Doludizgin Sömürüsü"; " 'Türkiye'yi Küçük Amerika Yapacağız' Diyorlardı"; "Bayar-Menderes Faşist Diktatörlüğü" gibi başlıklarla işaretlenmekteydi. Adeta, değişik kanatlardan yorumcuların kâh CHP yıllarına, kâh DP yıllarına karşı eleştirilerinin hepsi alınmış, Marksistçe sivriltilmiş ve tek bir doku içinde birleştirilmiş; böylece, sosyalizmin *"sınıf tutumu"*nun, bütün hâkim sınıf kesimlerinden bağımsız, ayrı ve hepsine muhalif olduğu gösterilmek istenmişti.

Bu akış çerçevesinde, *TİİKP Davası-Savunma*'da, konumuzla ilgili şu kritik değerlendirme yeralıyordu: "... hâkim sınıfların çoğunluğu ve emperyalizm için güvenilir bir iktidar olmaktan çıkan ve geniş halk kitlelerinin nefret ettiği CHP, 1950 seçimleriyle devrildi. Hâkim sınıfların Amerikan emperyalizmine en sadık kesimlerinin partisi DP iktidara geldi. *DP'nin iktidara gelmesi, ne bir halk devrimi, ne de küçük burjuva iktidarının son bulduğu bir karşı-devrimdir. İktidarın bir işbirlikçi klikten diğerine geçmesidir."*[21]

DP'nin ilk yıllarında Celâl Bayar

O tarihte benim de katıldığım bu yargı, daha önce aktardığım her iki tekyanlılıkla kıyaslandığında, kanımca daha iyidir. Ama dikkat ediniz: Yukarıdaki cümleler, yalnızca CHP ve DP ile ilgili bir tavrı değil; *öncelikle* darbecilik ve parlamentarizm karşısında bir tavrı ve oradan giderek, bunun tarihe bakış ile eklemlenmesini yansıtmaktadır.

(e) *Al birini, vur diğerine tutumundan, 1946/1950'de Türkiye'nin bir ileleme kaydettiğini daha iyi görmeye: Savunma,* akademik bir inceleme değildi; askerî diktatörlük altında, işkenceli sorgulardan sonra ağır hapishane koşullarında tutulan insanların inanç ve haysiyet beyanıydı; sosyalizmden başka hiçbir şeyin çözüm olamayacağı dersini tarihten de çıkartarak eylemlerinin haklılığını kanıtlama denemeleriydi. Mamak'taki durum çok yalındı, ak ve karaydı: Bir tarafta idare ve mahkeme vardı, diğer tarafta da biz; orta yol, üçüncü çizgi, sosyal demokrasi, ara kesimler, velhasıl bütün griler hiç göze çarpmıyordu. Şimdi düşünüyorum da, bu kutuplaşma ortamının bir projeksiyonu olarak, *Savunma*'da hep çeşitli *toplumsal-tarihsel konjonktürlerin kutupları* kalın çizgilerle belirtilmiş; sırf, o yıllardaki genel pürizmimizden (saflık, mükemmellik arayışımızdan) ötürü değil, biraz bu yüzden de, kapitalizme, burjuvazinin şu veya bu kanadına, reformculuğa prim veririz endişesi, bazı incelik ve esnekliklerin törpülenmesine varmış; parola, yukarıda da işaret ettiğim gibi, *"sınıf tutumu"*, hattâ çok sık kullandığımız bir deyimle *"sınıf kini"* olmuş; esas tema'yı, katı bir "sınıfa karşı sınıf", Fransızların deyişiyle *classe contre classe* mantığı içinde, hangi düzen, rejim, iktidar veya hükümet altında olursa olsun mülk sahibi sınıfların halkı ezmesi, emekçilerin ise buna karşı mücadelesi meydana getirmiştir. Bir bütün olarak baktığımızda, bir siyasî manifesto, bir program gerekçesi olarak değil de bir tarih metni olarak *Savunma*'nın üç genel probleminden söz edebiliriz: Nice acılar pahasına da olsa *toplumun reel ilerleyişi* duygusu zayıftır; hâkim sınıfların yukarıdan aşağı düzenlemeleri daima salt bastırıcı, dolayısıyla tarihî akışı frenleyici bir rol oynamaktadır.[22]; her türlü reform sadece bir aldatmaca olarak algılanmış, *halkın mücadelesinin bir türevi olma* yönü kaale alınmamıştır. Kronolojik eksenin her iki ucundan örnekler olarak, Osmanlı toplumunun anlatımının, farklı terimlerle de olsa, klasik Yükselme-Duraklama-Gerileme-Çöküş paradigmasının tam dışına çıkamaması, yani diyelim 19. yüzyılın ikinci yarısındaki düzenin 15. yüzyıla kıyasla (daha) bağımlı, dünya hiyerarşisinde daha aşağıda, fakat aynı zamanda üretici güçlerin ve üstyapının mutlak düzeyi bakımından daha ileri olduğunun saptanamaması; 1973 sonbahar seçimlerinin ise (cezaevinde) boykot edilmiş olmasının savunulması ve genel olarak CHP'ye karşı sektarizm, gösterilebilir.[23] İşte bu bağlamda, 1946/1950 değerlendirilirken de, DP'yi içine almayı kabullenerek genişleyen siyaset sahnesinden, emekçilerin özgün sesinin, bağımsız örgütsel varlığının dışlanması mekanizmaları üzerinde haklı olarak durulmuş[24]; ancak bundan, çok-partili rejimin halk açısından ve Türkiye için hiçbir kazanım, hiçbir göreli ferahlama oluşturmadığı vargısına sıçranmıştır. Tipik olarak "çok partili" kelimelerinin tırnak içinde kullanıldığı bir paragrafta, şöyle denmektedir: *"Amerikan emperyalizmi,* kendisiyle en sıkı bağları olan büyük ticaret burjuvazisi ve toprak ağalarının tek başlarına iktidara gelmesi *için* 'çok partili' rejime geçilmesini *sağladı.* 'Millî Şef'in *getirdiği* 'çok partili' rejim, hâkim sınıfların diktatörlüğünü yeni bir biçimde sürdürme *politika*sıydı. Bu rejimde, çok parti vardı ama bunların hepsi de büyük burjuvazi ve toprak ağalarının partisi olmak zorundaydı. Proletaryanın ve halkın teşkilatlanma-

sı yasaklanmıştı. Bu rejimde, hakim sınıflar kendi partileri vasıtasıyla halkın muhalefetini ve mücadelesini kontrol altında tutmaktadır."[25] Bu tahlilin son üç cümlesindeki unsurlar gerçekçidir ve bütün 1946/1950 tartışmalarında hesaba katılmalıdır. İlk iki cümlede altını çizdiğimiz ifadelerde ise, dıştan ve içten bir manipülasyon, bir oyun, bir kandırmaca anlayışı düğümlenmektedir.

Savunma'daki tahlilin bu hatalı yanlarının aşılması, Doğu Perinçek'in 1980'lerde kaleme aldığı iki önemli yazıyla gerçekleşmiştir. Bunlar, tarih sırasıyla "Türkiye'de Çok Partili Rejimin Dayanıklılığı ve Temeli"[26] ve "Kemalizm ve Devlet"tir[27]. İkinci yazı, aslında yakın tarihimizin daha erken bir aşamasıyla ilgilidir; konumuzla bağlantısı, Perinçek'in, Tek Parti ve Millî Şef dönemlerinden çok farklı olarak 1920'lerde Kemalistlerin ne kadar liberal-radikal, eski deyimiyle ferdiyetçi-hürriyetçi, "Prusya yolu"ndan değil Fransız Devrimi'nden etkilenen, halktan yana ve devlet düşmanı, hattâ Marksist olmayan bir materyalizm çerçevesinde Devlet'in tarihsel yeri ve sınırları hakkında görece doğru değerlendirmeler yapabilen bir ideolojiye sahip olduklarını bu yazıda göstermesinde yatıyor -her milliyetçilikte görülen idealizm, eklektizm, millî böbürlenme unsurları, ancak zamanla başat hale gelecek ve kestirmeden söyleyecek olursak, İnönü döneminde, "Türk tarihinin benzersizliği"nde lokalize olmuş doludizgin bir devlet fetişizmi, hâkim ideolojiyi oluşturacaktır. Çarpıcı örneklerle Perinçek, "memleketimizde birçok milyonerlerin, hattâ milyarderlerin yetişmesine çalışma"nın[28], Türk Devrimi'nin *esas ve orijinal* "burjuva sivil toplum projesi" olduğunu savunarak, şöyle devam ediyor: "Ferdî mülkiyet, özel girişim, rekabet, özel sermaye sahipleri aracılığıyla sanayileşmek ve kalkınmak, devlet aracılığıyla böyle bir gelişme çizgisinin önünü açmak, bu projenin ana ilkeleridir."[29] Bir yandan bu yaklaşım, benim Türk tarihçiliğinin gelişimine ilişkin kendi tahlillerime ve Kemalist Devrim'in Thermidor'unun 1930'ların ikinci yarısına izafe edilebileceği yolundaki düşünceme çok uygundur; keza, İş Bankası devletçiliği ile dünya bunalımı yıllarının daha sert ve dolaysız devletçiliği arasındaki farkı, birincisinin ana tercih ve ikincisinin olağanüstü koşulların zorlaması olduğunu görebilen her türlü ekonomik etüde çok uygundur ve Millî Şef döneminin özgül içeriğini belirginleştirebilen çalışmalarla

Kuruluş yıllarında Bayar ve Menderes bir yurt gezisinde

-diyelim, Cemil Koçak'ın daha önce sözünü ettiğimiz kitabıyla- temiz bir şekilde buluşmaktadır. Diğer yandan, bir Doğan Avcıoğlu'nun Kemalizmi İnönü'cülüğün prizmasından görmesinin çok çeşitli iz ve tortularından hayli kesin bir kopuşla, Türk Devrimi'nin kapitalizm bazında *ekonomik ve siyasal çoğulculuğa* prensipte karşı değil *taraftar* olduğunu öne sürdüğü için, carî Cumhuriyet tarihi yorumlarının pek çoğuyla örneğin, Kemalizm konusunda ürün veregelmiş Mete Tunçay (*Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması: 1923-1931,* Yurt, 1981) ve Çağlar Keyder (*State and Class in Turkey,* Verso, 1987) gibi araştırmacıların yaklaşımlarıyla esaslı surette çelişmektedir.

Doğu Perinçek'in "Kemalizm ve Devlet"ten birkaç ay önce yazdığı "Türkiye'de Çok Partili Rejimin Dayanıklılığı ve Temeli" makalesi, 1946/1950 geçişinde yoğunlaşırken, "Kemalizm ve Devlet"te anlatılacak temellere oturuyor. Buradaki teorileştirmenin çıkış noktası, Nihal Kara'nın bir yazısında, çok partili sisteme geçişi daha çok dış dinamiklere, İkinci Dünya Savaşı ertesinde kurulmakta olan yeni Batı demokrasisi ve Birleşmiş Milletler camiasına katılma arzusuna bağlamış olmasıdır.[30] Perinçek buna, aşağı yukarı on yılda bir kesintiye uğramasına rağmen 40 yıldır iyi kötü işleyen, yani büyük bir dayanıklılık gösteren parlamenter rejimin bu kadar mekanik bir tarzda açıklanamayacağı açısından itiraz ediyor ve kendisi, alternatif olarak "siyasal çoğulculuğun nedeni toplumsal çoğulculuktur" görüşünü getiriyor. Kemalistlerin er-geç çok-partililiğe geçmeyi önceden kararlaştırıp kararlaştırmadıkları gibi, bireysel irade ve niyetlere ağırlık veren yorumlar bir yana, Perinçek, daha derin bir anlamda çoğulcu parlamentarizmin başlıca içsel etkeni ve tarihsel temelini, Türk Devrimi'nde buluyor: Geçmişe sert darbeler indiren bir jakoben eylem sayesindedir ki, modern bir üstyapının (yeni devletin) koruması altındaki genişçe bir iç pazarda, görece ileri bir kapitalistleşme meydana gelmiş; burjuvazi, artık bir Tek Parti yönetimi aracılığıyla kendi içindeki farklı çıkarları dengeleyip uzlaştıramayacak kadar büyümüş ve karmaşıklaşmıştır. 1946 ve 1950 gelişmeleri, doğrudan doğruya bu maddî zeminden kuvvet alıyor.[31]

Bu analizin önemi neredendir? Kemalizmi tek-particiliğe ve dolayısıyla "antidemokrasi"ye indirgeyen, demokrasiyi ise sırf çok partililiğe geçiş adımında ve ânında ortaya çıkan bir özellik gibi gören pür, formel parlamentarist felsefenin (1980'den sonraki adıyla "sivil toplumculuğun") olsun; bununla özünde aynı mantığı paylaşan, ancak değer yargısı ters olan (diğerinin iyi dediğine

Nehru'nun Türkiye'yi ziyaretinde kendisini karşılayan Menderes ve Zorlu

kötü, kötü dediğine iyi diyen) "karşı-devrim" teorilerinin olsun, cumhuriyet tarihinde büyük bir *devamsızlık,* bir *zıtlık* postüle ettiklerini görmüştük. Perinçek ise, gelinen noktada, Demokrat Parti'nin *politikalarının* farklılığına aldanmıyor; DP'nin çizgisinin hem daha işbirlikçi, hem yerli gericiliğe daha açık karakterini kabul ettiği halde, bir "restorasyon" teorisine kanalize etmediği bu saptamayı aşarak, Cumhuriyet tarihinin makro plandaki *devamlılığını ve gelişimini* öne çıkarıyor. Bu gelişimin bir boyutu da şudur: Evet, 1946/-1950'de oluşan çoğulculuk konsensusu, henüz sadece bir hâkim sınıflar konsensusudur; emekçiler dışlanmıştır bundan. *Ancak gene de, bu adım halkın yararınadır:* Çok dar bir erk tekelindense, parlamento platformunun varlığı koşullarında emekçiler daha fazla seslerini duyurabilirler; seçmenler olarak, kendi oylarını almak zorunda olan hâkim sınıf partilerini belli ölçülerde etkileyebilirler; bu yolla en azından bölüşüm ilişkilerini yumuşatabilirler[32]; ayrıca, zamanla ve mücadeleyle, 1950 konsensusunun genişletilmesi de mümkün olacaktır. Nihayet Perinçek, on yılda bir meydana gelen darbelerden, birçok diğer azgelişmiş ülkeye kıyasla çok daha hızlı çıkılmasını da, siyasî çoğulculuğun toplumsal çoğulculuktan beslenmesine bağlıyor ki, bunun da askerî müdahalelerden en fazla zarar gören emekçilerin lehine olduğu kuşkusuzdur.[33]

Perinçek'in ulaştığı bu sonuç, sadece Nihal Kara'daki "uluslararası konjonktürün azizliği" teorisinden değil; ona akraba "ABD'nin ve Millî Şef'in politik manipülasyonu" teorisi dahil olmak üzere *Savunma*'daki genel değerlendirmeden de oldukça farklıdır.[34] Bir kere, 1946/1950'deki kurumsal değişimin değerlendirilmesi, ilk defa, Demokrat Parti'nin kendisinin değerlendirilmesinden net bir şekilde ayrılmıştır. Kaldı ki Perinçek, "öz"lerinin çok değişik olmasından ötürü değil, fakat bizatihî kâh birinin, kâh diğerinin iktidarda/muhalefette olmasından ötürü, DP ile CHP'nin (ve mirasçılarının) bazı anlarda birbirlerine kıyasla görece demokratik olabilecekleri ve sonra yer değiştirebilecekleri tesbitini de yapmaktadır: "1960'ların yeni siyasal saflaşmasına, yani halk kitlelerinin siyaset sahnesine çıkmasına kadar, bu iki partiden iktidarda olan, düzenle ve politik toplumla daha çok bütünleşmiş ve daha sağda bir yer almıştır. 1950 öncesinde Adnan Menderes'in de belirttiği gibi DP, CHP'nin bir parmak solunda idi. 'Komünist' suçlamaları o zaman CHP'den DP'ye yöneltiliyordu.[35] '1946 ruhu', bürokratik katılaşmaya, jandarma baskısına, vb. karşı çıkıyor, daha liberal bir siyasî felsefeyi dile getiriyordu. 1950'den sonra Devlet içindeki mevzileri gittikçe zayıflayan CHP, böylece rakibine göre daha özgürlükçü, daha çoğulcu, halka karşı daha olumlu bir zemine doğru kaydı. Bu gelişme, bir bakıma CHP'nin devrimci köklerinin canlanması, bürokratlaşma ve katılaşmanın kastığı organizmaya hayat gelmesi anlamını taşıyordu."[36]

Basitliği ölçüsünde sağlam bir sezgi: Muhalefette olanın, iktidarda olana kıyasla halka yakınlığı. 1970'lerin ikinci yarısındaki MC'lerin lideri Demirel'in 1980'lerdeki dönüşümünün gözlenmesi (ve aynı zamanda, şimdi iktidara gelse, DYP ile ANAP'ın pozisyonlarının tekrar tersyüz olabileceğinin de farkedilmesi) bu kavrayışa herhalde katkıda bulunmuştur.[37] Daha genel olarak, 1971'den sonra bir de 1980 darbesini yaşamak; kriz gelip çattığında kestanelerin ordu marifetiyle ateşten çektirilmesi dışında, burjuvazinin uzun vadeli tercihinin parlamentodan yana olduğunu görmek; askerî müdahalelerden çıkışlarda bu unsurun dikkatle hesaba katılması, sonuna kadar değerlendirilmesi gerektiğini benimsemek; ülkemizin özgüllüklerinden birini meydana getiren, bu görece güçlü parlamento geleneğinin, kitlelerin ne tür siyasî örgütlenmeleri ciddiye alacaklarına da kuvvetle yansıdığını içimize sindirmek; dolayısıyla, yasal, parlamento platformunu kazanmayı hedefleyen bir sosyalist mücadelenin, kitlelere ulaşabilmek açısından muazzam, vazgeçilmez önemini özümlemek, Doğu Perinçek'in değindiğim yazılarında yeralan yeni 1950 tahlilini temellendirmiştir. Bir husus daha var: 1985'te bu çalışmaların, benim de yazarları arasında yeraldığım *Saçak* dergisi ile "sivil toplumculuk" arasındaki tartışmalar bağlamında kaleme alındığı görülüyor. Özü itibariyle "sivil toplumculuğu" eleştirirken[38], sanırım Perinçek, parlamentonun yararları konusunda "sivil toplumcu"ların getirdiği görüşleri silip atmamış, bunlar üzerinde de kafa yormuştur. Bazı polemikler aşırı kutuplaşmalara gider, bazıları ise daha olgun sentezlere.

Her halükârda, güncel tecrübe edinimlerinin tarihin algılanışını nasıl değiştirdiği, bir kere daha sergilenmektedir.

Demokrat Parti Döneminin Ekonomik Gelişmeleri

DP tarihine ilişkin önemli Sol problematiklerin ikincisi açısından, lafı fazla uzatmamak için, yakın zamanda yayınlanmış bir başka yazımdan aktarmalar yapınakla yetineceğim.[39] Marksist teoride şöyle bir sorun var: Emperyalizme bağımlılık içinde, azgelişmiş ülkeler ge-

Zorlu, Eisenhower, Bayar ve Menderes

lişiyor mu, gelişmiyor mu? Dünya sisteminin zıt (sömüren ve sömürülen) kutuplardan meydana gelen yapısı, değişik biçimlerde yeniden-üretilebiliyor ve sonuçta, Samir Amin'in *"de-linking"* (kopuş) dediği şey gerçekleşmediği, yani zinciri bir devrimle yarmadıkları takdirde, sömürülen ülkeler gene sömürülen ülkeler olarak kalıyorlar, yani uluslararası işbölümünün hiyerarşik yapısı bozulmuyor. Bu bir gerçek. Ama bunun, çağdaş azgelişmiş ülkelerin mutlak bir duraganlık içinde bulunması anlamına gelmediğine çok dikkat etmeliyiz. Yukarıda işaret edildiği gibi, dünya kapitalizmine entegrasyonda sıçramaların derhal, mutlak bir çöküşü beraberinde getireceği, Doğan Avcıoğlu anlayışının bir parçasıdır. Gerçekte ise, önce belli bir gelişme meydana gelir; ardından, bu gelişme bir noktada tıkanır ve bir buhran doğar. Ancak bu buhran, yaratılmış bulunan yeni üretici güçlerin tamamının tahrip olması, böylece başlangıç durumuna veya daha gerilere dönülmesi anlamına gelmez. Dolayısıyla, bir bütün olarak bakıldığında, ne acılar, sancılar, zigzaglar pahasına geliştiği bir yana; nasıl çarpık geliştiği bir yana; bağımlı ülkeleri evrimci yoldan gelişmiş kapitalist ülkeler haline getirip getiremiyeceği bir yana; sosyalizme açılan devrimler sonrasında üretici güçlerin daha hızlı gelişip gelişemiyeceği de bir yana -*Üçüncü Dünya'da kapitalizm gelişmektedir,* üretici güçler yerli yerinde durmayıp gelişmektedir, bu temel üzerinde burjuva demokrasisi de görece güçlenmekte, daha dayanıklı hale gelmektedir. Bunu tesbit etmek ile, "madem millî burjuvazi belli bir kalkınma sağlıyor, o zaman iyidir; demokratik devrim görevlerini onun tamamlamasını bekleyelim" demek, birbirine karıştırılmamalı.

Geçmişte Sol'da, bu ikincisini diyenler de oldu, ikincisini dememek uğruna adetâ birinci saptamayı yapmaktan çekinenler de. Bir örnek olarak, *TİİKP Davası-Savunma'*nın, okuyucuda her şeye rağmen toplumun ilerlediği hissini uyandırmadığına daha önce değinmiştim. Gerçekten de, 1930'ların "devlet kapitalizmi" deseniz, "yoksul halk üzerindeki sömürü ve baskıyı arttırmış"tır, bir "sömürü, açlık ve işsizlik rejimi"dir.[40] "CHP iktidarının son yılları" deseniz, "ekonomik buhran ve işsizlik son haddine varmış"tır.[41] Demokrat Parti'nin programı deseniz, Thornburg Raporu ile özdeştir; bir iç pazarın kaptırılması, emperyalizme bağımlılaşma, dış açıklar ve enflasyon öyküsüdür.[42] AP dönemi deseniz, "DP'nin eski enflasyoncu politikasını uygulayarak, emekçi kitleler üzerindeki sömürüyü hızla ağırlaştırmış", "yurdumuzun kaynaklarının emperyalistler tarafından yağmalanmasına ve yabancı sermaye soygununa daha da hız vermiş"tir.[43] Şimdi, bütün bunların hepsi tek tek yanlış olmayabilir, değildir de. Ama madalyonun ancak bir yüzü olarak alınabilirler; çünkü hepsini altalta koyduğunuzda, *sürekli buhran ve artan, hattâ ikide bir "son haddine" varan sömürü* çizgisinin, bırakalım bir durgunluğu, çoktan topyekûn çöküşe varmış olması gerekirdi. Bir şey eksiktir; o da üretici güçlerdeki büyümedir. Çünkü herkesin bildiği gibi, Türkiye bugün 19. yüzyıl sonu veya 20. yüzyıl başından, *veya* 1939'dan, *veya* 1960'tan, *veya* hattâ 1974'ten ileri, çok ileridir; bunu tartışmanın âlemi bile yoktur aslında. Neden ileridir? Kapitalizm geliştiği için. Cumhuriyet Devrimi'nin yapıldığı 1920'lerin ardından, ülkemizde kapitalizm, (a) 1930'larda, (b) 1950'lerde, (c) 1960'larda, hep belli gelişmeler gösterdi; İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki alt-aşamaların her birinde, dış ticaret açıkları ve dış borçlar yaratarak, zaman zaman döviz darboğazlarına girerek, bunun sonucunda sistemi kurtarmak için askerî darbelere ihtiyaç duyarak da olsa. Bu dönemlerden birincisinde, yani 1930-1939'da, belki daha doğrusu 1932-37'de, belli bir Üçüncü Dünya kalkınma modeli prototipinin, ön-habercisinin sözkonusu olduğunu; Millî Kurtuluş Savaşı'nın getirdiği devlet egemenliği sayesinde, dünya bunalımı koşullarında Türkiye'nin kendi kendisini ayakta tutacak bazı hafif sanayiler ile bir miktar ağır sanayii kurabildiğini; böylece gerçekleştirilen "ilk sanayileşme"nin[44], diğer birçok çağdaş azgelişmiş ülkeye kıyasla daha dengeli, tarım-hafif sanayi-ağır sanayi devreleri daha komple bir sosyo-ekonomik formasyona yolaçtığını, bugün daha iyi görüyoruz.[45] Gene bu aşamalardan üçüncüsünde, yani AP iktidarları döneminde, o yıllar bilfiil yaşanırken sürüp giden tek-yanlı propagandif reaksiyonlardan farklı olarak, 27 Mayıs'ın demokratik kazanımları arasındaki sendikalaşma ve toplu sözleşme hakları sayesinde, görece yüksek işçi ücretlerinin elde edilebildiğini; böylece efektif talebin arttığını, iç pazarın genişlediğini ve dayanıklı tüketim mallarının "ücret paketi"ne dahil olduğunu montajcılığın, sadece ara-mallar açısından artan bir teknoloji ve ithalat bağımlılığını değil, ekonominin yeni bazı sanayileri ve üretim süreçlerini edinmesini de ifade ettiğini; nitekim özellikle "beyazlar" üreten sektörlerdeki büyümenin çekişiyle, Türkiye'nin yılda yüzde 7'lik kalkınma hızlarına ulaştığını ve sanayileşme düzeyinde bütünsel bir ilerlemenin meydana geldiğini, olayların soğukkanlılığı geçtiğinde kabul edebildik.[46]

Ama enteresandır; bu aşamalardan

ikincisinde, Demokrat Parti'nin emperyalist dünya sistemine açılışının da, en azından ilk ağızda (1957-58 bunalımına toslayıncaya kadar) keza üretici güçlerde belli bir patlamayı doğurduğunu, hâlâ teslim edemediğimiz oluyor. *Savunma*'da, işin bu yönüne *sadece beş satır* ayrılmıştır: "Büyük çapta tarım makinaları ve traktör ithal edildi. Ziraat Bankası'nın dağıttığı krediler ve bu makinaların köylük bölgelere girmesi, tarımda kapitalist gelişmeyi hızlandırdı. Ekilen alanlar genişledi, tarım üretimi arttı. Tarımsal gelir artışı, bütçe ve dış ticaret açıklarını kısa bir süre için telafi etti."[47] Bundan sonra hemen ve *üç sayfa* boyunca, buhrana, "ülkemizin emperyalist dünya pazarına bağımlı bir tarım ülkesi olarak tutulmasının ne büyük bir felaket olduğu"na geçiliyor.[48] Tarih açısından, bu yeterli midir? Şüphesiz hayır. Bir kere, rakamlar olmayınca, örneğin traktör sayısının birkaç binden üç-beş yıl içinde 30-40 bine çıktığı verilmeyince, *patlamanın* gerçek boyutları farkedilmiyor. İkincisi, köylünün ürününün çok daha büyük bir kısmını pazarlayabilir hale geldiği (yani metalaşma oranının yükseldiği) ve cebinin para gördüğü; İsmail Hüsrev Tökin'in *Türkiye Köy İktisadiyatı*'nda (Kadro, 1934) tasvir ettiği kapalılığın yerini, bir parça her yerde, özellikle de Marmara, Ege, Akdeniz, Karadeniz ve İç Anadolu'da başka tür bir köyün ve köylülüğün aldığı; esasen köylü kitlelerinin önce Demokrat Parti'yi, sonra AP'yi uzun süre desteklemesinin ardında da bu gelişmenin yattığı gibi boyutlara, hiç işaret edilmiyor. Üçüncüsü, -sonuç olarak bu da, bir iç pazar genişlemesi değil midir? Emperyalizme bağımlı "tarımsal spesiyalizasyon" kalkınma modelinin de, kendine özgü bir mantığı yok mu? Tarımsal gelişme, sanayiye artık aktarımını ve şehirlere işgücü göçünü mümkün kılmadı mı? Bütün bu açılardan, 1960 ve 1970'lerin bir üst düzeydeki, sınaî ithal ikamecilikleri, 1950'lerdeki tarım metalaşması zeminine oturmadı mı? Bir kere AP dönemindeki gelişme daha çok-yönlü kavranınca, bu sorular da kaçınılmaz olarak sökün ediyor. *Zaten hepsi, Doğu Perinçek'in irdelediği o toplumsal çoğulculaşma devamlılığının halkalarını oluşturmaktadır.*

Ancak tabii, bir başka yönü, ağır bir bedeli de var bu işin. Emperyalizme bağımlılık ortamında azgelişmiş, periferal bir kapitalistleşmenin zaaf ve tıkanmalarının, DP gibi, başlangıçta parlamenter karakterde bir burjuva partisini dahi nasıl faşistleştirebildiğini, çoğulcu konsensusu bozmaya ittiğini de görmek gerekiyor. Bu da bizi üçüncü problemimize: Demokrat Parti iktidarının sonuna, 27 Mayıs'a getirmekte.

Londra'daki uçak kazasından sonra yurda dönen Menderes'in Ankara'da karşılanışı

1960'ın Özgüllüğü: Çoğulculuğun Darbe ile Restorasyonu ve Genişlemesi

"Halkın ve gençliğin hürriyet isteğiyle yürüttüğü mücadeleye dayanan 27 Mayıs 1960 hareketi, Bayar-Menderes diktatörlüğünü devirdi. Halk 27 Mayıs'ı büyük bir sevinçle karşıladı. Geniş halk kitleleri, özellikle büyük şehirlerde gösteriler yaparak, hürriyet özlemini dile getirdi ve diktatörlerden hesap sorulmasını istedi. Millî Birlik Komitesi döneminde, Demokrat Parti kapatıldı. On yıllık faşist dönemin sorumluları mahkûm edildiler. Menderes, Zorlu ve Polatkan asıldı. 27 Mayıs hareketi, faşist bir diktatörlüğü devirmekle, tarihimizde ileri bir rol oynadı. Halkın mücadelesinin gelişmesi için elverişli bir ortam yarattı."[49]

Bir kere daha *TİİKP Davası-Savunma*'dan aldığım bu cümleler, 1980'e kadar, Sol'daki standart değerlendirmeydi. Gerçekten de, 1960'lı ve 1970'li yıllarda, sosyalistlerin herhangi bir kesiminin 27 Mayıs'a "yanlıştı, hiç olmamalıydı" şeklinde bakışına, hemen hiç rastlanamaz; böyle bir görüş, parlamenter bir "Sosyalist Devrim"i savunan eski TİP yönetimi tarafından da açıkça ve ağırlıklı olarak ortaya konmamıştır. Bu yazının başlarında anlattığım 1960'ların fikrî ortamı çerçevesinde, Sol'un tutumu daha çok 27 Mayıs'ın yeterince radikal olmamasına karşıdır. *Yön-Devrim* darbeciliği doğal olarak, "karşı-devrim"in kaynağı olarak görülen çok-partililiğe dönüş adımının hiç atılmamış ya da 1962-63 Talat Aydemir girişimlerinin başarı kazanmış olmasını özlemeye meylederken, Millî Birlik'çilerin düzenle bütünleşmesine yöneltilen Marksist eleştirilerin örnekleri gene *Savunma*'da bulunabilir: "ABD emperyalistleri ve büyük burjuvazi, ordu içinde örgütlenen reformcu subayları daha başından kontrolları altına almıştı"; "MBK ... daha 27 Mayıs sabahında 'NATO'ya ve CENTO'ya bağlılık' sözleriyle emperyalizme teminat verdi"; "böylece ... iktidarı ele geçirenler, ... yurdumuzun bağımsızlığına sırtlarını çevirdiler"; "askerî faşist bir diktatörlük kurmak isteyen" 14'lerin tasfiyesiyle, "büyük burjuvazinin ve toprak ağalarının hâkimiyetinin, CHP'nin istediği gibi parlamenter rejim altında devam etmesi sağlandı"[50]. Bu ifadeler bugün yer yer biraz acımasız gözüküyorsa da, bu noktada 1960-1974 Sol bilincinin bir muhassalası olarak *Savunma*, "halkın hürriyet isteği ve gelişen demokratik akımın etkileriyle" 1961 Anayasası'nda yeralan "burjuva-demokratik karakterde hükümler"in, "büyük burjuvazi ve toprak ağalarının iktidarının keyfîliğine bazı sınırlar" ge-

tirdiğine, Anayasanın başlangıç bölümünün "halkı gayrımeşru iktidarlara karşı isyan hakkını kabul ve ilân" ettiğine, "büyük burjuvazi ve toprak ağalarının en gerici kesimlerinin 1961 Anayasasına on üç yıldır (1960-1973) saldırmalarının sebebi"nin de "işte bu demokratik hükümler" olduğuna, etraflıca dikkat çekmiştir.[51] Evet, 1960'lar ve 1970'lerde "27 Mayıs yapılmamalıydı" fikri, sadece esas ve doğal sahiplerinden, yani özellikle eski DP çevrelerinden ve onlara kıyasla bile talî olarak AP'den geliyordu.

12 Eylül müdahalesiyle bu durum da değişti; 1971'in üzerine bir de 1980 binince, Sol'un -politikalarını burada tartışmayacağınız- geniş kesimlerinin -nedenlerini de burada tartışmayacağımız- ikinci ve asıl büyük yenilgisi karşısında, "sivil toplumcuk", bir yandan 1960ların ikinci yarısındaki TİP yönetiminin, diğer yandan CHP'nin "reddi miras"çı kanadının bütün tezlerini saf bir parlamentarizm içinde birleştirdi ve bunun kaçınılmaz uzantısı, 27 Mayıs 1960'ın da, alt tarafı bir darbe olarak, 12 Mart 1971 ve 12 Eylül 1980'den farksızlaştırılmak suretiyle inkârı oldu.[52] Tipik olarak *Yeni Gündem* dergisinde ve 1986 başlarında düzenlediği panellerde, Asaf Savaş Akat, Mehmet Ali Aybar, Muzaffer Saraç, Aydın Köymen, Cenan Bıçakçı gibi çeşitli düşünürler tarafından, derece derece, bu müdahalelerin hepsinin devletten geldiği, "bürokrasi"nin eseri olduğu, yakın tarihimizin genel "üniformalı egemenliği"ni temsil ettiği, aynı militarist çizgiyi ve "devlet zeval bulmasın" felsefesini yansıttığı, en azından 1960 ile 1961 Anayasası'nı birbirinden ayırmak gerektiği [nasıl?] öne sürüldü.[53] Doğan Avcıoğlu hareketinin ezilmesinden beri ve 1971'den bu yana (göreli kapitalist gelişmenin bir ürün olarak) Türkiye toplumunda sol darbecilik diye bir şey hiç kalmadığı, cunta tekeli Sağ'da toplandığı halde, 27 Mayıs'ı savunmak, bir siyasî strateji olarak darbeciliği savunmakla özdeş gösterildi. 27 Mayıs olmasa, DP'nin zaten seçimle gideceği [acaba ? pek o niyette gözükmüyorlardı] ve böylece bir "darbeler geleneği"nin açılmamış olacağı da söylendi. Hattâ bazı tartışmalarda iş, "canım, DP ne yapmıştı ki?" demeye kadar vardı.

DP, ne mi yapmıştı? Azgelişmişliğimizin bir özgüllüğü olarak Türkiye ekonomisinin zayıf halkası, emperyalizme kritik bağımlılık noktası, dış ticaret açıkları ve dış borçlardır. Belli dönemlerde Türkiye ekonomisi, böyle açık ve borçlar yaratarak büyüyor; bir an geliyor, döviz kıt kaynak oluyor, büyümeyi sürdürecek boyutlarda bir ithalat daha fazla yapılamıyor ve dış ödemeler dengesi bunalımını bir *devalüasyon+halkın satınalma gücünün kısılması* "önlemler paketi"yle aşmaya çalışmak yoluna gidiliyor. Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki siyasî tarihine baktığımızda, aşağı yukarı on yılda bir askerî darbelerle karşılaşıyoruz. Bir yandan, pastanın büyüdüğü dönemler ile parlamenter işleyiş arasında bir paralellik kurmak mümkün görünüyor. Diğer yandan, askerî müdahalelerin hepsi, dünya çapındaki konumları, mahiyetleri, programları farklı bile olsa, bir dış ödemeler krizi ile az-çok çakışıyor. Ancak bu çakışmanın tarzı, bir ayırım noktasıdır. 12 Mart 1971 ve 12 Eylül 1980 darbeleri, doğrudan doğruya, dış ödemeler krizlerine çare olarak düşünülen anti-popüler "kemer sıkma" programlarını *hayata geçirebilmek amacıyla* gerçekleştirildiler. 27 Mayıs ise, dış ödemeler krizinin patlak vermesinden üç yıl sonra, ilk "kemer sıkma" programına *tepki dalgasının bir parçası olarak* yapıldı. Burada, 27 Mayıs'ın diğer iki müdahaleden farklı doğrultusu, programı ve mevzilenişinin bir anahtarı yatıyor.[54]

1971 ve 1980 krizlerinde, sistemin ekonomik ve siyasî stabilitesini yeniden kurmanın sorumluluğunu, Türkiye hâkim sınıflarının bütünü adına, askerler üstlendiler; üstelik 1971'de parlamento ile aralarında bir çeşit "koalisyon" oluşurken, 1980'de Meclis feshedildi ve dolayısıyla klasik, parlamenter Sağ, darbe ile hiçbir özdeşlik görüntüsüne bulaştırılmamış oldu. Tarihten çıkartılan bir ders mi acaba? Çünkü 27 Mayıs'a giden yol, savaş sonrasının ilk kapsamlı devalüasyon-deflasyon-resesyon paketinin buhranın yükünü halkın sırtına yıkan içeriğini, seçilmiş bir iktidar olarak Demokrat Parti'nin uygulaması zorunluluğuyla yüzyüze gelindiği anda döşenmeye başlamıştı. Bu zorunluluk DP'yi adım adım parlamenter kuralları askıya almaya sevketti. Biraz, ANAP'ın 1988 seçimlerini 1987 Kasım'ına alışını haber verir tarzda; 1950'lerin kısa vadeli dış borç yükünün ve bütçe açıklarının para basımıyla karşılanmasından da beslenen enflasyonun oluşturduğu darboğazı daha büyük bir yetkiyle ve henüz bir sonraki seçimlere çok varken bertaraf etmeye girişebilmek için, 1958'de yapılması gereken seçimler 1957'ye alındı. Keza, çoğunluk sisteminin uygulanması, DP'ye, ülke çapındaki oy dağılımıyla bağdaşmayacak derecede ezici bir Meclis hâkimiyeti sağladı. Başlıbaşına bu durum, muhalefetin çıkışsızlık hissini güçlendirirken, Demokrat Parti'yi daha fazla saldırganlaştırdı. 4 Ağustos 1958'de "paket" açıldığında, içinden devalüasyon ve resesyonla birlikte, yaygınlaşan bir halk hoşnutsuzluğunun gitgide daha fazla "parlamento-dışı" kanallara akması, çıktı. CHP'nin ülke gezi ve kampanyalarının kitleselleşmesi, ardından özerk bir gençlik hareketinin yükselmesi karşısında ise, panikleyen DP iktidarının tepkisi, hep daha fazla baskıya başvurmak, giderek gericileşmek, *parlamenter faşizm* deyiminden başka şeyle kolay kolay ifade edilemeyecek uygulamalara yönelmek oldu. "Devr-i sâbık yaratmayacağız" vaadinin araçları, İnönü'ye saldırı ve suikast girişimleri, basına koyulaşan sansür, gazetecilerin hapse atılması furyası, Vatan Cephesi, CHP'nin kapatılması hazırlıkları, Meclis Tahkikat Encümeni'nin olağanüstü yetkilerle donatılmış olarak kurulması, nihayet sıkıyönetimdi. 1971 ve 1980'de yapılanlara bakarak, bunları küçümsemeyelim. Her yükselen halk mücadelesinin karşısına, onun etine-buduna uygun bir karşı-güç dikilir. 1950'lerin koşulları içinde, DP'nin başvurduğu yöntemler, olabileceklerin en ağırıydı, görülmemiş şeylerdi. Özellikle VC, Halk Partisi'ni kapatma tehdidi ve Tahkikat Encümeni, seçimler yoluyla olağan bir iktidar devrine gidişi değil, *1946/1950 konsensusunun bozulması* anlamına geliyordu.

Bu eğilime karşı 27 Mayıs, rüzgârını yükselen kitlesel hareketlenmeden aldı; devlet insiyatifinin değil, toplum insiyatifinin ürünü olarak ortaya çıktı. Askerî müdahale, halk mücadelesinin omuzlarında geldi. 27 Mayıs 1960'ın saflaşması, çok yakın zamanda Filipinler'de Marcos'un devrilmesi sırasındaki saflaşmaya benzer: Orada, sahtekârlık yapıldığı aşikâr olan bir "seçim"e dayanarak iktidara yapışan Marcos'un kitlelere karşı kullanmaya hazırlandığı silahları, son anda elinden ordu çekip aldı. Burada, aşağı yukarı aynı gelişim ufukta görünürken, ordunun reformcu kesimi daha erken davrandı. Bu temel iç dinamiğin etrafına, 27 Mayıs'ın bütün diğer özellikleri oturmaktadır: Dünya çapındaki mevzilenişi itibariyle 1960 hareketi, Küba'dan Güney Kore'ye, Kongo'dan Irak ve Suriye'ye kadar, ABD hegemonyasına karşı genel bir dalgalanmanın içinde yeraldı. 27 Ma-

yıs, 1971 ve 1980 gibi "emir ve komuta zinciri içinde" bir darbe olmak şöyle dursun, devlet ve ordu hiyerarşisini çiğnedi; Cumhuriyet tarihinde bir tek bu eylem, genelkurmay başkanını, diğer bazı yüksek rütbeli subayları ve sıkıyönetim komutanlarını hapse attı, önce idama mahkûm etti, sonra cezalarını ömürboyu hapse çevirdi.[55] 1971 ve 1980 gibi, çok-partili parlamenter rejimi ve özgürlükleri hedef almadı; tam tersine, parlamenter süreci hızla restore etti ve geniş bir özgürlük ortamı yarattı. Hukuk alanındaki tutumu da ilginçtir: Örneğin 12 Eylül 1980 müdahalesinin, *önce* demokratik hakları kısıtlayan bir dizi otoriter kanunu kendi eliyle çıkartmasına, *sonra* bu kanunların genel payandası niteliğinde bir anayasayı geçirmesine, *en son* seçimlere izin vermesine ve böylece oluşan parlamentoya, hemen hiçbir boşluk bırakmayan bir kurumlaşmayı empoze etmesine karşılık; 27 Mayıs, sadece bir Kurucu Meclis topladı, çok özgürlükçü bir anayasayı benimsedi ve hemen arkasından seçimlere giderek, parlamentoyu bu "geniş elbise"nin içini istediği gibi doldurmak konusunda serbest bıraktı.[56] 27 Mayıs'ın 1960'lı yıllara miras bıraktığı siyaset sahnesine, halk kitleleri doğrudan eylemleriyle, sosyalist partileriyle, sendikalarıyla, diğer sol örgütleriyle adım atabildiler. 1960'lar bir fikrî çölleşmeye değil, Türkiye'nin o âna kadar bilmediği, Marksizmin popülerleşmesine kadar varan bir düşünce canlılığı ve zenginliğine tanık oldu. *Somut muhteva bakımından, 1960 müdahalesi ile 1971 ve 1980 müdahaleleri arasında hiçbir ortak yan bulunmamaktadır.* 27 Mayıs'ın özgüllüğü, 1946/1950'nin parlamenter konsensusunu ilga yoluna giren DP iktidarını, o konsensusu pekiştiren ve hattâ genişleten bir programla devirmesinde düğümleniyor.

Onun için, 1946/1950'deki kurumsal gelişmeden ve 1950 sonrasının ekonomik süreçlerinden farklı olarak, 27 Mayıs'ın -burada eleştirilen şekilde- yeniden değerlendirilmesi, bilimsel temellere dayanmıyor.

* * *

Demokrat Parti tartışmaları biter mi? Sol'un serüveni ilerledikçe Yakın Tarihi algılayışımızın nasıl değişikliğe uğradığını; ama gene de bunun bütünüyle subjektif bir süreç olmadığını, olgularla bağlarını çözmediğini anlatmaya çalıştım. "Mentalites" (zihnî yapılar) tarihçiliği -konuşulan, ama uğraşılmayan. Tarih yazmak, tarihin içinde yapıldığı/yazıldığı koşulların tarihini yazmak, tarihi yazan kişilerin tarihini yazmak. Ayna içinde ayna. Kendimi de koydum aynanın içine, bütün taraflı düşüncelerimle, hem tarihçi, hem solcu siyaset adamı olarak. Bu da değişen bir görüntü değil mi, eninde sonunda?

Neruda'yla başladık, Neruda'yla bitirelim: "Yıldızlı bir sonsuzluğu yoklayarak/geldim, sizler gibi/varlığımın ağı içinden, geceleyin/ve uyandım, çırılçıplak-/voliden bütün artakalan-/bir balık, rüzgârın kemendinde."[57] □

[17] Bütün tartışmalar olup bittikten yıllar sonra, 1960'ların kitle mücadelelerinin bir "provokasyon" olduğu, MDD'ciler tarafından kışkırtıldığı ve faşizmin (12 Mart'ın) gelmesine yolaçtığı iddiası, SD tezinin taraftarlarının zihninde, asılsız bir suçlama olarak çakılı kalmıştır. Örneğin, İngiltere'de yapılan bir doktora çalışmasında Zülküf Aydın, şöyle yazabiliyor: "Bazıları, Millî Demokratik Devrim'de güya işçi sınıfının müttefikleri olacak olan köylüleri örgütlemek için kırsal bölgelere gittiler. Ancak, köylülerin tepkisi, onları yetkililere ihbar etmek oldu. Bunun doğurduğu kargaşalık, 1971'deki sağcı askerî müdahaleye yolaçtı..." Bkz. Z. Aydın, *Underdevelopment and rural structures in Southeastern Turkey: the household economy in Gisgis and Kalhana* (Durham Middle East Monographs No.2, 1986), s.4. Eh, İngiltere'de kimse bunu yanlışlayabilecek değil, tabii. Bu, "saf olmayan bir bilim"den de başka ve fazla bir şey oluyor...

[18] Bu konuda bkz. Doğu Perinçek, "Turan Güneş'te Bürokrasi Tahlilleri"; *Osmanlı'dan Bugüne Toplum ve Devlet* (Kaynak, 1986) içinde, s.261-278. Orijinali için, bkz. *Saçak*, Sayı 1, Şubat 1984.

[19] Daha önce bu konuda, bkz. H. Berktay, "Türkiye'nin Özgüllükleri Üzerine Düşünceler (I)", a.g.y..

[20] 1977 seçimlerine katılan sosyalist partilerin toplam oylarının oranı ile bu rakamın karşılaştırılması, 1965 seçimlerindeki henüz bölünmemiş, yıpranmamış TİP'in kitleler nezdindeki prestijinin bir doruk oluşturduğunu düşündürüyor.

[21] *TİİKP Davası-Savunma*, 3. bas., s.212. Altını ben çizdim.

[22] Oysa (a) tarihi yalnız ve yalnız emekçi kitleler değil, sömürülenler ve mülk sahipleri, kitleler ve büyük adamlar, bireyler, kahramanlar vb., *bir arada* yapar; (b) kitlelerin göreli rolü, dolaysız üreticiler olarak değil, doğrudan doğruya siyaset sahnesindeki aktif rolü, tarihte geriye gidildikçe azalır, çünkü üretici güçlerin geriliği ve emek verimliliğinin düşüklüğü, sadece çok küçük bir azınlığın o sahneye çıkmasına imkân tanır; (c) dolayısıyla, hemen her dönemde, ama özellikle gerilere gidildikçe, mülk sahibi hâkim sınıflar da belli anlarda tarihi ilerletici bir rol oynarlar. Salt "aşağıdan tarih", *genel* bir yöntem olamaz; tarih hem aşağıdan, hem yukarıdan yazılır ve yapılır.

[23] A.g.e., s.302 vd..

[24] A.g.e., s.211: TSEKP'in, devrimci sendikaların ve altı gazetenin Aralık 1945'da kapatılması; komünist tevkifatları; 141. ve 142. maddelerin ağırlaştırılması; üniversitelerden tasfiyeler; Sabahattin Ali'nin katli; grevlerin bastırılması, ilh...

[25] Aynı yerde.

[26] *Osmanlı'dan Bugüne Toplum ve Devlet* içinde, s.233-260; orijinali: *Saçak*, Sayı 15, Nisan 1985.

[27] *Osmanlı'dan Bugüne Toplum ve Devlet* içinde, s.129-190; orijinali: *Saçak*, Sayı 23, Aralık 1985.

[28] Atatürk'ün kendi sözleri; bkz. Perinçek, a.g.e., s.151.

[29] Aynı yerde ve s.152.

[30] Nihal Kara, "Türkiye'de Çok Partili Sisteme Geçiş Kararının Nedenleri", *Yapıt*, Sayı 8, Aralık-Ocak 1984/85, s.64 vd..

[31] Perinçek, a.g.e., s.237-246.

[32] Bu konuda bkz. Korkut Boratav, "Türkiye'de Popülizm: 1962-76 Dönemi Üzerine Bazı Notlar", *Yapıt*, Sayı 1, Ekim-Kasım 1983, s.7 vd..

[33] Darbelerden "hızlı çıkış"lar konusunda, ayrıca bkz. H. Berktay, "Türkiye'nin Özgüllükleri Üzerine Düşünceler (II)", *Saçak*, Sayı 42, Temmuz 1987.

[34] Bu yeniliğe, ilk defa *Saçak*, Sayı 16, Mayıs 1985'teki "Bazı Eleştiriler" başlıklı bir notta dikkat çekmiştim.

[35] Ve doğal olarak o zaman hiçbir solcu CHP'den bir şey beklemiyor; hattâ örneğin TKP, Demokrat Parti ile ittifak kurmaya çalıştığı gibi, DP içinde örgütlenme girişimlerinde de bulunuyordu.

[36] Perinçek, a.g.e., s.254-255.

[37] İktidar/muhalefet yer değiştirmesi, "halka yakınlık" faktörü olmadan da çok şeyi açıklayabilir. Osmanlı tarihinde, örneğin, eski Türk ricaline karşı devşirmeler, II. Mehmet henüz şehzade iken "savaş partisi"dirler, çünkü suyun başında değildirler ve ancak yeni bir sultanın büyük zaferlere dayandırılabileceği otorite sayesinde yükselebilirler. Fatih, İstanbul'u aldıktan sonra kurduğu güçlü merkeziyeti, bürokrasi düzeyinde, devşirmelere dayanarak ulema'nın gücünü kırabilmesine borçludur. Ama zamanla durum değişir; suyun başına geçen devşirmeler statükocu, örf'e karşı II. Bayezit'in şeriatçı, özel mülkiyetçi restorasyonunda yana olurlar.

[38] Bkz. "Politik Toplum ve Sivil Toplum", *Osmanlı'dan Bugüne Toplum ve Devlet* içinde, s. 11-48. Orijinali: *Saçak*, Sayı 8, Eylül 1984.

[39] H. Berktay, "Dünyanın Büyük Dönemeci (I)", *Saçak*, Sayı 51, Nisan 1988.

[40] *TİİKP Davası-Savunma*, 3. bas., s.200-201.

[41] Aynı eser, s.211.

[42] Aynı eser, s.214-216.

[43] Aynı eser, s.231. Özellikle burada, 1960'ların kalkınma hızları vb. hakkında tek kelimenin yer almaması bugün çok çarpıcı geliyor.

[44] Bkz. Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985* (Gerçek, 1988), s.45 vd..

[45] Bkz. H. Berktay, "Türkiye'nin Özgüllükleri Üzerine Düşünceler (II)", a.g.y..

[46] Bkz. Aynı yazı; ayrıca, K. Boratav, *Yapıt*, Sayı 1 (1983).

[47] A.g.e., s.214.

[48] Aynı yerde.

[49] Aynı eser, s.222. Bu yazıda geliştirilen yaklaşım çerçevesinde, "on yıllık faşist diktatörlük" ifadesi tabii yanlış oluyor; 1950'de DP, hemencecik faşizmi temsil etmemekte. Zaman içinde, böyle bir gidiş olacaktır.

[50] Aynı eser, s.222-224.

[51] Aynı yerde.

[52] "Sivil toplumculuk" konusunda, Perinçek'in yukarıda zikredilen "Politik Toplum ve Sivil Toplum" yazısının yanısıra, bkz. H. Berktay, "1980'lerin Ortalarında Türkiye'nin Fikir Hayatı Üzerine Düşünceler", *Saçak*, Sayı 1, Şubat 1984.

[53] Bkz. Doğu Perinçek, "Türk Anayasaları, 27 Mayıs ve DP-AP Çizgisi"; *Osmanlı'dan Bugüne Toplum ve Devlet* içinde, s.279-306. Özellikle bkz. s.287 vd..

[54] Daha önce bu konuda, bkz. H. Berktay, "Türkiye'nin Özgüllükleri Üzerine Düşünceler (II)", a.g.y..

[55] Perinçek, a.g.e., s.289.

[56] Bu konuda bkz. Yazı Kurulu Paneli, "Demokrasiye Dönüşün Genel Sorunları", *Yapıt*, Sayı 12, Eylül-Ekim 1985 (Dünyada Demokrasiye Dönüş Özel Sayısı) içinde, Nurkut İnan'ın görüşleri, s.30-31.

[57] "Los Enigmas" şiirinden; Belitt (ed.), a.g.e., s.188-189.

Ekmekçizâde Ahmet Paşa'nın Ölümüne Düşürülmüş Bir Tarih ve

Cennetle Müjdelenen Bir Zâlim

A.TURAN ALKAN

"Kesb-i yakîne, âdem için yoktur ihtimâl
Her i'tikâd, akla göre gaaibânedir"

Muallim Nâci

EKMEKÇİZÂDE AHMED PAŞA'yı tanır mısınız? Osmanlı tarihi ile meşgûl olanlar dışında vasati bir tarih okuyucusuna bile bu isim âşinâ gelmeyebilir. Osmanlı asırları bu neviden yüzlerce zâtı derûnunda barındırır. Ekmekçizâde, 17. Asır tarihçilerinin dikkatinden kaçmamakla birlikte tarih kültürü vasatın üstüne çıkmış kişilerin zihninde yer tutacak derecede mühim vak'alar etrafında bulunmamıştır.

Biz Ekmekçizâde'yi, tâbiri caizse avama mahsus bir el yazmasında[1], ölümüne düşürülmüş bir tarih münasebetiyle tanıdık. Gelenekte "Ölülerin hayırla yâd edilmesi", dinî mahiyetinden ötürü yaygın bir sosyal tutum biçiminde görülürken, sözünü ettiğimiz nazım, Divan edebiyatımızda benzerine şahsen hiç tesadüf etmediğimiz bir "lânetleme" muhtevasındaydı. Acaba Ekmekçizâde Ahmed Paşa şuâra makulesine bahşiş vermekte hasis mi davranmıştı? İsmini mahfuz tutmakta bilmediğimiz bir fayda mülâhaza eden meçhul şairin emsaline az rastlanır nazmı şöyledir:

Tarih-i vefât-ı Etmekçizâde bâ hatt-ı
Ömer'il kâtib

Bu gün Etmekçizâde'nin nânı
Tükenip oldu furunda âzim

Halka ettikleri zulümlerine
Aceb oldu mu şimdi ol nâdim

Rum ilini harabe vermiş idi
Şimdiden sonra oldular sâlim

Gerçi fürûunda zâlim idi
Olmadı böyle bid'ate âzim

Şöyle konuldu cîfeye ölüsün
Kay idüb ahir olmadı hâzim

Cumlè malını miriye almak
Padişaha hele kanı lâzım

Hâlini ânın birisine sordum
Dedi tarihini "Öldü ya zâlim" [2]

Nazmın hemen altında ikibuçuk satırlık bir açıklamada şu bilgiler veriliyor:

"Merhum hâl-i hayâtında defterdâr olub bazı kimselerin vazifelerini ref'idüb nice bunun emsâli Müslümanlara gadr-ü hayf eylediği, vefâtına her biri mesrûr olub âkıbet bu nam ilenişler olunmuş"

Bir nevi "gerekçeli hüküm" yerini tutan bu izahattan anlıyoruz ki meçhul şair -pek öyle aman aman bir şair sayılmasa da- Ekmekçizâde'nin görevden aldığı ya da "gadr-ü hayf ettiği" Müslümanlardan biri, ya da onlardan birinin yakınıdır ve Ekmekçizâde'nin vefatından duyduğu "sürûru" gizlemek yanlılarından değildir. Aman aman şair sayılmaz, ama vurduğu yerden ses getirmesini biliyor; derdi şairlik taslamak değil zaten: Ekmekçizâde'nin zulmünü herkese duyurmak!

Sizi bilmem ama ben, "şair sözünü" yalan olmasa bile en azından tahkike muhtaç sayanlardanım. Şiiri okuduktan sonra dehşetli bir merak âriz oldu: Kimdir bu Ekmekçizâde Ahmed Paşa, Müslümanlara nasıl gadretmiş, kimi zebûn edip, hangi ocakları söndürmüş?

Kaynakların alacakaranlığı arasında

Eğildiğimiz ilk kaynak Ekmekçizâde'nin "Arnavud" olduğunu hassasiyetle belirtmek gereğini duyuyordu.[3] Edirne doğumlu olan Ahmed Paşa -haklı olarak- İsmail Hâmi Danişmend tarafından bir sıra Osmanlı bürokratından biri gibi tanıtılıyor: Meslekte yetişip sefer/ordu defterdarlıklarında bulunarak 1606'dan 1613'e kadar vezâret pâyesiyle hizmet ettikten sonra azil suretiyle işine son verilmiş. Azlin sebebini belirtmeyen Danişmend, Ekmekçizâde'nin 1608'de Kuyucu Murad Paşa ordusuna para götürmekle görevlendirildiğinden bahsediyor. Ekmekçizâde'nin bulunduğu görevler ise şunlar: Baş Defterdarlık, Valilik, Kubbe vezirliği ve Sadaret Kaymakamlığı. Son yıllarında Sadâret mührü bekleyen Ekmekçizâde, bu arada Sadâret kaymakamlığını da kaybederek kahrından yataklara düşmüş ve 1618'de (H.1027) vefat etmiş. Bu teferruat arasında Ekmekçizâde'nin zulmünü ihsas eden bir işaret bulamayınca bu defa *Sicill-i Osmânî*'ye müracaat ettik.

Ancak *Sicill-i Osmanî*'de Mehmed Süreyya Bey Ekmekçizâde'nin ölüm tarihini 1026 olarak veriyordu. Mehmed Süreyya Bey 1007'de, Ekmekçizâde'nin, Saturcu Mehmed Paşa'nın maiyetinde iken müsadere edildiğini kaydediyor ki,[4] Saturcu Mehmed Paşa'nın başarısız geçen serdarlığı müteakib kellesinden olduğu hatırlanırsa[5] Ekmekçizâde'nin bu bâdireden sadece müsadere olunmakla ucuz kurtulduğu anlaşılır. *Sicill-i Osmanî*'de Ekmekçizade'nin ölümüne sebep olarak *"sadaret tahlî-*

Vefa'daki Ekmekçizâde medresesi

FOTOĞRAFLAR/FATİH M.ÖZTAN

finden ziyade keder etmesi'' gösteriliyor. Ölümünden sonra "bin yük akçe"sinin çıktığını da aynı kaynaktan öğreniyoruz. Buna göre Ahmed Paşa'nın defterdarlığı on seneden fazla sürmüş, Kuyucu Murad ve Nasuh Paşaların düşmanlığını celbetmesine rağmen yerinde kalabilmeyi başarmıştır. Mehmed Süreyya Bey, Ekmekçizâde hakkında *''kesret-i kizbi sadaretten mahrumiyetine müeddi oldu''* ("Çok yalancı oluşu Sadâretè gelemeyişinin başlıca sebebidir.") diyor ki, *''Sicill-i Osmanî'*de Ahmed Paşa'nın aleyhindeki yegâne ifâde bundan ibarettir. Paşa'nın yükselme arzusunun hangi saiklerle sekteye uğradığı hususunda Naima daha tafsilâtlı bilgi sahibidir. Naima'ya göre[6] Ekmekçizâde, Kuyucu Murad Paşa'yı safdışı ederek Sultan Ahmed'in Sadârete getirip kızını[7] nişanladığı Nasuh Paşa'ya muhalif düşmekle büyük bir taktik hatasına kurban gitmiştir. Nasuh Paşa'nın Ekmekçizâde'nin *''cem-i emvâline''* haset ederek, gözden düşürmek gayesiyle fırsat kolladığını belirten Naima, nihayet Nasuh Paşa'nın yalancı şikayetçilerle Ekmekçizâde hakkında Sultanı etkilediği ve defterdarlıktan azlettirdiğini söylüyor. Ekmekçizâde önce Karaman eyaletine, bir müddet sonra Haleb'e tayin edilerek İstanbul'dan uzaklaştırılmıştır. Nasuh Paşa 1614'de Sultan Ahmed tarafından katlettirilince bir büyük düşmanından kurtulan Ekmekçizâde, yerine geçen Öküz Mehmed Paşa'dan sonra Sadrazamlığa gelmeyi umacak derecede durumu düzeltmiş olsa gerektir.

Ekmekçizade hakkında en geniş malûmatı, *İstanbul Ansiklopedisi'*nde Reşat Ekrem Koçu vermektedir.[8] "Büyük bir maliyeci, Hatem Tây ayarında cömertliği ile tanınmış" bir şöhret olarak tavsif edilen Ekmekçizade'nin şahsiyeti, bu kaynağın ışığında biraz daha vuzuha kavuşuyor: Meselâ Sadrazam Kuyucu Murad Paşa'nın Ekmekçizâde'ye duyduğu nefretin sebepleri, bu makalede daha anlaşılır biçimde sergilenmiştir. Daha Diyarbakır'da Beylerbeyi iken *''geliri masrafına yetmediği ve çalıp çırpmasını, eyâletin servet erbâbından altın sızdırmasını da bilmediği için''* iktisadî sıkıntı içinde olan Kuyucu, Yeniçeri ocağından borç para alarak maişetini temin edebilmekteydi. Devrin sadrazamı İbrahim Paşa, Defterdarı Ekmekçizâde'ye, "Murad Paşa fakirdir arada sırada gözet" tenbihinde bulunmasına rağmen, Sadrazam emrini kendine ileten Murad Paşa'nın adamına şu cevabı veren Ekmekçizâde bir bakıma husumeti kendisi başlatmıştır:

-Sizin Paşanızdan dünya bezdi, paşalık züğürt adam kârı değildir, her müflis beylerbeyini mîriden gözetmiye kalksak hazinenin hali nice olur?..

Murad Paşa'nın az zaman sonra Sadrazam ve İran üzerinde açılan sefere serdar olmasıyla bu defa Ekmekçizâde can derdine düşmüştür. Zira ordu defterdarı olarak Murad Paşa'nın maiyetinde sefere gitmesi gerekmektedir. Henüz çocuk yaştaki padişah Sultan Ahmed'in iznini gerekli gören Kuyucu Murad Paşa niyetini şöyle açar:

-Evkafı ve Beytülmâli harab eden bu Ekmekçizâde defterdarın idâmı lâzımdır. Buna mukabil Sultan Ahmed de,

-Var öldür, malını mîriye müsadere et, yolunda izin verir, ama ertesi gün Defterdarına haber göndermeyi de ihmal etmez. *"Kendisini vezirin elinden*

Ekmekçizâde Ahmet Paşa'nın sandukası

kurtaramadım, ihtiyatlı bulunsun''. Haberi alan Ekmekçizâde bütün siyasî maharetini kullanarak Kuyucu'nun eline düşmekten kurtulur ve Padişahı etkileyerek sefere gitmekten ve dolayısıyla Kuyucu'nun pençesinden sıyrılmayı başarır.

Bu badireyi atlatan Ekmekçizade Defterdarlıktan 1613 (H.1022) tarihinde Nasuh Paşa'nın sadaretinde azledilir. R.E. Koçu'ya göre azlinin sebebi, Nasuh Paşa'nın kendisini makamı için kuvvetli bir rakip olarak görmesi idi. ''Nasuh Paşa daha evvel Ekmekçizade'nin en yakın adamı olup bütün esrarına vakıf olan Kızılbaş Hasan'ı elde edip ondan defterdarın esrarını öğrenmeye teşebbüs etmiş... Ekmekçizade bunu farkederek Hasan'ı zehirletmiş idi''[9].

Sicill-i Osmanî'de ölümüne sebep olarak zikredilen *''Sadaret tahlifinden ziyade keder etmesi''*nin detaylarını Reşad Ekrem Koçu şöyle anlatıyor:

Öküz Mehmed Paşa'nın şark seferinde başarısız olması üzerine azline karar verilmiştir. Yerine kimin geçeceği hususunda Sultan Ahmed Müftü Esad Efendi'nin fikrini alır. Esad Efendi'nin yarım ağızla Ekmekçizâde'yi teklif etmesi üzerine Padişah:

-Gerçi kaymakamdır, lâkin bazan yalan söylediğini öğrendim, yalancı vezarete lâyık değildir, deyince Esad Efendi hemen çark etmiş ve,

-Beli padişahım kezzaptır ve hem zalimdir, cevabını vermiştir. Usulen Esad Efendiden sonra huzura kabul edilerek fikri alınan Ekmekçizade, Padişahın *''Sadrazam olarak kimi tayin etsek''* sualine şöyle cevap verir:

-Padişahım hemen hizmet buyurun, uğur-u hümayunda can ve başım fedâdır.

Padişahın sükutunu ''İkrar'' sanan paşa sevinçle konağına koşmuş ve mühr-ü hümayunu beklemeğe koyulmuştur. Ancak gelen haberci Mühr-ü şerif'in Halil Paşa'ya tevdi edildiğini söylemiştir; *''Ahmed Paşa şaşırıp elini sofradan çekti ve yemek yiyemedi. Mecliste bulunanlar da bir tuhaf oldular.''* [10]

Ne var ki, Ekmekçizade sadece teessürle kalmayacaktır. Yeni Sadrazam Halil Paşa, Ekmekçizâde'nin nüfuzunu kırmak için Paşa'nın Mehter Mehmed adındaki bir adamını, vaktiyle kendi maiyetinden birini katletmiş olmakla suçlayarak idam ettirir. Bununla da kalmaz, *''Ekmekçizade'den her kim rüşvet dava ederse hemen Padişaha arz edilerek, rüşvetin istirdadı''* yolunda bir emir çıkarttırır. Kendisi serdar olarak Şarka hareket ederken son darbeyi de indirir ve Ekmekçizâde'yi Kaymakamlıktan da azleder. Ekmekçizâde artık itibarını olduğu kadar canını da tehlikede görmektedir. Üzüntüden yatağa düşer ve bir daha da kalkamaz. Ağırlaştığını hissedince İstanbul Defterdarı Yahnikapan Abdülkerim Efendiyi çağırtarak hazinesini teslim eder. Bu paradan Özi kalesinin tamirini, Kılburun üzerine bir kale yapılmasını vasiyet ederek, Şeyhülislamı ailesine vâsi ve evkafına nâzır tayin eder. Reşad Ekrem Koçu, Ekmekçizade'nin ölüm tarihini (H.1028) 1618 olarak veriyor ve cenazesinin de Üsküdarlı Aziz Mahmud Hüdâi tarafından kaldırıldığını belirtiyor. Ölümünden sonra *Sicill*'de de bahsi geçen bin yük akçalık servet (ki ''Yük'' tabiri, yüzbin akçe yerine kullanıldığını nazar-ı itibare alırsak Paşa'nın teessüre düşmesini haklı gösterecek derecede zengin olduğu anlaşılır. Yüz milyon akçelik bir servet söz konusudur) hemen mîriye zaptedilmiştir. Yahnikapan Abdülkerim Efendi'nin Defterdarlığı dolayısıyla ''İstanbul zürefâsı'' tarafından şu şekilde hicve muhatap olması dikkat çekiyor:

''Etmekçizade kıldı dünyâyı nâne muhtac
Ahir simât-ı devlet yahni kapanın oldu''

''Ekmekçizade neredeyse bütün dünyayı bir lokma ekmeğe muhtaç etmişti. Ondan sonra devlet sofrası (Yahni Kapan'ın) elinde kaldı.''

Beyit, mânâ itibariyle yazımızın başında zikrettiğimiz nazma yakınlık gösteriyor. Bir defa Ekmekçizâde'nin zulmünden ya da irtikâbından şevkâ eden, R.E. Koçu'nun ifâdesiyle ''İstanbul zürefâ''sıdır; gadre uğramış taşralı bir şair değil. Koçu makalenin baştarafında Ekmekçizâde'yi ''büyük maliyeci'', ''Hatem Tây ayarında cömert'' olarak takdim ederken iltifatın gerekçelerine dair bir ipucu vermemektedir.

Tamamen tahmin olarak üzere diyebiliriz ki, söz konusu lânetlere muhatap olacak icraatını, Ekmekçizade herhalde Ordu defterdarlığı esnasında ''irtikâb'' etmiş olmalıdır. Bütün ömrü boyunca İstanbul'da oturan bir defterdarın Anadolu ve Rumeli ahalisi arasında zulmüyle şöhret bulması beklenemez. O tarihlerde toprakların genişlemesi sebebiyle üçe kadar çıkan defterdarlardan birisi olan Ekmekçizâde Ahmed Paşa, gezgin defterdar sıfatıyla seyahat ettiği yerlerde, ihtimal bazı kimselerin mağduriyetine yol açmış olabilir.

Ancak, bin yük akçe tutarında mal varlığına sahip olması da hesaba katılacak olursa, Paşa'nın sade taşrada değil, pâyitaht'ta da epeyce muarızının olduğunu kabul etmemiz gerekecektir. Bugünkü rakamlarla astronomik miktarlara ulaşan servetinin daima dikkat çektiği anlaşılıyor. Tabii bu büyük servetin ne yolda iktisab edildiğine dair pek çok spekülasyonun İstanbul'da ağızdan ağıza dolaştığını da tahmin edebiliriz.

Hangi şair yalan söylüyor?

Ama Paşa'nın mezartaşına ölüm ta-

rihi düşen şairin aynı kanaati taşımadığı muhakkaktır. İstanbul'da Molla Husrev camii karşısında "eser-i hayrı olan sebilin dahilinde"[11] yer alan kabrinin taşına "mübeşşirü'l-cennât" lâfziyla 1027 tarihini düşüren şair için Ekmekçizâde bir başka adamdır. 1027 tarihini "öldü ya zâlim" ibaresiyle düşüren öteki şairin, hışmıyla tanıdığı Ekmekçizâde, kendisini cennetle müjdeleyen İstanbullu şairin nezdinde belki de sadece hayır eserleriyle tanınan merhametli bir zattır!..

Nitekim Ayvansarayî, "Vefeyât-ı Selâtin" de Paşa'nın Molla Husrev Camii karşısında bir sebil yaptırdığını ve bu sebil dahilinde gömüldüğünü belirttikten sonra "Mecmua-i Tevârih" de, Kalenderhane semtinde kendi adıyla anılan bir medrese inşâ ettirdiğini, Eyüb camii mahfel-i hümayununu ilâve bina yaptırdığını, Kocamustafapaşa camii medresesine de yardımda bulunduğunu ve bundan başka "sair âsâr-ı hayriye"-si olduğunu haber verirken[12] *Sicill-i Osmanî*'deki kayıtta bunlara ilâveten "Ereğli'de nâtamam bir hanı" olduğundan da söz ediliyor. Bu neviden hayır eserlerini yaptırmak ve yaşatmanın yaygın bir sosyal değer olduğu o devirlerde Paşa'nın yaptırdığı hayır eserlerinden dolayı "hayır sahibi" olarak anılması kolay bir hüküm olmak tehlikesini taşıyor. Yüksek bürokrat veya mülk sahibi olup da, herhangi bir hayır eserine katkıda bulunmamak, o devre göre tasavvur olunamayacak bir hal ve yadırganacak bir tavırdır. Kısaca bu gibi hayır işlerini, yaptıran şahsın hayırsever tabiatından ayrı olarak düşünmek gerekir. En azından toplumun bu yolda son derece kuvvetli bir zımnî baskısı olduğu âşikardır.

Aynı toplumda farklı zümrelerce geliştirilen iki zıt kanaat ortasında Ekmekçizade Ahmed Paşa'nın şahsiyeti hâlâ gölgeler içindedir: Mezartaşına İstanbullu bir sanatkâr tarafından yazılan ve kazılan "mübeşşirü'l-cennât" ifâdesiyle, halk vicdanını temsil ettiğine inandığımız bir elyazma mecmuada yer alan "öldü ya zâlim" ibâresi neyi ifâde eder: Paşa, görevini yerine getirirken canı yananlarca "zalim" olarak sıfatlandırılmış -aslında halim selim- bir Osmanlı ricâli mi, yoksa zulümle yığdığı servetinden üç-beş kuruş harcayarak İstanbul'a bir iki "âsâr-ı hayriye" diktirmiş bir mütegallibe mi? İki şairden biri mutlak yalan mı söylüyor? Yoksa bir filin bacağını târif etmeğe kalkışan iki âmâ'nın şehâdeti(!) ile mi karşı karşıyayız? Doğruya yakın bir değerlendirme yapabilmek için hiç şüphesiz daha fazla bilgiye ihtiyacımız var. Öyle ki Paşa'nın defterdarlıktan azli bile, devrin özelliklerine göre aleyhinde bir hükme varmamızı haklı göstermez; Azil, bazen haklı gerçeklere (suistimal, zulüm, rüşvet vb.) dayandığı gibi, sübjektif değerlendirmelere de (entrika, şahsi kin ve sempatiler, iftira kampanyası vb.) konu olabiliyordu.

Gözden kaçırılmaması gereken son husus, bir insanın "cennetle müjdelenen bir zalim" olabileceği gerçeğidir. Ekmekçizade her halde çifte şahsiyet taşıyan parçalanmış bir kimlik sahibi değildi. Kendince doğru ve yapılması gereken şeyleri yapmış olduğu için farklı değerlendirmelere konu teşkil etmiş olabilir. Tarihte her şahsiyet için, farklı bakış açılarından hareketle birbirini nakzeden hükümler verebilmek daima mümkün olduğu gibi tarihciye malzeme veren kaynaklar, genellikle güvenilmezliğin sisleri arasından seslenirler.

Hakikat peşinde

Tarihçi bu noktada Ekmekçizade'nin "cennetlik bir şahsiyet" ya da "cehennemlik bir zalim" olduğu yolundaki mevcut kanaatlerden birinin doğru olduğunu varsayarak yola çıkan kişi değildir: Elindeki malzeme, bu iki ihtimalden birini kuvvetlendiriyor olsa bile, üçüncü ihtimal ve daha sonraki ihtimaller yanında, vesikalandırmanın tabiatından ileri gelen zaafiyetten ötürü ihtimalsiz bir alanın varlığını da hesaba katar. Ranke'nin abideleştirdiği belgelere dayanan tarih yazımının cezbedici illüzyonu, çoğu kere insan tabiatını anlamanın zahmetini pek makul bir şekilde geriye ittiği gibi, insan tabiatı üzerine eğilmenin -ne kadar zahmetli olsa da- avantajlarını kullanışsız hale getirir. Bu meselede Naima'nın, Peçevî'nin ya da adını bilmediğimiz taşralı şairin şahâdeti üzerinde tereddüd göstermekle, Ekmekçizâde'nin psikolojik bütünlüğüne doğru açılan ilk yolda ilk adımı atmış oluruz. Bu, Edward Hallett Carr'ın "Tarihçi, hakkında yazdığı kimselerin zihinleriyle şöyle ya da böyle bir ilişki oluşturmadıkça tarih yazılamaz"[13] diyerek işaretlediği noktadır. Genel kanaatin aksine tarih, yazıcılarından bir hakim rolü oynamalarını beklemez, ama insanları ve hadiseleri "wie es eigentlich gewesen" (Nasılsa öyle göstermek) yaklaşımıyla izah gayreti de tabiatında imkânsızlar gizlemektedir. Bir şeyi olduğu gibi göstermek, sade geçmişe ait değil, yaşanan an içinde olup biten hadiselerde dahi imkânsızlığın himayesi altındadır. Biz olup biteni olduğu gibi değil, anladığımız gibi müşahede ederiz ve bu yüzden her hadise (her insan), "anlama"nın çektiği tül yüzünden, hemen hemen daima kullanışsız bir tarih materyalidir. Tarih, onu yazanların tarih anlayışlarını anlamamıza yardım etmesi bakımından önemlidir. Bu mânâda tarihe, "tarihçiye özel" bir disiplin olarak bakabiliriz. Hakikatte tarih, dün ne olup bittiğine dair gerçek bilgileri vermede ne derece yeterlidir? Bu, bizzat hakikatin unique karakter taşımamasından ileri geliyor. Bin yüzlü Janus gibi, veya O. F. Bollnow'un işaret ettiği şekilde: "Bir bilginin genel geçerliği bu bilginin gerçekliğe uygunluğunun da bir ifadesi değildir. ...hakikat olan, yani objesine uygun bilginin, aynı zamanda genel geçerliğe de sahip olması gerekmez."[14] □

---

[1] Söz konusu yazmayı, eski bir evin yıkıntıları arasında oynarken tesadüfen bulan çocukların himmetiyle ele geçirdik. İçinde dinî şiirler, belirli merkezlerin enlem, boylam dereceleriyle namaz vakitlerinin nasıl hesaplanacağına dair pratik bilgiler, İslâm halifelerinin isim ve saltanat müddetleri ve bazı dini menkıbeler yer alan mecmua bozuk bir nesihle istinsah edilmiş olup ciltsizdir. İlk sahifelere düşülen bazı tarihlerden en azından hicri 1169 (M.1757) tarihinden önce kaleme alındığı anlaşılıyor. Yazmanın müellifi ve sahibi hakkında bilgi edinemedik.

[2] Bugünkü dille şiiri şöylece düzyazıya aktarabiliriz: "Bugün Ekmekçizâde'nin ekmeği kesildi. Şimdi halka ettiklerini hatırlayıp da pişman oluyor mu? Bütün Rumeli onun elinde bir harabeye dönmüştü, ama şimdi (öldüğü için) selâmete erdiler. Gerçi o gençliğinden beri zalimdi, öyle ki bunun gibisi görülmedi. Ölüsünü leş dolu bir çukura koydular ama toprak bile onu kabul etmeyip dışarı kustu. Böylelerinin malını mülkünü elinden almak gerekir, üstelik Padişah da kanını dökse yeridir. Bu adamın halini birine sordum da bana, 'Öldü ya zalim' dedi."

[3] İsmail Hâmi Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C.3, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1950, s.574-575.

[4] M. Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1308, s.209.

[5] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.III, 1. Kısım, TTK Yayınları, Ankara 1973, s.80-81.

[6] Mustafa Naim, *Tarih-i Naima*, Tabhâne-i Amire, İstanbul, 1280, C.2, s.109-110.

[7] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s.81.

[8] Reşat Ekrem Koçu, *Ahmed Paşa (Ekmekçizâde)*, İstanbul Ansiklopedisi, C.1, İstanbul, 1958, s.403-406.

[9] *A.e.*, s.405.

[10] *A.e.*, s.406: Bu hususta Peçevî de aynı mâlumatı tekrarlamaktadır; Bkz. *Peçevî Tarihi*, C.II, Hz. B.S. Baykal, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay. Ankara, 1982, s.322-323.

[11] Hâfız Hüseyin Ayvansarâyî, *Vefayât-ı Selâtin ve Meşâhîr-i Ricâl*, Hz. Fahri Ç. Derin, İÜEF. Yay. No.2241, İstanbul, 1978, s.18.

[12] Hâfız Hüseyin Ayvansarâyî, *Mecmua-i Tevârih*, Hz. Fahri Ç. Derin-Vahid Çabuk, İÜEF Yay. No. 3092, İstanbul, 1985, s.311.

[13] Edward Hallet Carr, *Tarih Nedir*, İstanbul, 1980, s.34.

[14] Kâmuran Birant, *Mânevi İlimler Metodu olarak Anlama*, AÜİF Yay., Ankara, 1960, s.14.

"Raiyyet Rüsûmu" Halil İnalcık ve Genişleyen Tarih

SALİH ÖZBARAN

Halil İnalcık.

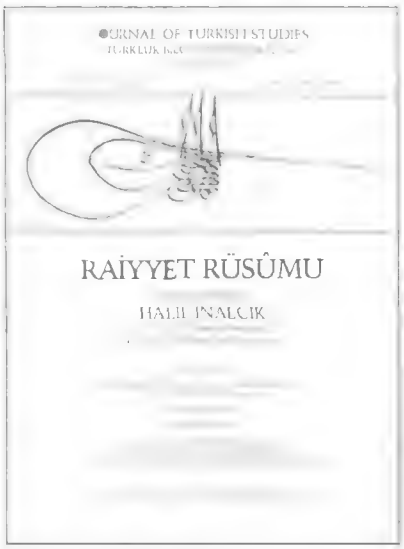

Journal of Turkish Studies, Cilt 10

I

20-22 KASIM 1987 günlerinde ABD'nin Princeton Üniversitesi'nde düzenlenen *"The Age of Süleyman the Magnificent: A World Empire and Imperial Civilization"* konulu toplantının açılış dersini veren Prof. Dr. Halil İnalcık'a, aynı toplantının kapanış konuşmasını yapan Prof. Dr. Bernard Lewis tarafından ilk günün akşam yemeği sırasında bir armağan sunuldu. Armağan, Şinasi Tekin ve eşi Gönül Alpay Tekin'in gayretleriyle Harvard Üniversitesi'nde çıkartılagelen *Journal of Turkish Studies / Türklük Bilgisi Araştırmaları*'nın 10. ve 11. ciltleri (1986-87)'nin *"Raiyyet Rüsûmu"* altbaşlığı ile hazırlanmış şekliydi. 70. yılına erişen Halil İnalcık için meslektaşları ve öğrencilerinin makalelerini içeren ve Osmanlı tarihi ile ilgili konuları işleyen çok yararlı iki cilt.

Bu yazının amacı, anılan ciltlerdeki makaleleri dile getirmek değil. Büyük bir kadirbilirlikle bu özel sayıları hazırlayanların "Halil İnalcık Bibliography" başlığı altında 10. ciltte verdikleri ve 1986 yılına kadar getirilen yayınların (ss. V-XIII) sahibi, ünü şimdiye kadar hiç bir Türk tarihçisinin erişemediği boyutlara ulaşmış Halil İnalcık'ı *Tarih ve Toplum*'a konu yapmaktır. Yazdıkları ve yazacaklarıyla gelecek yıllarda daha iyi değerlendirilecek bu tarihçiyi Türk okuyucusu önüne hakkında yapılan birkaç değerlendirme ile çıkarmaktır.

II

"Raiyyet Rüsûmu" içinde yeralan makalelerden biri, geliştirdiği teori ve edindiği çevre ile tarih dünyasında çok önemli bir yer tutmuş olan Immanuel Wallerstein'a aittir. Şöyle diyor Wallerstein bu yazısında:

"Halil İnalcık hayatını Osmanlı araştırmalarına adadı. O, bu alanın en mümtaz icracılarından biri oldu. Bizim yansıttıklarımız onun çabalarına konu olmuş şeylerden başka bir şey değildir".[1]

Wallerstein, *orientalism*'in II. Dünya Savaşı'na kadar birbirlerinden kesin çizgilerle ayrılmış filoloji, arkeoloji, fikirler tarihi ve dinler üzerindeki çalışmalarına kısaca değindikten ve II. Dünya Savaşı'nı takibeden yıllardaki sosyal-devrimin ve milliyetçilik hareketlerinin tarihçiliğe getirdiği değişikliklerden sözettikten sonra, tek başına "Osmanlı incelemeleri" diye bir şeyin olup olamayacağını sormaktadır. *"Şüphesiz"* diyor Wallerstein,

"bir kişi hayatını Osmanlı İmparatorluğu olarak bilinen belirli bir şeyin tarihini çalışmaya adayan tarihçi olabilir. Eğer öyleyse dilbilim, arşiv ve günümüzde belki de bilgisayar için belirli hünerlere sahip olması gerekir. Ancak mesele orada değildir. Temel soru bilimsel amaçlarını ve sınırlarını nasıl tanımladığıdır".

"Halil İnalcık'ı okuduktan sonra çok açık olarak ortaya çıkan" nedir öyleyse? Onu da şöyle açıklıyor:

"İnancıma göre, bütün mukayeseli alanlarda olduğu üzere, Osmanlı incelemelerinde gerekli olan, 'normal bilim'in ve sadece çok dikkatlice toplanmış bilgi ve bunun tahlilinin inceden inceye işleme peşinde koşmanın ötesine gitmektir. Tarihi sosyal bilimlerde kullandığımız kategoriler üzerinde yeniden düşünmeliyiz... Bu, Osmanlı imparatorluğu gibi uzun-dönem, büyük mikyaslı sosyal varlıkların spesifik örneklerine bakanlar için uygun bir iştir".[2]

Editörlüğünü yaptığı *Review: A Journal of the Fernand Braudel Center for the Study of Economies, Historical*

Systems, and Civilizations (New York) dergisinde konuların işleniş biçiminden de anlaşılacağı üzere, *orientalism*'in, birbirleriyle ilintisi kurulmayan, olay sıralamalarına dayanan ve disiplinlerarası bağlantısı olmayan tarihçiliğine karşı çıkan Wallerstein'ın uyarılarından sonra Halil İnalcık'ın yeri ve değerlendirilmesi daha da önem kazanmaktadır. Wallerstein, bir yandan İnalcık'ın çalışmalarını takdir ediyor, bir yandan da konuların sosyal bilimler ölçeğinde görüntülenemediğinden yakınıyor.

"Raiyyet Rüsûmu"'na önsöz yazmış olan Gieles Veinstein'ın satırlarında ise tarihçimiz şöyle övülüyor:

"Halil İnalcık'ın aramızda niçin tamamiyle özel bir yer tuttuğunu kavramaya çalışırken eserinin zenginliğini genişliğini gözönüne aldım... Onun nispeten yeni bir disiplin olan Osmanlı tarihçiliği üzerine bazı görüşlerini dile getirerek bu alandaki bütün vaadlerini yerine getirmesini dilerim. Elbette kendisini ve eserlerini bildiğimiz ve anlamaya çalıştığımız bir insan hakkında çok şeyler söylenebilir. Fakat bunu yeterince söylediğimi ve kendisine neler borçlu olduğumu anlatmağa çalıştığımı sanıyorum."[3]

Şüphesiz, Osmanlı incelemelerinde İnalcık'a kendisini borçlu hissedenlerin sayısı çok kabarıktır. Ona armağan edilen *Journal of Turkish Studies*'in özel sayılarına *"Raiyyet Rüsûmu"* altbaşlığının verilmiş olması da tesadüf değildir. Yayımcılar pekalâ biliyorlardı ki, 1959 yılında *Belleten*'de bu başlık altında çıkan *"Raiyyet Rüsûmu"* tarih dünyasında bir simge olmuştu; Osmanlı tarihi incelemelerinde sonraki çalışmalar için yeni boyutları işaret etmişti. 1959-63 yıllarında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde öğrenci iken - Topkapı Sarayı'ndaki bir tarih yazmasının künyesini ezberlemiş olmamıza rağmen- konuların bizlere yazdırılarak nakledilmesinden ve çeşitli makale ve kitaplara açılma imkânsızlıklarından (bir bakıma öğretim yetersizliğinden) Halil İnalcık gibi dünya tarihçiliğindeki gelişmeleri yakalamağa çalışan tarihçilerden pek haberdar değildik. 1963 yılı sonunda 1416 sayılı kanuna göre yurtdışına gitmek niyetiyle Ankara'da katıldığım sınavın jürisinde bulunan Prof. İnalcık ile yüz yüze geldiğimde kimin tarafından imtihan edildiğimin pek farkına varamamıştım. O günden belleğimden çıkmayan şeyler arasında, İnalcık tarafından Fransızcamın yeterli bulunmadığı (yine de bana bir imkân tanınmıştı) ve -Türkiye'de sürdürülen tarih eğitimi ve inceleme yöntemlerinden duyduğu rahatsızlıktan herhalde- Avrupa'da sosyal ve ekonomik konulara ağırlık vererek Osmanlı kurumları üzerinde çalışma gereğinin vurgulanmasıdır. Gerçekten, kendi ülkemde öğrenemediğim İnalcık'ı İngiltere'de keşfetmiştim.

Halil İnalcık'ın Türk tarihçileri arasında akademik platformda değerlendirildiğini, tam bir bilimsel süzgeçten geçirildiğini iddia etmek zordur. İngiliz Türkolog V. L. Menage gibilerin filolojik kaygılarla yönelttiği ciddi eleştiriler bir yana Türkiye dışında kazandığı şöhretin meslektaşları üzerindeki psikolojik etkinin yönlendirdiği dedikodular dışında, ya da Akdes Nimet Kurat'ın 16-17. yüzyıllarda Osmanlı-Rus ilişkileri, Don-Volga kanalı (1569) ile ilgili olarak yazdığı bir eserinde,[4] onu Sovyet-Rus tarihçileri ile ayni görüşte bularak suçlaması dışında öze dokunan eleştiriler, eğer deyim yerindeyse, "profesyonel" tarihçilerimizin dışından gelmiştir.

III

1960'lı ve 70'li yıllarda, Osmanlı İmparatorluğu klasik tarihçi tipimizin görmeğe pek alışık olmadığı -hâlâ da pek benimsemediği- iktisatçı, sosyal bilimci grupların keşif alanı, yorum konusu oldu. Şüphesiz bu bir iç keşif değildi. Özellikle II. Dünya Savaşı'ndan sonra tarihçiliğin dünya boyutlarında kazandığı bazı değerlendirmelerin Türkiye'deki tezahürüydü. Bu bağlamda Huri İslamoğlu ve Çağlar Keyder'in açıklamaları şöyleydi:

"İnalcık, tarihini hukuki metinlerde yansıtıldığı biçimiyle Yakın Doğu toplumu 'idea'sı üstüne kurar. Bu 'idea'nın yansıttığı 'gerçek'le özdeş tutulması hukuki metinlerin filolojik analizinin 'gerçek' toplumu açıklayacağı varsayımını taşır. Böylece elimizde ideolojik olarak tanımlanmış bir bütünsellik kalır: Kendisini idealize ettiği şekilde açıklanan bir toplum ve bu ideali gözler önüne seren metinlerin okunması olarak sunulan bir toplum tarihi. Yakın Doğu toplumu 'idea'sı, toplumu işlevsel olarak ikiye ayırır. 'Nizam-ı âlem'i sürdürüp yönetilenlere 'adalet ve hamiyet' dağıtan hükümdara yardımcı olan ve onu bu görevlerinde temsil eden bütün guruplar yöneticiler sınıfına dahildir. Bunlar 'askeri' bir sınıf oluştururlar. İkinci grup, reaya, toprağı işleyenler, esnaf ve tüccarlardan meydana gelir; bu sınıf, yöneticilerinin ihtiyaçlarını karşılamak üzere, vergi biçiminde artık verir. Böylece yöneticiler ve yönetilenler arasındaki ilişkileri karşılıklılık ve döngüsellik ilkeleri belirler. Hükümdarın kudret ve otoritesinin devamı için, yönetilenlerin mutlak itaatı şarttır; o zaman hükümdar reayayı keyfî uygulamalardan korur, asker toplar ve 'nizam-ı âlem'in devamı için idarî bir aygıt kurar. Bu aygıt, yöneticiler sınıfının, vergi yoluyla sağlanan gelirleri güvence altına alması ve dolayısıyla devletin zenginliği için gereklidir... İnalcık, saray, merkezî bürokrasi, eyalet idaresi ve timar sistemi gibi kurumları analizinde, bu kurumların değişen işlevlerini ya da gerçek işleyişlerinin evrimini aramaz; ilgilendiği her kurumda yansıdığı biçimiyle devlet ideolojisinin evrimidir." [5]

"Osmanlı toplumsal kuruluşundan egemen üretim tarzı ATÜT'tür",[6] diyen, yâni köylülerin özerk birimler meydana getiremedikleri ve sınırları devlet otoritesince çizilmiş olarak nitelendirilen bu görüş sahiplerini *"radikal sosyal bilimlerde biraz, böyle fazla basitçi, fazla indirgemeci, tarihsel gelişmenin itici gücünü sadece ve sadece üretim tarzından ibret sayan"* kişiler olarak niteleyen Halil Berktay ise bunları (Divitçioğlu'nu, Hilav'ı, Küçükömer'i, Kemal Tahir'i) yorumlarında, Ömer Lütfü Barkan'a ve Halil İnalcık'a yaslanmalarından dolayı suçlamaktadır.[7] İnalcık, bir yandan, ATÜT uygulayıcıları tarafından kullanılıyor, ayni zamanda eleştiriliyor, öte yandan, ATÜT yorumcularına basamak teşkil ettiği için şimşekleri çekiyor. Berktay'a göre:

"Profesyonel tarihçilik demek, öncelikle, Ömer Lütfü Barkan ve Halil İnalcık demekti. Türk muhafazakâr tarihçiliğinin iki büyük ismi olarak Barkan ve İnalcık'ın eserlerinde Osmanlı toplumu hakkında ne söyleniyorsa, ayni yorumu AÜT teorisyenlerinde de bulmak mümkündür, mümkündü".

Esas olarak Barkan'ın takındığı tavır, bıraktığı imajı hedef alan Berktay eleştiri için seçtiği tarihçiler arasında Halil İnalcık'ı da dahil ederken onu, Kemalist devrim yolunu terkedip Osmanlı yüceltmesi yapan, Osmanlı hayranlığı yaratan tarihçiler safında göstermektedir. Eğer durum böyle ise İnalcık'ın 1983 yılında *Nokta* dergisine yaptığı açıklamada *"Rahmetli Ömer Lütfü Barkan'ın dediği gibi devletin tarihini değil, halkın tarihini yazmak"*[8] temennisi ne anlam taşıyordu? İlki 11-13 Temmuz 1977 tarihlerinde Hacettepe Üniversitesi'nde toplanan *Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi* (nedense 1920 yılı konulara sınır çizmişti)'nde yaptığı konuşmada' sosyal bilimcilerin tarihçiliğe yaptıkları katkıları belirtmesi, "romantik

çağ"ın onlar sayesinde heyecanını kaybettiğini dile getirmesi inandırıcı olmamış mıydı? Aslında İnalcık, Hacettepe toplantısında Türkiye'de tarih öğrencisinin pek alışık olmadığı şeyler söylemişti; sosyal bilimler ile tarihi barıştırmaya çalışmıştı:

"Toplumların iç dinamiğini sınıf mücadelesiyle açıklayan teori Osmanlı tarih çalışmalarına Türkiye'de ilk kez 1930'lardan Kadrocular olarak bilinen sosyalist yazarlarca ve 1960'tan sonra uygulandı; bu yaklaşım, şüphesiz yeni Türk toplum ve politikasındaki gelişmelerle ilgili bu eğitim sonucu genç iktisatçılar, sosyologlar ve bazı tarihçiler tarafından heyecanla sürdürüldü... Osmanlı sosyal tarihini işlemeleri bakımından romantik dönemin sonunu işaret eden bu ciddi girişimler konu ile ilgili görüş açımızı genişletti ve araştırma için yeni yönler gösterdi. Bu çalışmaların temel katkısı dikkatimizi, iç dinamizmini tartışma konusu yapan bir kontekst içinde Osmanlı sosyal yapısı veya Osmanlı toplumu üzerinde yoğunlaştırmasıdır.

"Marksist tarihçiler esas olarak Osmanlı sosyal yapısının kesin bir tanımını yapmak amacındadırlar. Bunlardan bir kısmı Osmanlı sosyal yapısının tarihi gelişiminin Marksist sıralamasında feodal aşamaya denk düştüğünü iddia ederlerken kimileri de -özellikle Fransa ve Türkiye'dekiler- Osmanlı sisteminin Asya Tipi Üretim Tarzı'na uyduğunu vurguladılar".[10] İnalcık her iki yaklaşımı da reddediyordu.

22-26 eylül 1986 tarihlerinde yapılan Türk Tarih Kongresi'nde "Osmanlı tarihi üzerine önerilen modeller" hakkında konuşan Halil İnalcık *Tarih ve Toplum* dergisinde (sayı 35, kasım 1986, s.21) şöyle değerlendirilmişti:

"Chicago Üniversitesi'nde Prof. Dr. Halil İnalcık'ın, son gün (26 Eylül) sabah oturumunda verdiği "Osmanlı tarihi üzerine önerilen modeller" başlıklı bildirisinde ciddi tarihçiliğin başladığı ilk dönemde henüz süregelen resmî saltanat paradigmasından itibaren, İkinci Meşrutiyet'in millî tarih görüşü ve ilk Cumhuriyet yıllarının Osmanlı - karşıtı, barış-vurgulu tarih anlayışı özetlendi. İnalcık, daha sonra Fuat Köprülü'nün aracılığıyla, Türk tarihçiliğinin nasıl Fransız Annales *okulundan etkilendiğini betimledi. 1950'li yıllarda, kendi kuşağının F. Braudel'in kuramsal açıklamalarını nasıl keşfettiklerini anlattı. Sonra sözü, 1960'ların sonlarından itibaren ülkemizde de tarihsel düşünüşü etkileyen Marxisme getirdi. Kendileri tarihçi olmadıkları, siyaset biliminden veya iktisattan geldikleri halde, Marxist "feodalizm" ve "Asya üretim tarzı" kategorilerini Osmanlı tarihine uygulamaya çalışanları sıraladı... Bunların, olaydizinci, kuru tarihçiliğe kuramsal bir almaşık sağlamaya çalışmakla yararlı bir iş yaptıklarını, fakat tarihçi olmamalarından ötürü, ezbere açıklama getirmek eğilimi taşıdıklarını belirtti. Kendisininse, yakında yayımlanacak olan yeni bir kitabının önsözünde, Osmanlı tarihini açıklama anahtarı olarak "çift-hane" kavramını önerdiğini söyledi. Bu bildiri geniş kapsamlı ve (bizim tarihçilik ölçülerimizle) özgün nitelikteydi. İnalcık'ın söylediklerinin kongrede tartışılmasına elverişli bir ortamın yaratıldığına hayıflanmamak elde değildi. Bundan tam 11 yıl önce Türkiye'de Tarih Eğitimi konusunda düzenlenen bir seminerde, Murat Belge'nin verdiği "Materyalist Tarih Görüşü" başlıklı bir bildiriden sonra yapılan tartışmalarda söz alan, o zamanki baştarihçimiz (T.T.K.Genel Başkanı) Prof. Enver Ziya Karal şunları söylemişti: Marxizmin tarihin bir izah şekli olarak konuşulduğu bir toplantıda ilk defa bulunuyorum, Türkiye'de bundan evvelki, tarihle ilgili toplantılarda böyle bir izah şekli söylenmiş değildir... Osmanlı İmparatorluğunda belirlenmiş, kristalize olmuş sınıf yoktur. Bir defa aristokrasi yok. Aristokrasi olmayınca, biz burjuvaziyi şöyle böyle koyuyoruz. Ne demek burjuvazi Osmanlı İmparatorluğu'nda? Üstyapı ne demek? Padişah üstyapı mı? Padişah ve hanedan üstyapı değil. Çünkü hiçbir güvenlikleri yok....* (Felsefe Kurumu Seminerleri, Ankara 1977, s.460-61)... *Osmanlı imparatorluğunda üstyapı yabancı sermaye idi* (s.473).

...(Bugünkü baştarihçimiz sayılmak gereken) Prof. İnalcık'ın gerek kuramsal bilgisi, gerekse yeni Türk tarihçilerinin yaptıklarıyla (Çağlar Keyder'in ve Huri Cihan İslamoğlu-İnan'ın Wallersteinci bir çizgide çalıştıklarını bilecek kadar) ilgilenmesi, kendisinden çok daha genç akademik tarihçiler için de örnek gösterilmeye değer".

Tarih ve Toplum İnalcık'ı, yine de, "baştarihçimiz" sayma gereğini duymuş, ilgi alanının genişliğinden dolayı onu "genç akademik tarihçiler içinde örnek" göstermişti.

IV

Halil İnalcık'a en ciddî eleştiriler, şüphesiz, Osmanlı tarihine model arayışı içinde bakanlarca yapılmıştır. İnalcık'ın kendisi tarafından da yararlı bulunan bu tür eleştiriler, uzun-dönemli ve bölgesel nitelikli incelemeler arttıkça değişik boyutlarda değerlendirilecektir. Çeşitli incelemeleri, kaynak değerlendirmeleri ile Türk tarihçiliğinde çok önemli bir yeri bulunan Ömer Lütfü Barkan'ın "vak'a toplama" önerisine tam uyup malzeme hazırlamayla yetinmek tarihçiliğin gerilerde bıraktığı yöntem olmuştur artık.

Bütün bunlarla birlikte, tarihçinin, geçmiş bir olaya şahit olan belgeyi değerlendirebilecek kişi olduğunu, başka bir deyişle, bir veya birkaç kaynak dilini okuyabilecek, basit sanılan vak'aları ortaya çıkarabilecek, geçmiş ile diyaloğunu sağlam bilgi kaynaklarına oturtabilecek donanıma sahip araştırıcı olduğunu unutmamak gerekir. Teori, olaylar üzerine oturmazsa havada kalır, yeni olgular ortaya çıkmaz, tekerlemeler sürer gider.

Halil İnalcık, eğer tanım yerindeyse, klasik-profesyonel tarihçi tipimiz ile teori üretenler arasında Türk tarihçiliğinde -Osmanlı tarihini inceleyenler ve ona dünya tarihçiliğinde yer arayanlar arasında- çok önemli bir yer tutmuştur, tutmaktadır. Tabiî ki görüşleri her zaman eleştiriye açıktır. Tarihi, geçmişe yeniden bakış, hattâ geçmişe ait bilgilerimizin sorguya çekilişi olarak algılıyorsak, İnalcık'ın 1940'lardan beri ortaya koyduklarını çok iyi değerlendirmek zorundayız. Tarihçiyi geçmiş olaylar karşısında tavır aldıran, onun günündeki olaylara, gelişmelere nasıl baktığı ile çok yakından ilgilidir.

Raiyyet Rüsûmu Osmanlı İmparatorluğunda yönetilenlerden, halktan alınan vergiler anlamı taşır. İnalcık'ı sembol durumuna getiren bu kavram güncelliğini kaybetmiş değildir. Bugün de, vergilerin nasıl, kimlerden, ne kadar toplandığını düşünmemize yardımcı olabiliyorsa, günümüzdeki ücret-vergi sistemi bizleri *Raiyyet Rüsûmu*'na götürebiliyorsa tarihten, İnalcık'tan, eleştirilerden alabileceğimiz dersler var demektir. □

---

[1] I.Wallerstein, "Some Reflections on the Future of Ottoman Studies", *Journal of Turkish Studies*, vol. 11 (Harvard, 1987), s.235.
[2] Wallerstein, *ayni makale*, s. 236-237.
[3] *Journal of Turkish Studies*, vol. 10, s.IV.
[4] A.N.Kurat, *Turkiye ve İdil Boyu*, Ankara 1966, s.15.
[5] İslamoğlu-Keyder, "Osmanlı Tarihi Nasıl Yazılmalı? Bir Öneri" *Toplum ve Bilim*, sayı 1 (İstanbul, 1977), s.51-52.
[6] *Ayni makale*, s.56.
[7] H.Berktay, "Türkiye'nin Azgelişmişliği, Turkiye'nin Demokratik Devrimi, Türkiye'nin Tarihçiliği", *Saçak*, sayı 48 (Ocak, 1988), s.3
[8] *Nokta*, sayı 27. 1983, s.45.
[9] H.İnalcık, "Ottoman Social and Economic History: A Review", *Turkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, Ankara, 1980, s.1-5
[10] *Ayni makale*, s.5.

Ziya Gökalp ve Türkçülüğün Esasları IV

HÜSEYİN KAZIM KADRİ

Hazırlayan: İSMAİL KARA

KİTABULLAH'IN mebde' ve ma'âda, tekvîne, ruha ve mesâil-i mâ ba'de't-tabîaya dâir olan hükümlerinde ve beyanlarında icmali ihtiyar etdiği malumdur. İlk İslâmlar bunlara tamamiyle iman etmiş olabilirler. Fakat, aklın istiknah ile meftûr olduğu bu gibi yerlerde insanları düşünmekden men' etmek mümkün olamazdı. Nitekim, Müslümanlığın ilk "disiplini" altında meydana çıkamayan bu gibi meseleler, daha sonra ortaya atıldı. İlk akîde ihtilaflarında aklın ve mantığın heman hiç bir dahli görülmüyor ve bu mu'ârazât "küfür ve iman" gibi meselelere inhisar ediyordu. İlk hulaf "fasık-ı musallî"[5]nin "kâfir veya mümin" olduğu meselesine aid bulunuyor ve havâric buna "kâfir" nazarıyle bakdığı halde, diğer bir cemaat da "mümin" olduğunu söylüyordu. Mutezile indinde de ne kâfir, ne mümin olub beyne'l-menzileteyn bir menzilede ve muhalled fi'n-nardır. Ehl-i sünnete göre, İslâmdan hâric değildir; hulûd ile de hükm olunmaz; kebîresiyle fâsık ve imaniyle mümindir; ve meşîet-i ilâhiyyeye tâbidir. Görülüyor ki, iman, küfür ve nifak gibi şeylere taalluk eden meselelerin dinde pek büyük ehemiyeti vardır: Çünkü, saadet ve şekavet ve Cennet'e veya Cehennem'e istihkak bu meselelerin gereği gibi bilinmesine tâbidir. En evvel Havaric, 'usât-ı müminîni İslâmdan çıkarıb daire-i küfre idhâl ve onlara küffar gibi muamele ederek mallarını ve canlarını helal ad ediyorlardı. Bundan sonra, Mutezilenin[37] ashâb-ı kebâir için bir "menzile beyne'l-menzileteyn" isbat etdiklerini gördük. Bunu da Mürcienin "fâsık kâmilü'l-iman mümindir!" hükümleri takib ediyor.[6]

Bu ihtilâfatı da imanın a'mâl ile derecei alâkasına, bunun ziyade ve noksan kabul edib etmediğine, Cebriye ve Kaderiye münaza'alarına, sıfât-ı ilâhiyeye aid münakaşalara, eslâf ile erbâb-ı bid'at arasında imana müteallık mücadelelere râci' olan mebâhis takib etmişdi. Fakat, bütün bu ihtilâfat Yunan felsefe ve mantıkının Arablar arasında intişarından sonra daha vüs'at ve şiddet buldu ve bir çok mezâhib-i dâlle ve mudillenin teessüsüyle vahdet ve ittihad-ı İslâmın karîn-i zeval olmasına da bu hal sebeb oldu. Filhakika, ashab-ı kiram bir çok mesâil-i ahkâmda ihtilaf etmişlerdi. Şu kadar, ki esmâ ve sıfat ve ef'âl-i ilâhiyeye aid olan meselelerde hiç bir suretle ihtilafda bulunmadılar; ve Kitab ve Sünnetin beyanlarına te'vil ve tahrifden, ibtalden ârî olarak inandılar. Bunlardan sonra gelen ehl-i te'vil ve bid'at, âyât-ı sıfatın bazılarını kabul ve bir çoklarını inkâr etdiler ve "ihtilaf edilen meselelerde Allah'a ve Resûlü'ne müracaat" (bk. Kur'an Nisa 4/59) bizzat Kitab-ı Hakk'ın beyanına göre mûcibât-ı imandan iken bunları din ile hiç bir alakası olmayan mevzuât-ı felsefiye ve ahkâm ve kıyasât-ı mantıkıye ile izah etmek dâiyesine düşdüler.

Yunan felsefesinin ve mantıkının İslâmlar arasında intişarı Me'mun devrinemusadifdir. Daha evvel Mansur zamanında da Süryanîden ve Farisîden bazı kitablar tercüme edilmişti. Mantık ile diger ulûm-i Yunaniyenin beyne'l-İslâm şuyû'u Müslümanlar arasında fitne ve ihtilaf-ı ârâ ve eimmeye karşı bağy u isyan zuhûr ile bir çok bid'atlerin ve mezheblerin meydana çıkmasına bâ'is oldu.

İşte, bidâyet-i İslâmı müteakıb teessüs eden bu şekl-i dinînin hâlen beyne'l-İslâm devamı, akâid-i imaniye ve esasât-ı İslâmiyenin Kitabullah'dan ve aklın ve tecrübenin kavanîn-i umumiyesine mutabık olan ehâdîs-i Resûlüllah'dan istidlâl edilecek yerde ahkâm-ı itikadiye üzerindeki abes münakaşalardan doğan "kelâmiyât"'ın mütenakız nazariyeleriyle muhakemesi kâbil-i izah olmayan ğarabetlerdendir. Müslümanlığın mücadelâtdan doğan bu şeklini bırakıp sadr-ı evvel-i İslâma ve mezheb-i ashab ve tabi'îne ric'at lüzumunu müteaddid makalelerimizde tafsilen ve delâil-i Kur'aniyesiyle söyledik. Buradaki izahat da, Ziya Gökalp'in sözlerindeki isabetin daha iyi anlaşılması maksadına atf edilmelidir.

Hulasa, mesâil-i itikadiye ve kelâmiyeden mükâşefât-ı sûfiyeye kadar sokulan Yunan hikemiyât ve felsefiyâtı, milel-i İslâmiye için hars itibariyle hiç bir faidesi olmadıkdan başka, bilakis din ve akîde noktasından vahdet-i İslâmiyenin zevaline sâık olmuşdur. Bizans ve bunun menşei olan Yunan ilminin İslâm âlemindeki tesiri bundan ibaret kalmışdı. Şarkî Roma medeniyetinin de bu âlem muhitindeki intıba'âtı ayrıca şâyan-ı tedkikdir.

"Şark medeniyetinin terakkiye mâni', garb medeniyetinin te'âlîye sâık olduğu" (s.55) da muhtac-ı teemmüldür.[38] Tekâmüle, te'âlîye mâni' veye sâık olan medeniyetin şekli midir? İlim, sanat ve ictimaiyat itibariyle tekâmül eden bir millet medeniyete mâlik olur. Medeniyet bu tekâmülün neticesidir. Halbuki terakkiye mâni' veya te'âlîye sâık olan bir medeniyet-i ibtidaiye yokdur; yani terakki veya tedenni medeniyetin ibtidası değil, intihasıdır. "Avrupa medeniyetinin temeli taksim-i a'mâldir"[7] (bk. TE,50) hükmü de doğru görünmüyor. Medeniyetin, tekâmülât ve inkılâbât-ı asriyenin her yerde "taksim-i a'mâl"i bir düstûr-ı terakki ve te'âlî yapdığı kabul edilebilir; fakat, "taksim-i a'mâl"in hâsıla-i medeniyet olmasına göre, Avrupa medeniyetinin vücude gelmesinden mukaddem bir "taksim-i a'mâl" mevcud olduğuna ihtimal verilemez, ki bunun aksini düşünmek "eserle müessiri" birbirine karışdırmak demekdir. Fakat dostumuzun bu "taksim-i a'mâl"den kasd etdiği mâna:

> "İctimaî hayatın muhtelif şubeleri de taksim-i a'mâl vasıtasıyle biribirinden ayrıldılar. Siyasî kuvvetler teşri'î, kazaî, icraî namlariyle üçe ayrıldığı gibi, siyasî teşkilat ile dinî teşkilat da biribirinden tefrik edildiler. Taksim-i a'mâlin bu tecellilerinden adalet teşkilatı kuvvet bulduğu gibi iktisadî, ilmî, bedi'î faaliyet-

> ler de son derece mükemmelleşdi. Bu sebeble Müslüman milletler, evvelce Avrupalılara askerî ve siyasî kuvvetce müsavi, hatta bazan fâik iken Avrupa'da taksim-i a'mâlin husûle getirdiği terakkiler neticesi olarak, bunlara nisbetle gitdikçe zayıf bir mevkide kalmağa başladılar..." (s.55-56).

sözlerinden daha vuzûh ile anlaşılıyor; ve Ziya Gökalp demek istiyor ki: "Din dünyadan, yahud dünyaya müteallik işler dinî telakkilerden ve hükümlerden ayrılmadıkça tekâmül ve te'âlî mümkün değildir."

İslâm imiş devlete pâ bend-i terakki
Evvel yok idi işbu rivayet yeni çıkdı!
Ziya Paşa

Bizim kanaatımıza göre temeddüne ve te'âlî ve tekâmüle mâni' olan hiç bir din yokdur. Yalnız, dine atf olunan veya dinin mevzularına nisbet edilen bir takım usûller ve itiyadlar vardır, ki bunların yalnız medeniyete değil, bizzat dinden ve iman-ı billâhdan beklenilen te'âliye mâni' olduğu kâbil-i inkâr olmayan bir hakikatdır. Bu hal Hıristiyanlıkda olduğu gibi Müslümanlıkda da görülür. O da din ile ve iman ve akîde ile münasebeti ve alâkası olmayan işlerde dine ve ahkâm-ı diniyeye müracaat itiyadıdır. Bu müracaat da yapılacak işlerin din noktasından câiz olub olmadığını anlamak ve Allah'ın razı olamayacağı işlerde bulunmamak emelinden ileri geliyor; bazan da din âlimlerinin, daha doğrusu dine hiç bir nusretde bulunmadığı halde fakîh ve müctehid geçinen bazı kimselerin sevda-yı tahakkümleri de tesirden hâlî kalmıyor. Fakat, dinin buna taalluk eden sarîh bir hükmü ve kanunu vardır: Başka makalelerimizde tafsilen ve delâil-i Kur'an'iyesiyle, müteaddid hadislerden istişhâden söylemişdik, ki hakk-ı teşrî' Allah'a mahsusdur; bu hak Allah'dan başka hiç bir kimseye verilmemişdir. İmdi, helal ve haram Allah'ın bildirdiği şeylere inhisar eder. Bunların haricinde, Şâri'in, bi't-tab' nisyana atf edilemiyecek suretde, süküt etmiş olduğu yerlerde asl olan berâet-i zimmetdir. Böyle yerlerde, her asrın zevkıyle, kanaat-i fikriye ve vicdaniyesiyle hareket olunur.[39] Esasen, din-i İslâmın tedvin etdiği hürriyet-i akliye ve vicdaniyenin derece-i şumûl ve vüs'atini:

استفت نفسك (قلبك) وإن افتاك المفتون 8

hadislerinde görmek mümkündür, ki insanın bir çok ahvalde kanaat-ı vicdaniyesiyle iş görmesi lazım geldiğini bildirir. Hal ve hakikat böyle olduğu halde, dünyanın bir çok yerlerinde görüldüğü gibi, Müslümanlık âlemi de dinî taassubdan ve bunun îka' etdiği şedâid ve mesâibden hâlî kalmadı; ve haksız yere dine atf olunan hükümlerle zamanın lüzum gösterdiği yeniliklerin yapılması mümkün olamadı. Biz, "dinin dünyadan ayrılmasına" taraftar olmakla iktifa edemeyiz. Belki dini daima zaman ve mekânın ınkılablariyle mütevazin bulundurabilmek ve onu mevki-i ihtiramda tutabilmek için bazı hükümlerinin bile ref'ine ihtiyac görüleceğine inanırız. Şer'-i İslâmın tervîc etdiği böyle bir tarzın, dinde ve ahkâmında yeri olduğu halde tatbikatda buna delâlet eden hadisâta, bilhassa sadr-ı evvel-i İslâmı müteakıb, âlem-i İslâmın heman hiç bir yerinde tesadüf edilememesi, dinin tereddi ve ınkırazına delâletden hâlî kalmaz. Meselâ: "Te'lîf-i kulûb"[9] Allah'ın bir emri olduğu ve zaman-ı saadet-nişan-ı Cenabı Nebevî'de, Ebu Bekri's-Sıddîk-Radıyallahu anhu-ın devre-i hılafetlerinde ve hatta kendi hılafetinin ilk iki senesinde cârı bulunduğu halde, muahharen Ömer b. el-Hattab -Radıyallahu anhu- tarafından tatbik olunmamışdı, ki bu da zaman ve mekânın vücuda getirdiği bir ınkılâbdan dolayıdır. "Müt'a"[10] bidâyet-i İslâmda câri iken, Ömer b. el-Hattab -Radıyallahu anhu- tarafından men' edildi. Hatta Cenabı Halife: "Siz bana müt'a yapan bir erkekle kadını getirecek olursanız, onları zina etmekle recm ederim" demişdi. İbn Abbas'ın muhalefetine rağmen Halife bu kanaatde bulunuyordu. Filhakika, şer'-i İslâm "celb-i menâfi' ve def'-i mefâsid" esasına müsteniddir; Müslümanlar için bir faide-i ictimaiye temin eden her şey câizdir.

Dünyaya, itiyadât-ı milliyeye, evsâf-ı ictimaiye ve hâdısât-ı hayatiyeye taalluk eden şeylerin din ile, iman-ı billâh ile, mâ ba'de't-tabîata aid akîdelerle... ne alâkası olabilir? Daha başka bir yerde dediğimiz gibi, eskiden her şeyin dînen mütalaa ve mukayese edilmesi şübhesiz ifrat idi; zamanımızda her şeyin dinden hâric görülmesi de her halde bir tefritdir. O halde, "dini dünyadan ayırmak"dan ziyade "din ile dünyayı mütevazin bulundurmak" daha doğrudur. Bu da "dinin hakkını dine, hayatın hakkını hayata vermek" ile temin edilir. Bizim "taksim-i a'mâl"den anladığımız budur. Nass ile 'âdât te'aruz etdiği zaman, esasen itiyadâtın tansîsi suretiyle vârid olan ahkâmın kâbil-i tadil olduğu şer'-i İslâmın tervîc edeceği bir esasdır. Filhakika, bu ahkâm Allah'a değil, insanlara ve hayat-ı beşere taalluk eder; ve bu itibar ile zaman ve mekânın ınkılabâtına tâbi bulunur.

Bu esası kabul eden bir dinin "mâni'-i terakki" olduğu iddia edilebilir mi? Garb medeniyetini, bütün evsâfiyle ve varlıklarıyle aldığımız zaman, onu meydana getiren ne idi? Hıristiyanlık mı idi? Hayır! Ziya Gökalp'in anladığı mânada "taksim-i a'mâl" mi idi? Yine hayır! Bizim fikrimizce dünya medeniyetini yaradan "fikir ınkılabı" idi. Mukadderât-ı beşeriyeyi, insanlığın[40] mahiyetini anlamak, hayatda en büyük gayenin refah ve saadetden ibaret bulunduğunu bilmek, fıtrat-ı insaniyenin marûz-ı kahr ve i'tisaf olmakdan müte'âlî olduğunu öğrenmek... İşte medeniyeti ve refah ve saadet-i hali vücude getiren ınkılabât-ı fikriye... Teşri'î, kazaî, icraî, idarî, siyasî ve ictimaî bütün iyilikler ve menfaatler buradan ileri geldi. Beşerin hakları ona verildikce rahat nefes almak, huzur ve refahını düşünmek mümkün olabildi. Bu hakların bilinmediği veya zalemenin kahr u ğadriyle ve ıdlâliyle red ve inkâr edildiği devirlerde ise, zulümden, zulmetden başka ne görülebildi? Bir nokta-yı nazara göre, bütün beşerî kanunlar gibi vaz'-ı ilâhî olan dinler de insanların haklarını temin etmek, onları zulümden kurtarmak irade-i ilâhiyesine müstenid görünür. Bilhassa din-i İslâmın bu noktaya verdiği ehemiyeti dinî makalelerimizde bildirdik ve küfr ü zulmün nazar-ı dinde müsavi olduğunu, bizzat Kitab-ı Hakk'dan getirdiğimiz delillerle söyledik. Bu itibar ile dinin, insanlara taalluk eden ahkâmı da bir kanun-ı beşerî mahiyetinde ad olunabilir. Fıkh-ı İslâm da bir "kanun-ı medenî" demekdir. Bu kanun, zaman ve mekânın ınkılabâtını takib etdiği suretde, dinin dünyaya ve hayat-ı ictimaiyeye taalluk eden hükümleri de tecârib ve itiyadât ile mevzû' olan kanunların evsâfını muhafaza etmiş olur.

Hulasa, biz bir "şark ve garb medeniyeti olduğuna ve bunların telif edilemeyeceğine" kani değiliz. Evvelce de dediğimiz gibi, Allah'ın bir dini, insanın bir medeniyeti vardır. Bu medeniyet bir çok milletlerin, zaman ve mekânda iştirak-i mesaîlerinden doğmuşdur; bunun te'âlî ve tekâmülüne hidmet eden kavimler olduğu gibi, beyne'l-milel medeniyet hâricinde kalan ve bundan nasibedâr olmayan kavimler de vardır.

Ziya Gökalp'in bahs etdiği "ikilik" (s.57) şark ve garb medeniyetlerinin mücadelesinden değil, Osmanlı varlığının ibtidaî bir hayatdan daha mütekâmil bir hayata ınkılabına müteallik hadiselere taalluk eder. Bu son asırlarda, bu memleketde de bir ihtiyac-ı temeddün ve tekâmül his edilmişdi. Şu kadar ki, bir "ınkılab-ı fikrî" ile başlamayan bu hareketin teessüs edemediğini söylemişdik. Ziya Gökalp'in: "Yalnız Harbiye ile Tıbbiye'de münhasıran Avrupaî bir tedris usûlü takib olunuyordu. Bu sayededir ki bugün millî hayatımızı kurtaran büyük kumandanlarla ferdî hayatlarımızı kurtarabilecek âlim tabiblere mâlikiz..." (bk.TE,5[illegible] tarzında getirdiği misâl kadar muhalif-i hakikat bir hüküm tasavvur olunamaz Harbiye Mektebi'nde Avrupaî bir tedris usûlünden ziyade, merhum Fon der Golç'un muvasalatına kadar, askerlik namına heman hiç bir şey tedris edilmez ve memleketde erkân-ı harbiye teşkilâtının bir kuru unvanından başka bir şey bulunmazdı. Serdar-ı ekrem Ömer Paşa, serdar-

ı ekrem Abdî Paşa, Gazi Osman Paşa, Ahmed Eyyüb Paşa, Gazi Ahmed Muhtar Paşa... gibi şöhret sahibi kumandanlarımızı biliyoruz; fakat, bunlardan "millî hayatımızı" kurtarmış bir kimseye rast gelmiyoruz. Dostumuzun nazarında "millî hayatımızı kurtaran büyük kumandan" bu saydığımız zevatdan başkadır; ve böyle bir tasavvur ve müdahanenin muhakemesi ve intikadı sadedimizden hâricdir.

[41]"Ferdî hayatlarımızı kurtarabilecek âlim tabibler"den de bugüne kadar kimseyi göremedik. Bilakis Sultan Mahmud zamanında tesis edilen Mekteb-i Tıbbiye'den yetişen etıbba içinde şu veya bu gibi emrâzın tedavisinde bihakkın ihtisası olan, bir hastalık için bir tarz-ı tedavi koyan veya sârî hastalıklardan birinin mikrobunu keşf eden bir zatı hatırlıyamıyoruz. Bir asırdan ziyade memleketde tababet ilmini henüz kendimize mal edemediğimize kaniiz. Az çok bir şöhret ve kudret sahibi olan doktorlarımızın Avrupa'da okuyan ve tevsî-i malumat eden zatlar olduğu inkâr edilebilir mi?

Bir kaç defa daha söyledik: Bu memleketde dinin, ilmin, sanatın, usûl-i idarenin, siyasetin, meşrutiyetden cumhuriyete kadar mevzuât-ı insaniyeden her şeyin âdi ve kaba taklidinden başka bir şey görülemez! Ziya Gökalp "Avrupa medeniyetine girilmek" lüzumundan bahs ediyor ve böyle yapılmadığı için Osmanlı idaresinin hârice karşı şedîd ve medîd müşkilât-ı siyasiye karşısında kaldığını anlatmak isteyerek Japonları da misâl olarak getiriyor. Fakat, Avrupa medeniyetine nasıl girilebilir? Bu son zamanlarda bunun kabul edilen bir tarzı vardır, ki o da dini, mevzuât-ı diniyeyi red ve inkâr etmek, 'âdât-ı İslâmiyeyi tezyîf, e'âzım-ı İslâmı tahkirden ibaretdir.

Resûl-i Muhterem -Sallallahu aleyhi ve sellem- in bir "çöl Arabı", fıkıh ve şer'-i İslâmın "çöl kanunu" olduğu söylendi; ve Türklerin yirminci asr-ı medeniyetde böyle bir kanun ile yaşayamıyacakları iddia edildi. Şe'âir-i diniyenin, itiyadât-ı İslâmiyenin evsâf-ı medeniye ile telif edilemeyeceği ortaya atıldı. Ziya Gökalp "İslâm kalmak şartıyle" Avrupa medeniyetine girilmek lüzumundan bahs ediyordu. Onun mu'akkıbleri ve tilmizleri, "peygamber"lerinin kanaatına muhalif bir meslek tutdular. İhtimal ki, dostumuzun "din-i İslâma i'tisam" lüzumundan bahs etmesi de ca'lî ve sûrî idi: Çünkü, biz onun dinin mahiyetine, esasâtına, fezâil ve kemâlâtına yakînen vâkıf olduğunu bilemiyoruz. Şu kadar ki, "hüküm zâhire" olduğundan tilmizlerinin muhalif bir yol tutmalarındaki mantıksızlığı söylemekle iktifa ediyoruz.

Japonların medeniyetlerine gelince: Bu millet hakkında tedkikatda bulunmuş ve uzun müddet Japonya'da kalarak halk ile temas etmiş bazı kimselerin kitablarını okuduk. Bunlardan anladığımıza göre, Japon milletinin "taklid" hususunda büyük bir kabiliyeti olduğu inkâr edilemezse de, orada temeddün eden, yani Ziya Gökalp'in tabirince, "garb medeniyetine" giren halkdan ziyade hükümetdir. Hükümetlerinin aldığı asrî şekle rağmen, Japonların daima Asyalı kaldıkları muhakkakdır.

"Garp medeniyetinden" sulh ve müsalemeti tersîn, hukûk-ı insaniyeyi temin... gibi mânalarda istidlâl edilebilirse de, Japon hükümetinin bu son günlerde Çinlilere karşı girişdiği harekât-ı harbiyeyi, îka' etdiği mezâlimi... "Asyaî" bir fikir ve emelden başka bir şeye atf eylemek mümkün olamaz. "Cemiyet-i Akvam"dan çekilmek kararını da, "medenî" bir tarz-ı hareket ad edebilecek pek çok kimseler olmamak lazım gelir.

Ziya Gökalp, "garb medeniyetine girmeye başladığımız günden beri değişdirdiğimiz şeylerden hiç birinin dinimize ve milliyetimize taalluk etmediğini" (bk.TE,58) söyledikden sonra bunun misâllerini de getiriyor.

[42]Evet! Hicrî takvimden sarf-ı nazar etdikden ve Ahmed Muhtar Paşa'nın *Riyazu'l-Muhtar*[11]da anlatdığı "sene-i hicriye-i şemsiye"de kabul edilmedikten sonra, rumî takvimi bırakarak garb takvimini almakda beis görmeyenler olabilir. Fakat, garb takvimi milâd-ı İsa'dan başlar. Bizim "Müslüman ve Türk" kalacağımıza göre milâd-ı İsa ile ne münasebetimiz olabilir? Garb takvimi Müslüman ve Türk hayatında hiç bir şey ifade etmez. Şark ile garb takvimleri arasında beş yüz bu kadar senelik bir fark vardır. Garb takvimini kabul etmekle bu farkın zâil olacağını söyleyenler de oldu! Yazı hakkındaki fikirlerimizi de başka bir yerde izah etmişdik.[12]

Ziya Gökalp "Maarif ve terbiye" meselelerinden bahs etdiği sırada diyor ki:

> "Halk, medreseliler, mektebliler. Bu üç sınıfdan birincisi hâlâ aksâ-yı şark medeniyetinden tamamiyle ayrılamamış olduğu gibi ikincisi de henüz şark medeniyetinde yaşıyor. Yalnız üçüncü sınıfdır, ki garb medeniyetinden bazı feyizlere mazhar olabilmişdir. Demek ki milletimizin bir kısmı kurûn-ı ûlâda, bir kısmı kurûn-ı vüstâda, bir kısmı kurûn-ı ahîrede yaşamakdadır..." (bk.TE,59)[13]

Bu sınıflardan "medreseliler" ortadan kalkmış ve kurûn-ı vüsta hayatı da bununla bertaraf olarak yalnız halk ile mekteblere taalluk eden "kurûn-ı ûlâ ve ahîre" hayatı kalmışdır. İşte, Ziya Gökalp'ın, kurûn-ı ûlâ hayatında yaşamakda olduğuna kail olduğu bu "halk" bugün güya "hakimiyet-i milliye"ye mâlik bulunuyor ve her işde onun re'y ve iradesi câri oluyor! Fakat, biz dünyanın başka yerlerinde de "hakimiyet-i milliye"nin ifade etdiği mânaları biliyoruz ve beşeriyet-i mazlûmenin, bugün hüküm süren şerâit-i hayatiye arasında, zulümden ve zulmetden vâreste kalamıyacağına inanıyoruz. Dünyada hakkı ve hakikatı, huzur ve saadeti hayatı, salah-ı hali... arayan bir "beşeriyet-i mazlûme ve makhûre" vardır. İnsaniyetin asırlardan beri, çok defa ümid ve intizar ile, bazan ğuluvv-i his ile, feveran ve isyan ile, yeis ve nevmidî ile aradığı haklar ne zaman temin edilirse, ancak o zaman insaniyet beyne'l-milel bir medeniyete, bir harse, mesud ve müreffeh bir hayata vâsıl olur; o zaman "hakimiyet-i milliye ve 'âmme" sözünde de bir hakikat bulunur!

در بیابد حال بخته هیچ خام
بس سخن کوتاه باید والسلام [14]

**
*

Ziya Gökalp'in "medeniyet ve pedagoji itibariyle biribirine benzemediğini" söylediği üç tabaka mensublarını, yani halk ile medreselileri ve mekteblileri biraz daha mütalaa etmek faideden hâlî değildir.

Dostumuzun "hâlâ aksâ-yı şark medeniyetinden ayrılmadığına" kail olduğu halk, asırlardan beri her nimet ve saadetden, her hakdan mahrum ve menhûb sürüklenmekde ve zaleme ve mütegallibenin sonu gelmeyen i'tisafâtı altında yaşamaktadır. Bu hale göre, onun aksâ-yı şark medeniyetinden çıkarak kurûn-ı vüsta hayatına girmiş olduğunu bile söyleyebiliriz! Fakat, halk hayatda gaye olan huzur ve refahı idrak etmedikce, onun şu veya bu devirde yaşadığına kail olmakdan ne çıkar? Edvâr-ı ibtidaiyede nisbî bir refah içinde yaşamış milletler olabileceği gibi, medeniyetin bu asrında bile zulümler ve zulmetler[43] arasında her dürlü hukûk-ı insaniyeden dûr u mehcûr kavimlerin bulunduğu da meydandadır. Bundan dolayı, kurûn-ı vüsta hayatının mutlaka fena ve kurûn-ı cedîde maişetinin mutlak suretde iyi olduğuna hükm edilemez. Filhakika, Allâme Zemahşerî'nin:

الدنیا ادوار والناس اطوار [15] dediği gibi, dünyanın biribirine benzemeyen devirleri ve nâsın mütehâlif tavırları vardır. Bu muhtelif devirlerde ve tavırlarda yaşayan halkın da mukadderatı biribirine benzememek tabiîdir. En mühim mesele, iyilikden fenalığa mı, yoksa fenalıkdan iyiliğe mi doğru gidildiğini bilmek ve muhtelif milletlerin ahval ve hadisât-ı ictimaiyelerini bu mıkyasa göre ölçerek bir hüküm vermek ihtiyacıdır.

Beyrut'da bulunduğum sırada, müfti Mustafa Nebha(?) Efendi, bir gün bir çok hallerden ızhâr-ı ızdırabla Allah'dan salah-ı âlem için temenniyatda bulunmuş ve okuduğu uzun bir duanın nakaratı kabilinden meclisdeki zevata defaâtla "âmîn!" dedirtmişdi. Şairin:

Feyz-ı Hak'da buhl yok, kimse velî tâlib değil
Bî-tekellüf ıslâh-ı âlem Tanrı'ya vâcib değil!

sözlerini tahatturla "ıslâh-ı âlemin Allah'a vâcib olub olmadığını" müftiden sormuş ve buna ilaveten demişdim ki: "Din ile ilmin biribirine muhalif iki hükmü karşısında bulunuyoruz. Dine göre, âlem iyilikden fenalığa doğru gidiyor. Bu hal o dereceyi bulacak ki nihayet kıyamet kopacak ve herkesin işlediği fenalığın, küfrün ve küfranın cezası görülecek! Bilakis, ilmin tarifine göre, dünya fenalıkdan iyiliğe doğru gidiyor. Arasıra bir irtica hareketi görülüyorsa da bu sûrî ve muvakkat bir haldir. İnsanlık vahşetden bedavet haline, daha sonra medeniyete girmiş ve fenalığın hasılası asırdan asıra azalmakda bulunmuşdur. Bu iki hükümden hangisinin doğruluğuna hükm edebileceğiz?" Müfti Efendi, kitablarda böyle bir suale tesadüf etmediğini söyledi. Ben de: "Fıkh-ı İslâma göre, müftinin müctehid olması lazımdır, siz de düşünüb ictihad edebilirsiniz!" cevabını verdim. Bunun üzerine, düşünmek için benden müsade istedi; ve bir kaç gün sonra bana dedi ki: "Evet! İnsanların anladıkları mânaya göre, salah-ı âlem Allah'a vâcib değildir. Bunu insanlardan istemek ve onların salah-ı âlem ile mükellef ve mecbur olduklarını kabul etmek lazımdır. Diger suale gelince: Bir çok düşündüm; iyilikden fenalığa doğru gidildiğine delâlet eden bir çok hadiseler olduğu gibi, fenalıkdan iyiliğe doğru gidildiğini bildiren ahval ve vakıât da az değildir. Şimdi, bu hususda bir hüküm verebilmek ve bir ictihadda bulunabilmek için bu müsbet ve menfi vâkıaların vasatîsini bulmak lazım gelecekdir. Şu kadar ki, bunların mikdarları böyle bir vasatı bulmak için henüz kâfi derecede değildir. Yirmi asır sonra gelecek bir müftiye soracak olursanız, istediğiniz cevabı ondan alırsınız!" Müfti Efendi zekâsının kuvvetiyle, böyle bir sualin kendisini düşürdüğü müşkil mevkiden kurtulmuşdu! Fakat, her ne olursa olsun, bu meselenin anlaşılması lazımdır.

[44]Allâme Zemahşerî:

فاستعذ بالله من شر ماأنت راء
فإن الدنيا كل يوم الى وراء [16]

demişdi. Görülen fenalıklardan dolayı Allah'a iltica etmek vâcibât-ı imandandır; fakat, hal-i dünyanın daima geriye doğru gitdiğine hüküm vermek de kolay değildir. Böyle bir kanaat insanı ye's ve fütûra düşürmeye ve her türlü faaliyet-i hayatiyeden uzak bulundurmaya sâikdir. Hulasa, nereye doğru gitdiğimize hâlen kat'î bir iman ve yakîn ile hükm etmek kâbil olamıyorsa, bundan şu kadar asır sonra, bunun tamamiyle anlaşılacağına ihtimal vermek de güçdür. Beşeriyetin, medeniyetde mütevalî tekâmülleri olduğu meydandadır. Bu medeniyetin her devrinde insaniyetin tatmin etmek isteyeceği yeni yeni ihtiyacları olacakdır. Fakat, bu ihtiyacları doğuran medeniyet, onları temin edecek vesâiti veremiyor, ki bu halin de bir çok mesâib ve şedâide ve müşkilât-ı hayatiyeye bâ'is olduğu âşikârdır; ve yalnız bu hal insanların kendilerini mesud ad etmemelerine kâfidir. Biz zan ediyoruz ki, beşeriyet te'âlî ve tekâmül yolunda ebediyen yürüyecek ve mütehâlif fikirler, emeller, ihtiraslar ve ihtiyaçlar arasında gaye-i hayat olan refah ve saadete erişemiyecekdir.

İmdi, "halk, medreseliler ve mektebliler" diye ayrılan sunûf-ı nâsın bir taraftan mukadderât-ı beşeriyenin, diğer tarafdan maruz ve mahkûm oldukları tarz-ı idare ve siyasetin, şerâit-i ictimaiyenin tesirât-ı ma'kûsesinden vâreste kalamayacakları âşikâr bir hakikatdır. Meselenin halli basittir: Halk diyebilir ki: "Biz, asırlardan beri ihmal edildik; sonu gelmeyen zulüm ve i'tisaf altında her nimet ve refahdan mahrum kaldık. Bize ne dini, ne dünyayı öğreten olmadı. Din namına bize söylenen hurafâtdan, insanlık hesabına îka' edilen mezâlimden başka ne gördük? Asırlarca müddet zalemenin esiri ve ihtiraslarının mahkumu olduk. Bizim açlığımızla doydunuz; mevtimizde hayat, ihtirazımızda afiyet, aczimizde kuvvet buldunuz! Sizin zulüm ve özrünüzü teyid için, her istediğiniz zamanda ve her yerde öldük ve öldürdük! Sizden bir şey sormak, bir hesab olsun istemek mümkün olamazdı. Bugün, halimizde ve tali'imizde bir değişiklik olmadığı halde, bizim "efendiliğimizden", hakimiyetimizden, iradetimizden bahs ediyor ve bundan sonra bu memleketde halkın hükümran olduğunu söylüyorsunuz! Fakat, henüz "aksâ-yı şark medeniyetinden ayrılmamış" ve mukadderât-ı beşeriyenin mahiyetinden bir şey öğrenememiş olan bu halk nasıl sizlere hükm edebilir? Evet, halkın bunu anlayabilmesi ve kendisinde bir hakk-ı hâkimiyet ve iradet görebilmesi ancak fikir ınkılablarına tâbidir. Bundan mahrum olan halka verilebilecek bir vazife ve ondan beklenilecek bir vecibe kalmaz.

"Medreseliler" dediğimiz ve bugün maddeten ve cismen ortadan kalkan insanlar da diyebilirlerdi ki,: "Bizlere ne verdiniz ki ne istiyorsunuz? Ziyadan ve havadan âri yerlerde, senenin üç ayında köy köy dolaşıb dilenmek, sekiz dokuz ayında da fodula ile imaret çorbasıyle, zırva(?) ile yaşamak gibi sefilâne bir hayat içinde, en yenisi yedi sekiz asırlık fikirler, nazariyeler ve hükümler karşısında derin bir esaret-i akliye ve zulmet-i fikriyenin bizi sürükleyib götürdüğü meşmûl-i hurafât bir muhitde kalmak tali'sizliği arasında biz ne kazandık ki bu heyet-i ictimaiyede bir faidemiz olsun?"

[45]Mekteblilere gelince: Bu bedbaht millete irfan ve medeniyet hayatı bunlardan gelecekse, bu saadeti daha bir çok asırlar idrak edemiyeceğimiz âşikârdır. Üstad Âkif'in:

Eyvâh! Bu zilletlere sensin yine illet...
Ey derd-i cehalet! Sana düşmekle bu millet,
Bir hale getirdin ki: Ne din kaldı, ne namus!
Ey sîne-i İslâma çöken kapkara kâbûs,
Ey hasm-ı hakikî seni öldürmeli evvel:
Sensin bize düşmanları üstün çıkaran el!

sözlerini tekrar ile bu müellim sözlere fâsıla vermek ve Hakk'ın:

قل لايستوى الخبيث والطيب ولو اعجبك كثرة الخبيث
فاتقوا الله ياأولى الالباب [17]

beyanından mülhem olmak daha muvafıkdır.

[5] *Fâsık-ı musallî:* Büyük günahlardan birini işlemekle beraber namaz kılan (veya genel olarak ibadetlerine devam eden) kişi.

[6] Bu paragrafta kelâm ilminin en önemli bir tartışması, ilahiyat tahsili görmeyen okuyucuların hemen anlayamıyacakları bir şekilde kısaca verilmektedir. Hz. Osman'ın şehit edilmesinin ardından ortaya çıkan bu tartışma şöyle özetlenebilir: Ortada bir adam öldürme (katl) olayı vardır. İslâmiyette adam öldürme büyük günahlardan biri (*kebîre*, ç. kebâir) sayılmıştır. Bu durumda böyle bir kebîre işleyen, aynı zamanda da namaz kılan, ibadet eden kişi mümin midir, kâfir midir?
Haricîlere göre böyle bir kişi (*ehl-i kebîre*) kâfirdir, ebedî olarak Cehennem'de kalacaktır. Sünnîlere göre günahkâr bir mümindir ve günahı ölçüsünde Cehennem'de ceza görecektir. Mürcie mezhebi de Sünnîlere yakın düşünmektedir. Mutezile ise büyük günah işleyen kişinin mümin veya kâfir olmadığı, ortada kaldığı (*menzile beyne'l-menzileteyn: İki yer arasında bir yer*) *ve edebî olarak Cehennem'de kalacağı (hulûd, hulûd fi'n-nâr)*a görüşünü ortaya atmıştır.
Bu tartışmada merkez problem, imanla amel (fiil, davranış) arasında birebir bir bağın olup olmadığıdır (Amel imandan cüz müdür, değil midir meselesi). Birebir bir bağın olduğunu kabil edenler büyük günah işleyenin küfrüne; etmeyenler ise imanına hükmetmektedirler.

[7] *Taksim-i a'mâl:* İşbölümü.

[8] "Müftüler sana fetva verse de sen nefsinden (kalbinden) fetva iste".

[9] *"Te'lîf-i kulûb"*, kalpleri ısındırmak anlamına gelir. Bir âyetde (bk. Tevbe 9/60) kalpleri İslâma ısındırılacak olanlar (müellefe-i kulûb) da zekât verilecek kişiler arasında sayılmaktadırlar Hz. Ömer bunlara zekât vermeyi kaldırmıştır

[10] *"Mut'a"*, belirli bir meblağ karşılığında akdedilen geçici nikâh anlamına gelir.

[11] Bu kitap basılmıştır: *Riyazu'l-Muhtar-Mirâtu'l-Mîkat ve'l-Edvar*, Bulak, 1303 (1885), 397 s.; *Riyazu'l-Muhtar Zeyli*, Bulak 1304 (1886), 58 s

[12] Yazar, henüz yayımlanmamış 51 sayfalık *Turk Dili ve Yazısı* adlı kitapçığına atıfta bulunmaktadır.

[13] *Kurûn-ı ûlâ:* ilk çağlar; *Kurûn-ı vusta:* orta çağlar; *kurûn-ı ahîre:* son çağlar.

[14] "Pişmişin halini ham olan hiç anlamaz/Şu halde sözü kısa kesmek gerek vesselâm".

[15] "Dünya devir devir, insanlar tavır tavırdır"

[16] "Gördüğün şeyin şerrinden Allah'a sığın/Çünkü dünya her gün geriye doğru gidiyor."

[17] "De ki: Murdarın çokluğu hoşuna gitse de murdar olanla temiz olan bir olmaz. Ey akıl sahipleri, Allah'tan korkun" (Maide 5/100).

HEMEN ABONE OLUN, KAZANIN !

NEDEN ŞİMDİ?

Haziran sonuna kadar abone olursanız en az 1 yıl fiyat artışlarından etkilenmeyeceksiniz. Üstelik Tarih ve Toplum'u % 10 daha ucuza okuyabileceksiniz...

Abone koşulları: Yurtiçi: 16.000 TL./yıl. Avrupa-Ortadoğu: 35 $/yıl. ABD-Latin Amerika 54 $/yıl

NELER KAZANACAKSINIZ?

Abone olan herkese aşağıdaki kitaplardan ikisini hediye ediyoruz. Siz seçin, biz adresinize gönderelim.

* **Washington Meydanı/Henry James/Roman**
* **Amerikan Hikâyeleri Antolojisi**
* **Latin Amerikan Hikâyeleri Antolojisi**
* **Dikenli Tel/Manuel Scorsa/Roman**
* **Ten ve Gölge/Hulki Aktunç/Roman**
* **Geceyi Tanıdım/Nazlı Eray/Hikâye**
* **Türk Olmak Kolay Değil/Halûk Şahin/Deneme**
* **Efendilik, Şarkiyatçılık ve Kölelik/Jale Parla/İnceleme**
* **Eleştiri ve İdeoloji/Terry Eagleton/Edebiyat Teorisi**
* **Dil ve Maddecilik/Rosalind Coward, John Ellis/Edebiyat Teorisi**

VE...

Eski sayıları edinmek mi istiyorsunuz? Abone kampanyasına katılın. % 25 indirimden yararlanın. İster ciltli, ister ciltsiz.

1- 48. sayılar (ciltsiz)..... 54.000- TL.
1-48. sayılar (ciltli-8 cilt)..... 69.000- TL.
Yalnızca "bir" sayı..... 1.125- TL.

ABONE OLMAK İÇİN

Lütfen aşağıdaki formu büyük harflerle doldurup, ''Tarih ve Toplum Dergisi Abone Servisi İletişim Yayınları Klodfarer Cad. İletişim Han Cağaloğlu/İstanbul adresine gönderin.

Adı Soyadı :.....

Adresi :.....

Telefonu :..... Tarih:.....

Ödeme şeklini lütfen işaretleyin ve dekontlara ''Tarih ve Toplum abonesi'' ibaresini yazdırmayı unutmayın. Abone bedelini,

☐ İletişim A.Ş. 255661 Posta Çeki Hesabı'na yatırdım. Dekontun fotokopisi ektedir.
☐ İletişim A.Ş. Pamukbank Türbe Şubesi 865277 nolu hesaba yatırdım. Banka dekontunun fotokopisi ektedir.

İstediğiniz kitaplar (yalnızca iki kitap seçiniz):

Eski sayıları edinmek istiyorsanız lütfen aşağıdaki formu doldurunuz.

☐ 1-48. sayıları (ciltsiz) istiyorum.
☐ 1-48. sayıları ciltli 8-cilt) istiyorum.
☐ ..... sayıları istiyorum.

Ödeme şeklini lütfen işaretleyin ve dekontlara ''Tarih ve Toplum Dergisi'' ibaresini yazdırmayı unutmayın. Abone bedelini,

☐ İletişim A.Ş. 255661 Posta Çeki Hesabı'na yatırdım. Dekontun fotokopisi ektedir.
☐ İletişim A.Ş. Pamukbank Türbe Şubesi 865277 nolu hesaba yatırdım. Banka dekontunun fotokopisi ektedir.

Osmanlı Döneminde Yazılan Kürtçe Eserler Üzerine

ŞEMSETTİN SAMİ (1850-1904), *Kamusu'l-A'lam* adlı ansiklopedik sözlüğünün Kürdistan maddesinde, Kürtçede "bazı divanlar ile sair kütüb-i edebîler"in bulunduğunu yazar. Osmanlılar döneminde Türkçe ve diğer birçok dilde yazılan eserlerin yanısıra Kürtçe yazılan bu "divanlar ile sair kütüb-i edebî"nin sayısı tesbit edilmeye çalışıldığında bunların sayısının sanıldığından çok fazla olduğu görülür. Aşağıda bunlar üzerinde durulacaktır. Sözkonusu olan bu kitapların dışında bazı Türkçe, Farsça ve Ermenice kitaplarda da cümle yahut kısa bölümler halinde Kürtçe metinlere yer verildiği görülür.

Bunlardan örneğin 15. yüzyıl başlarından kalma bir Ermeni elyazmasında geçen kısa bir duayı Minorski vasıtasıyla öğreniyoruz.[1] Konuyla ilgili Türkçe kaynaklara en iyi örnek ise 17. yüzyılda yaşayan *Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi*'dir. *Seyahatname*'nin Topkapı Kütüphanesi'nde, Bağdat Köşkü-305 numarada kayıtlı elyazma nüshasını inceleyen Hollandalı etnolog Martin van Bruinessen'in çalışmaları sayesinde bu metinlerin bir bölümü yayınlanmış bulunuyor.[2] Yine Bruinessen'in belirttiğine göre, *Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi*'nde Ramazan Efendi adlı bir şairin Kürtçe bir şiiri de yer almaktadır.

Yazımızın asıl konusu olan kitaplara gelince, bunların bir bölümü Osmanlı döneminde yayınlanmış, bir bölümü o dönemde yazılıp sonradan yayınlanmış, diğer bir bölümü ise yine o dönemde yazılmış, ancak henüz yayınlanmamış olup çoğunlukla arşiv ve kütüphanelerde bulunmaktadır.

Ermeni alfabesiyle yazılan Kürtçe eserler

İlkin Ermeni alfabesiyle yazılmış olanlarına bakalım: Yayınlanan Kürtçe kitaplardan Ermeni alfabesiyle yazılmış olanları -bizim görebildiklerimiz- şunlardır:

1- Kapağında *Aypenaran*[3] (Ermenicede alfabe demektir) ve *Alifbe Cüz* diye yazılı olan Ermenice-Kürtçe Alfabe.

1861'de Galata (İstanbul)'da Hovannes Mühendisyan Matbaası'nda basılmış olan bu alfabe, ilk sayfasında belirtildiği gibi Ermenilerin Palu (Elazığ'a bağlı ilçe) dinî önderi Mıgırdıç Dikranyan (Mıkırdıç Tigranyan) tarafından hazırlanmıştır. Yine ilk sayfasında, Kürtçe olarak, bu alfabenin Ermenice bilmeyen Ermeni çocukları için hazırlandığı yazılıdır. İçinde okuma-yazmayı öğretmek için seçilmiş basit metinler, Hıristiyanlıkla ilgili dinsel bazı sözler ve birkaç şiir yer almaktadır.

Bu alfabe resimli olup 55 sayfadır.[4]

Ermeni alfabesiyle yazılı aşağıdaki Kürtçe kitaplar ise değişik İncillerdir (Sonuncusu "Resullerin İşleri"dir):

2- *Încîl Bı Qewlê Matteos*, İstanbul, 1857

3- *Peymanê Noê Xoîyê Îsa el-Mesîh e* (İncîl Bı Qewlê Matteos), İstanbul, A.H. Boyacıyan Matbaası, 1872, 627 sayfa.

4- *Încîla Rabbê Me Hîsus Krîstos ku Matteos Nıvîsî* (İncîla Matteos), İstanbul, A.H. Boyacıyan Matbaası, 1891.

Bu İncil'in üzerinde Osmanlıca olarak şöyle bir ibare vardır: "Maarif-i Umumiye nezaret-i celilesinin 27 Rebiülevvel 309 ve 19 Teşrin-i evvel 307 tarihli ve 293 numrolu ruhsatnamesiyle neşrolunmuştur."

5- *Încîla Rabbê Me Hîsus Krîstos ku Margos Nıvîsî* (İncîla Margos), İstanbul, A.H. Boyacıyan Matbaası, 1911, 87 sayfa.

6- *Încîla Rabbê Me ko Xugas Nıvîsî* (İncîla Xugas), İstanbul, A.H. Boyacıyan Matbaası, 1911, 148 sayfa.

7- *Încîla Rabbê Me Hîsus Krîstos ko Hovhannes Nıvîsî* (İncîla Hovhannes), İstanbul, 1911, 109 sayfa.

8- *'Emelê Resûla*, İstanbul, 1911, 138 sayfa.

Görüldüğü gibi bunların hepsi 1857-1911 yılları arasında İstanbul'da yayınlanmıştır.

Basılmış olan bu kitaplardan başka, Ermeni alfabesiyle yazılmış olan bazı elyazmalarının da var olduğunu değişik yazılı kaynaklardan öğreniyoruz:

Karlanê Çaçanînin yazdığına göre Sovyetler Birliği'nde, Ermenistan Cumhuriyetinde Matinedaran Arşivindeki Mêsrop Maştos bölümünde 7117. numarada kayıtlı olan Kürtçe elyazma, Sovyet bilim adamlarına göre 10-11. yüzyıllardan kalmadır. Aynı arşivde 737. nümarada kayıtlı bulunan Ermeni alfabesiyle yazılı 248 sayfalık Kürtçe elyazma 17-18. yüzyıllardan kalma olup folklorik metinleri içermektedir. Bunlardan başka, bu arşivdeki 711, 5060 ve 10036 numaralı elyazmalar da Kürtçedir.[5]

Sovyet Ermenistanı'nda Etnografi Müzesi'nde Dımılî (Zaza) lehçesiyle yazılmış bazı türkülerin elyazmalarının bulunduğunu belirten Qanatê Kurdo da bunlardan "Hesreta Wetenî" başlıklı olanını yayınlamıştır.[6]

Süryani alfabesiyle yazılan Kürtçe eserler

Burada değineceğimiz Süryani alfa-

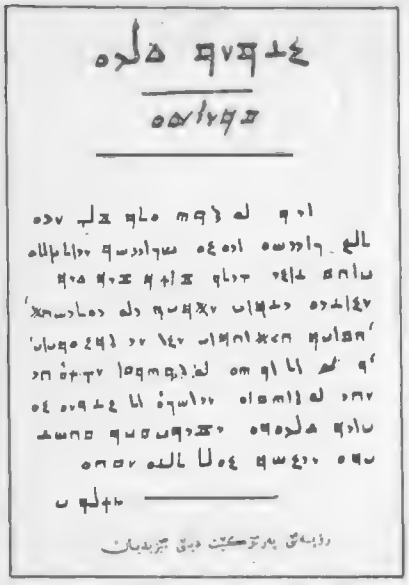

Yezidilerin kutsal kitabı olan Ktêbê Cılwe'*den bir sayfa.*

besiyle yazılmış olan Kürtçe eserler daha ziyade elyazmalarıdır:

Bir Süryani yazarının[7] belirttiğine göre, Midyat'ın Baminmin köyünde doğan Süryani patriği yardımcısı Basilios Şem'un (ölümü:1740) Laviş[8] adında makamla söylenen vezinli şiirlerden oluşan Kürtçe bir kitap yazmıştır.

Basilios Şem'unun Mîr Meheme adındaki Kürt beyine okuduğu "lavıj" örneklerini Süryani (Asuri) alfabesiyle yazılmış olan üç elyazmasından Latin harflerine çevirip yayınlayan Celadet Alî Bedırxan, yukarıda değindiğimiz üzre Basilios Şem'una maledilen lavıj'ın[9] bugün de[10] Tor yöresi Hıristiyanlarının kiliselerinde okunduğunu belirtir.

Öte yandan Kemal Fuad, Marburg Devlet Kütüphanesi'ndeki Süryani alfabesiyle yazılmış Kürtçe beş tane elyazmasıyla ilgili bilgi veriyor[11] ki bunlar arasında Ehmedê Xanî (1650-1707)'nin ünlü *Mem û Zîn* destanı ve Arapça çevirisi (1885) ile Kürtçe bir sözlük (1883) de bulunuyor.

Konumuzla ilgisi nedeniyle değinebileceğimiz bir diğer çalışma da bazı kaynaklarda adı geçen Süryani yazar Faik Naum Palak (1868-1930)'ın "Ermenice ve Kürdcede Süryanice Kelimeler" adlı çalışmasıdır.[12]

Yezidilerin kutsal kitapları

İslam İnançları Sözlüğü'nde Orhan Hançerlioğlu, Yezidilerin "Kitab-ül Cılve (Vahiy Kitabı) ve Mushaf-ı Reş (Kara Kitap) adlı kutsal kitapları vardır. Birincisi sekiz sayfa ve 109 satır, ikincisi on iki sayfa 152 satırdır. Her iki kitabın asılları Kürtçedir. Yezidiler bütün dualarını Kürtçe yapmaktadırlar" diye yazar.

Yezidilerin kutsal kitaplarının yanısıra Ehl-i Hak mezhebini benimseyenlerin kutsal metinlerinin dilinin de Kürtçe (Goran lehçesi) olduğunu düşünürsek "kutsal kitap dili" olarak da Kürtçenin önemini görmemezlikten gelmek mümkün değildir.

Yukarıda *Kitab-ül Cılve* diye geçen Ktêbê Cılwe'nin özgün bir alfabeyle yazılan metinleri 1911'de Viyana'da yayınlanmıştır. Anastas Mari, bunları Yezidilerin tapınaklarının bulunduğu Lalış (Laleş)'te görmüştü. Kitabı orada "demir bir sandığın içinde gördüm. Bu sandığın anahtarı bir Yezidi şeyhinin yanındaydı. Sadece onun izniyle nöbetçi sandığı açardı. Yezidi dinine ait kitapları, Yunanca, Asurca ve Arapça eski kitaplarla birlikte saklamışlardı"[13] diyen Anastas Mari'nin oradan götürdüğü bu metinler Bittner tarafından Fransızcaya çevrilmiştir. Metinleri inceleyen ve Kürtçenin değişik lehçelerini iyi tanıyan Qanatê Kurdo'ya göre bu metinler Kürtçenin Soran lehçesiyledir. Metinlerin yazılışında kullanılan alfabe ise Arap alfabesi gibi sağdan sola yazılan değişik bir alfabedir. Ona göre bu metinler 11-12. yüzyıllarda yazılımıştır, O.L. Vilçevski'ye göre ise 17. yüzyılda.[14]

* * *

Geriye kalan Kürtçe kitaplar ise ya batılı misyoner ve doğubilimciler tarafından derlenip hazırlananlardır ya da Kürtlerin kendi yazdıklarıdır. Misyonerlerin ve doğubilimcilerin çalışmaları bu yazımızın konusu olmadığından burada Kürt yazar ve şairlerinin eserleri üzerinde, bunların içinden de özellikle Kurmancî lehçesi (Kuzey Kürtçesi) ile ve sayısı çok az olan Dımılî (Zaza) lehçesi ile yazılmış olanlar üzerinde duracağız. Güney Kürtçesi (Soranî-Mukrî) ve Hewramî (Goranî) lehçelerinin daha fazla olan yazılı ürünleri ise ayrı bir çalışmayı gerektirir.

Daha önce değindiğimiz gibi Osmanlılar döneminde yazılan Kürtçe kitapların bir kısmı basılmış, bir kısmı ise elyazması olarak günümüze kadar kalmıştır.

Basılmış olanlar

Sözkonusu kitapların büyük bir bölümü İstanbul'da basılmıştır. O günün koşullarında matbaa olanaklarının son derece sınırlı olduğu gözönüne alındığında bunların İstanbul'da basılma nedeni anlaşılır bir şeydir.

Bilindiği kadarıyla İstanbul'da basılan ve içinde Hewramî (Goranî) lehçesiyle Kürtçe şiirlerin de bulunduğu ilk eser, Nakşibendi tarikatının Halidi kolunun kurucusu ünlü Mewlana Xalıd Neqşîbendî Şehrizorî (1777-1826)'nin şiir divanıdır. 1844'te basılan ve içinde Mewlana Xalıd'in Kürtçeden başka Arapça ve Farsça şiirlerinin yer aldığı bu kitap Sultan Abdülmecid'in iradesiyle basılmıştır.[15]

Bursalı Mehmet Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*'nde Nali Molla Hızır (1797-1856)'ın Kürtçe bir divanının var olduğunu yazar.[16] Ancak bunun o dönemde henüz basılmamış olduğu anlaşılıyor (Güney Kürtçesiyle yazılan bu Divan daha sonra birkaç kez Bağdat'ta basıldı).

Tesbit edebildiğimiz diğer basılı eserler ise basım tarihleri sırasına göre şunlardır:

1- Yusuf Ziyaeddin Paşa Halidi, *El-Hediye'l-Hamidiyye fi'l-Lugati'l-Kurdiyye,* Şirket-i Mürettebiye Matbaası, İstanbul, 1310/1894-1895, 319 sayfa.

Kürtçe-Arapça bir sözlükten ve Kürtçenin gramer kurallarını Arapça olarak açıklayan bir bölümden oluşan bu kitap aşağıda adları geçecek olan Ehme-

1861'de İstanbul'da basılan Ermeni harfli Ermenice-Kürtçe Alfabe'nin iç kapağı

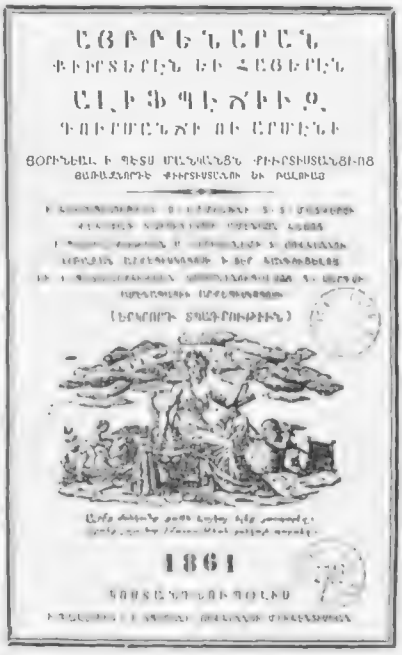

dê Xanî'nin *Nûbar* (s.279-293) ve *Eqîda Îmanê* (s.294-298) adlı kitapçıklarıyla birlikte basılmıştır. İç kapağında "Maarif Nezaret-i celilesinin ruhsatıyla tabolunmuştur" diye yazılıdır.

Bu kitapta, Kürdistan allâmesi olduğu yazılan Mela Fethullan Sîîrdî'nin 1308 hicri(?)/1890 tarihini taşıyan Kürtçe bir kasidesi de yer almaktadır (s.299-300).

Kitabın yazarı Yusuf Ziyaeddin Paşa, Bitlis'in Mutki (Motki) ilçesinde kaymakamlık yapmış "1877 Meclis-i Mebusanında Kuddüs milletvekili"[17] olarak bulunmuş olup Filistinli bir aileye mensuptur.

2- Mela Ehmedê Xasî (1863-?), *Mewlîdî Nebiyyî'l-Qureyşî*, Diyarbekir, 1315/1899-1900.

1898'de Dımılî (Zaza) lehçesiyle yazılan Hezanlı Ehmedê Xasî'nin bu Mevlidinin başında Türkçe olarak şöyle bir açıklama vardır: "Diyarbekir vilayet-i celilesine tabi Lice kazasına mülhak Hezan karyeli mekruketlu Ahmed el-Hasi Efendi'nin Zaza lisanıyla te'lif eylediği işbu Mevlid-i Şerif, nezaret-i celilesinin 25 Mart 1315 [1899] tarihli tahrirat-ı aliyesiyle verilen ruhsat üzerine def'a-i ûlada dört yüz nüshadan ibaret vilayet-i mezkure Litoğrafya Matbaası'nda tab ve neşredildi. Bundan başka tab ettirilirse mes'ul tutulacaktır."

Bu Mevlid'in sonunda da yukarıda adı geçen Fethullah Sîîrdî'nin Arapça bir takrizi yeralıyor.

İlk baskısı Arap alfabesiyle yapılmış olan bu Mevlid daha sonra Latin harflerine de çevrilerek yayınlandı.[18]

3- Ehmedê Xanî, *Nûbar* (Newbehar)

Arapça-Kürtçe manzum bir sözlük olarak çocuklar için yazılmış olan bu kitapçık, ilk olarak Yusuf Ziyaeddin Paşa'nın yukarıda adı geçen kitabıyla basılmıştı, 1903'te ise Berlin'de[19] yayınlandı.[20]

Nûbar, *Eqîda Îmanê* ve *Mem û Zîn* gibi eserleri yazmış olan Ehmedê Xanî (1650-1707), klasik Kürt şiirinin ustalarından biridir.

4- Mele Ehmedê Batê, *Mewlûdu'n-Nebî bîl-Luxe'l-Kurdîyye*, naşir: Kurdîzade [Ehmed Ramiz] [Kahire], 1324/1906, 36 sayfa.

Asıl adı Hesenê[21] Ertûşî olan Melayê Batê'nin peygamberin doğumunu konu alan manzum *Mevlid*'i daha önce 1903'te Berlin'de yayınlanmıştı.[22]

Almanya'daki kütüphanelerde Kürtçe *Mevlid*'in birçok elyazma nüshası[23] ile Melayê Batê'nin elyazma bir şiiri de bulunmuştur.[24]

5- Muhammed (Mehmet) Mihri [Hilav], *Mukaddimetü'l-İrfan*, İstanbul, 1918.

Aslen Sıne (Senendec) yöresinden olan Muhammed Mihri (1889-1957), Kürt Dili'nin grameri olan bu kitapçığından başka Kürtçe-Türkçe-Arapça-Farsça-Fransızca bir sözlük de hazırlamış[25] olup aynı zamanda 1919'da İstanbul'da çıkan *Kürdistan* dergisinin imtiyaz sahibi, sorumlusu ve yazarlarından biridir. Yine İstanbul'da 1918-1919'da çıkan *Jîn* (Hayat) dergisindeki bir notundan anlaşıldığına göre o zaman bir "Tabakat-ı Üdeba-yı Ekrad" (Kürt Şairleri Tabakatı) hazırlamayı düşünmektedir.[26]

Muhammed Mihri, bir yazısında başka bir Kürtçe grameriyle ilgili olarak şöyle diyor: "Beni Erdelan hükümranzadelerinden İran Maliye Nazırı Haci Fahrü'l-Memalik, Lisan-ı Kürdî'nin kavaid-i nahviye ve sarfiyesine dair mükemmel bir kitap telif ve tab ettirmiştir".[27] Ayrıca Musa Anter Elazığ'da yayınlanan *Kavaid-i Lisan-ı Kürdî* adında bir dilbilgisi kitabından sözediyor[28] fakat bu kitap hakkında bilgi vermiyor.

Muhammed Mihri'nin babası olan Mela Ebdullah Muftîyê Kurdıstan (1856-1929) da Hewramî (Goranî) lehçesiyle *Xoda Yaret Bo* (Tanrı Dostun Olsun) adında bir kitapçık yazmış ve bu 1952'de İran'da yayınlanmıştır.

6- Ehmedê Xanî, *Eqîda Îmanê*, İstanbul, 1919.

Kürtçe manzum ilmihal kitabıdır. Daha önce Yusuf Ziyaeddin Paşa'nın yukarıda adı geçen kitabıyla birlikte basılmıştı.

7- Ehmedê Xanî, *Mem û Zîn*, İstanbul, 1919.

Hemze (Muksî)'nin önsözüyle yayınlanan *Mem û Zîn*, manzum olarak yazılan ünlü bir aşk destanıdır. Bugüne kadar değişik ülkelerde ve dillerde birçok defa yayınlandı: Halep (1947), Süleymaniye (1935), Hewlêr (Erbil)'de 1954 ve 1968'de, Bağdat (1960), Moskova (1962), Münih (1969), Şam (1957 ve 1977).

Türkçeye ise ilk defa Ahmet Faik tarafından 1730'da çevrildi[29] ve daha sonra basıldı.[30] Aynı eser, Silvan telgraf memurluğu yapan Zülfikar Fethi tarafından manzum olarak çevrilmiş fakat "evrak-ı muzırradır diye korkusundan ihrak etmiştir".[31]

Bir diğer çeviri, Abdülaziz Halis Çıkıntaş (1867-1937)'in çevirisidir ki İstanbul'daki kızında kalmıştır.[32]

Mehmet Emin Bozarslan'ın yaptığı çevirinin ise 1975'te ikinci baskısı yapıldı.

Nihayet *Mem û Zîn*'in diğer bir Türkçe baskısı da 1976'da Bakû'da yapıldı.

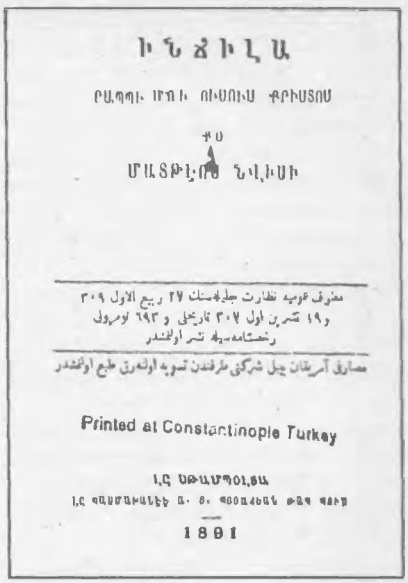

1891'de İstanbul'da basılan Ermeni alfabesiyle Kürtçe Matteos İncili iç kapağı

Bunların yanısıra *Mem û Zîn*'in birçok elyazması da vardır. Örneğin Kemal Fuad sadece Almanya kütüphanelerinde bunlardan sekiz tane bulmuştur ki bir tanesi Hewramî (Goranî) lehçesiyle olup 1849'da yazılmıştır.[33]

8- Mela Xelîlê Sêrtî, *Eqîda Mela Xelîlê Sêrtî* (Kîtabu'l-Aqaîdî bî'l-Luxatî'l-Kurdîyye), İstanbul, 1919.

Manzum "ilmihal ve, ilm-i ahlâk kitabı" olan bu Kürtçe Akaid'in Mela Xelîlê Sêrtî (1756-1841)'nin en tanınmış Kürtçe eseri olan *Nehcu'l-Enam* (Yaratıkların Yolu) olduğu sanılıyor.[34]

Bursalı Mehmet Tahir Efendi'nin "Kürdistan âlimlerinden tahsilini tamamladıktan sonra Siirt'de ilmin yayılmasına hizmet ve eser yazmak suretiyle hayatını geçirmiş..." diyerek hakkında bilgi verdiği[35] Siirtli Mela Xelil (Mela Xelîl el-'Umerî el-Hîzanî el Sîîrdî)'in otuza yakın kitabından dördü Kürtçedir.

9- Hakkarili Abdurrahim Rahmi [Zapsu]: 1918-1919'larda İstanbul'da çıkan *Jîn* dergisinin hemen her sayısında şiirlerine rastlanan Abdurrahim Rahmi'nin şu kitaplarının o dönemde çıktığını yine *Jîn* ve *Kürdistan* dergilerindeki açıklamalardan anlıyoruz:

1) *Esir Bir Çocuğun Başına Gelenler*, Trabzon. Yazarın Türkçe olan bu kitabından başka şu Kürtçe kitapları vardı:

2) *Eqîda Kurdan* (manzum ilmihal)

3) *Memê Alan* (piyes)

4) *Gazîya Welat* (şiirler)

1922'de İstanbul'da yayınlanan Melayê Cizîrî'nin Divanı'na bir takriz de yazan[36] Abdurrahim Rahmi'nin daha sonraki yıllarda *İslâm Tarihi* adında Türkçe bir başka kitabı da yayınlandı.

10- *Hînkerê Zimanê Kurdî* (Kürtçe Öğrenmek İsteyenlere Lisan Rehberidir), Jı neşriyatê Hêvî-Cıvata Telebeyê Kurdan (Kürt Öğrenci Derneği-Hêvî yayınlarından), no:1, Necm-i İstikbal Matbaası, İstanbul, 1921, 64 Sayfa.

Bu kitapçık Kurmancî ve Babanî (Güney Kürtçesi) lehçeleriyle yazılan parçalar ve Türkçe karşılıklarından oluşan bir "lisan rehberi"dir.

11- Şeyh Ahmed el-Cızîrî, *Dîwana Cızîrî*, tab'ii:el-hakir Muhammed Şefik el-Arvasî el-Hüseynî, Şehzadebaşı (İstanbul), Evkaf-ı İslamiye Matbaası, 1338/1340/1921-1922.

Melayê Cızîrî (1570-1640) adıyla ünlü olan şairin bu divanı, klasik Kürt edebiyatının en güçlü eserlerinden biridir. Divan bugüne kadar birçok ülkede basılmıştır: Berlin (1904), Kamışlı (1958-1959), Hewlêr (Erbil)'de 1964, Bağdat (1977), Tahran (1982).

Ayrıca Cizreli birkaç kişinin de bu divanı şerhettiği, fakat bu çalışmalarının yayınlanamadığı biliniyor. Örneğin:

1) Molla Abdüsselam Naci (doğumu:1878)'nin 300 sayfalık *Divan Şerhi*,

2) Molla Abdürrahim Vestani (1894-1956)'nin 610 sayfalık *Şerhu'l-Dîwana Cızîrî*'si,

3) Müftü Molla Mahmut Bilge (1904-1974)'nin *El-Cezeri'nin Tecvidi*, Tercüme ve Şerhi. Bu yazar ayrıca Melayê Cızîrî'nin Divanı'nda geçen "yer adları, şahıs adları; Türkçe, Arapça, Farsça kelimeleri ayrı ayrı dizerek hangi sayfalarda neyin geçtiğini bir indeks gibi" hazırlıyordu.[37]

Halk arasında Melayê Cızîrî'nin Divanı'nın çok sayıda elyazması da vardır. Örneğin sadece Hattat Hacı Muhammed Selim (doğumu: 1897)'in kendi hattı ile on üç Divan yazdığı belirtilir.[38] Marburg Devlet Kütüphanesi'nde de Divan'ın iki eski elyazması nüshası bulunmaktadır.[39] Musa Anter ise 18. yüzyılda yazılmış bir elyazma nüshanın kendi kütüphanesinde bulunduğunu yazar.[40]

12- *Încîla Îsayê Mesîh li Ser Nivîsîna Matta, ji ezmanê eslîyê Yûnanî hatiye tercumekirin ji terefê Cıvata Kitaba Muqaddes a Amerîkayê*, dı Çapxana Axop Matîyosyan da hatıye çapkırın dı Îstenbol da, 1922, 104 rûpel.

Amerika Kutsal Kitap Derneği tarafından Yunancadan Kürtçeye çevirildiği belirtilen bu Matta İncili, İstanbul'da Agop Matiyosyan Matbaası'nda 1922'de basılmış olup 104 sayfadır. Bu İncil ve aşağıdaki Lukas İncili Arap alfabesiyle yazılmışlardır.

13- *Încîla Îsayê Mesîh li Ser Nivîsîna Luqa, ji ezmanê eslîyê Yûnanî hatiye tercumekirin ji terefê Cıvata Kitaba Muqaddes a Amerîkayê*, dı Çapxana Axop Matîyosyan da hatıye çapkırın dı Îstenbol da, 1923, rûpel: 169-279.

Bir önceki İncili çeviren kurum tarafından Yunancadan çevrilmiş olup aynı matbaada 1923'te basılan bu Lukas İncili'nin bizim gördüğümüz nüshası 169-279 sayfalar arasıdır ve 1923'te basılmıştır. Öyle anlaşılıyor ki 169 sayfalık başka bir kitabın (veya kitapların) devamı olarak yayınlanmıştır.

14- Emîn Feyzî Beg, *Encumenî Edîban*, Istanbul, 1339, rumî/1923.

Kürt şairleri antolojisi niteliğinde olan *Encumenî Edîban*'ın yazarı Emin Feyzi, Osmanlı ordusunda miralay (albay) idi. Yazar İbnül Emin Mahmut Kemal, çok yakından tanıdığı Emin Feyzi ile ilgili detaylı bilgi verir. Buna göre, Emin Feyzi'nin beşi yayınlanmış olan ve matematik, topçuluk, su hayvanları, edebiyat gibi hayli değişik konularda yazılmış olan on eseri vardır. Bunlardan Kürtçe olan *Encumenî Edîban* ve Türkçe olan *Şüûn-ı Kürdistan* hakkında İbnül Emin Mahmut Kemal şöyle yazar:

"Encümen-i Ediban: Kürdçedir, on beş Kürd edibinin eş'ar-ı müntehabesini camidir.

"Şüûn-ı Kürdistan: Türkçedir, Kürdistan'ın ve Baban Hükûmetiyle Baban Kürdlerinin ahval-ı tarihiyelererini muhtevidir."[41]

Hemen belirtelim ki İbnül Emin Mahmut Kemal'in Emin Feyzi'nin basılmamış kitapları arasında gösterdiği Encümen-i Ediban 1923'te yayınlanmıştır.

Aynı yazar, Emin Feyzi (Feyzi Emin) ile ilgili olarak ayrıca şu bilgiyi de veriyor:

"Paris'te müteşekkil beynelmilel tarih cemiyet-i ilmiyesine a'za idi. Cemiyet tarafından gönderilen şehadetnamenin fotoğrafyasını ve cemiyetin neşretmekte olduğu *Revue Internationale* namındaki risalenin kendi terceme-i hali ile resmini ihtiva eden 30 Haziran 1922 tarihli nüshasını tevdi etmişti ki yukarıya dercolunan resim o nüshadan alındı."[42]

(sürecek)

MEHMET MALMİSANLI

[1] Martin van Bruinessen, "XVII. yüzyılda Kürtler ve Dilleri: Kürt Lehçeleri Üzerine Evliya Çelebi'nin notları" *Studia Kurdica*, Paris, no:1-3 (Nisan 1985) s.31.

[2] *Ibid*, s.13-38.

[3] Ermeni alfabesiyle yazılı olan bu kitapları okumak suretiyle bize yardımcı olan sayın Bedros Zartaryan'a teşekkür ediyoruz.

[4] Mıkırdıç Tigranyan'ın 1866'da yayınlanan "Aydınlığın Işığı" kitabında da Kürtçe-Ermenice bir bölüm vardı (bak. Karlanê Çaçanî, *Pizmamîya Cım'e-ta Ermenîya û Kurda*, Erivan, 1977, s.94).
Joyce Blau, Harput Protestan Misyonerliğinin 1868'de Ermeni harfleriyle Kürtçe bir alfabe yayınladığını yazar (bak. Joyce Blau, "Kürtçe Dilbilim ve Sözlük Çalışmaları", *Studia Kurdica*, Paris, no.1-3 (Nisan 1985), s.64).
Aynı şekilde *ISK's Kurdish Bibliography* (Amsterdam, 1968)'de şöyle bir kitap adı var: *Tasakirkê Kurmancî* (Kurmanci primer), New York, 1868, Bible Tract Society, 44 p. ill. 16(NYPL) in Armeni char.

[5] *Karlanê Çaçanî*, s.90

[6] "Yew Deyîra Destnuşta: Hesreta Wetenî", *Hêvî* (Kovara çandîya gıştî), Paris, no.6

[7] Horepiskopos Aziz Günel, *Türk Süryaniler Tarihi*, Diyarbakır, 1970, S.291-292

[8] Lavc veya lavje Nikitin'e göre "kısa lirik şiir" anlamına gelir (bak. Bazil Nikitin, *Kürtler*, Özgürlük Yolu Yayınları, 2. baskı, çeviren: H.D. ve A.S. Stockholm, 1986, s.451-474).

[9] Lavıj: Celadet Alî Bedırxan'a göre ahiretten söz eden dinsel içerikli bir çeşit ilâhîdir (bak. C.A. Bedırxan, "Lavıj", *Hawar* (Kovara Kurdî), Şam, no.25 (19-8-1934), s.10).

[10] C.A. Bedırxan'ın yazısının yazıldığı 1934 yılı kastediliyor (bak. *Ibid*, s.6-10)

[11] Kemal Fuad, *Kurdische Handschriften*, Wiesbaden, 1970, s.121-127.

[12] Şevket Beysanoğlu, *Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları*, cilt:2, İstanbul, 1959, s.326.

[13] Anastase Marie, "Le Découverte récente de deux livres sacrées des Yézidis" *Anthropos*, T.6:1-39, Wien, 1911.
Aktaran: Prof. Qenatê Kurdo, "Le Babet Nivîskar, Zıman û Elıfbayê Pertûkêt Dînê Êzdîyan" *Govarî Korrî Zanyarî Kurd*, no:1 (1973), s.132-172.

[14] *Ibid*, s.141.
Ayrıca Yezidilerin Kürtçe dualarının bir bölümü de yayınlanmış bulunuyor. Örneğin Qenatê Kurdo, Lazo Kazaryan'ın 1920'de derlediği "Qewlê Zebûnê Meysûr" ile kendisinin 1939'da Gürcistan'da derlediği Kürtçe metinleri yayınladı (bak. bir önceki not).
Yine Ordîxanê Celîl ve Celîlê Celîl'in Sovyetler Birliği'nde, Ermenistan, Kırgızistan, Kazakistan ve Türkmenistan'da yaşayan Kürtler arasında derledikleri sözlü folklor ürünleri arasında, Yezidilere ait on sekiz tane dinsel parça yer alıyor (bak. Ordîxanê Celîl ve Celîlê Celîl, *Zargotına Kurda*, cilt: 2, Moskova, 1978, s.5-53).

[15] Evrehmanî Hacî Marıf, *Nûsînî Kurdî be Elfûbêy Erebî*, Bağdat, 1986, s.184.
Emîn Feyzî Beg, *Encümenî Edîban*, 2. baskı, Bağdat, 1983, s.35.

[16] Bursalı Mehmet Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, cilt: 2, Meral Yayınevi, İstanbul, 1972, s.284.

[17] Dr. İbrahim Ethem Gürsel, *Kürtçülük Gerçeği*, Ankara, 1977, s.22.

[18] Ehmedê Xasî, "Mewlıdê Nebî", *Hêvî* (Kovara çandîya gıştî), Paris, no: 4 (Eylül 1985), s.75-97.
Mela Ehmedê Xasî hakkında daha fazla bilgi için bk. "Zaza (Dımılî) Lehçesinde Yazan Bir Ozan: Melay Xasî", *Devrimci Demokrat Gençlik*, İstanbul, no.2 (Mart 1978), s.14.

[19] A.v. Le Coq, *Kurdische Texte-I*, Berlin, 1903, s.1-47.

[20] Nûbar'ın Marburg Devlet Kütüphanesi'ndeki üç elyazma nüshasından biri 1121 hicri/1709-1710'da Hizan'da yazılmıştır (bak. Fuad, s.86, 112-118).

[21] Sadıq Behaeddîn Amêdî'ye göre bu şairin adı: Mela Huseynê Bateyî'dir ve 16. yüzyılda yaşamıştır (bak. Sadıq Behaeddîn Amêdî, *Hozanvanêt Kurd*, Bağdat, 1980, s.275-298).

[22] Le Coq, s.49-96.
1966'da Hewlêr (Erbîl)'de, 1987'de Stockholm'de basılan bu Mevlid, bazı kaynaklara göre 1909'da da İstanbul'da basılmıştır. Bak. Joyce Blau, *Le Fait Nasyonal Kurde* (memoire de licence), Universite Libre de Bruxelles, 1961-1962, s.33.

[23] Fuad, s.3, 113-114, 117.

[24] *Ibid*, s.92

[25] *Kürdistan* (dergi), İstanbul, no.2 (12 Cemaziyelula 1337/1919, s.22

[26] *Jîn* (Kürtçe-Türkçe dergi), İstanbul, no.2 (14 Teşrinisani 1334/1918), s.10

[27] *Kürdistan* (dergi), İstanbul, no.4 (13 Cemaziyelahir 1337/1919), s.42

[28] Musa Anter, "*Yekbûn*/1914'te Çıkan Dergi", *Doğu* (dergi), İstanbul, no.1 (Aralık 1969), s.29

[29] Beysanoğlu, cilt:2 s.335.

[30] İstanbul'da kütüphane kataloglarında rastladığımız kitap şudur:
Ahmet Faik (yayınlayan: Sırrı Dadaş Bilge), *Mem û Zin*, İstanbul, 1969, Matbaa Teknisyenleri Basımevi, XVI + 224 sayfa.

[31] Beysanoğlu, cilt:2, s.123.

[32] Ibid, s.334-335.

[33] Fuad, s.6, 87-88, 124-128.

[34] *Nehcu'l-Enam*, 1938'de Şam'da Ehmedê Xanî'nin *Eqîda Îmanê* adlı kitapçığıyla birlikte basıldı. Daha sonra Ehmed Hîlmî el-Qûxî el-Dîyarbekrî'nin *Rehberê 'Ewam* adındaki Kürtçe *Nehcu'l-Enam* şehri, Feqî Reşîd'in *Sırru'l-Mehşer* adlı manzumesiyle birlikte basıldı *(Sırru'l-Mehşer'*in sonunda bunun 1984'te tamamlandığı yazılıysa da bu baskının yeri ve tarihi belirtilmemiştir).
Bazı kaynaklar *Nechu'l-Enam*'ın 1921'de de basıldığını yazar (bak. Mahmûd Lewendî, "Mela Xelîlê Sêrtî", *Armanc* (dergi), Stockholm, no:73-74 (Haziran-Temmuz 1987), s.4

[35] Bursalı Mehmet Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, cilt:1, 2.baskı, İstanbul, 1970, s.409.

[36] [Musa Anter], "Büyük Bir Ozanımız Mela Ehmedê Cızîrî", *Doğu* (dergi), İstanbul, no.2 (Ocak-Şubat 1970), s.27-29.

[37] Abdullah Yaşın, *Bütün Yönleriyle Cizre*, Yücel Matbaası, 1983, s.147-149, 160-162.

[38] *Ibid*, s.163

[39] Fuad, s.116-120.

[40] [Musa Anter], "Büyük Bir Ozanımız Mela Ehmedê Cızîrî", *Doğu* (dergi), İstanbul, no.2 (Ocak-Şubat 1970), s.29

[41] İbnül Emin Mahmut Kemal, *Son Asır Türk Şairleri*, s.422-426

[42] Ibid.

40 Kiş 1988

İdris Küçükömer ya da İbn Haldun Versus Locke **Sencer Divitçioğlu**
Sivil Beraberlik Olarak Devlet **Ruhdan Yumer**
Japon Aydınları ve Batı Bilimi **Selçuk Esenbel**
Refah Devleti ve Sosyal Ücret Efsanesi **Anwar Shaikh-E.Ahmet Tonak**
Sait Faik'in Eserinde İstanbul Rum Topluluğu **Nedim Gürsel**
1923 Tarihli "Umur'u Nafia Programı" **İlhan Tekeli-Selim İlkin**
1946 ve Sonrasında Grev Tartışması **Şehmus Güzel**
Uluslararası Sosyal Tarih Enstitüsü
Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine Sendikal Gelişmeler **Zafer Toprak**
Türkiye'de Devlet ve Sınıflar **Murat Belge**
Osmanlı-Türk İktisat Tarihi Üzerine **Zafer Toprak**

Toplum ve Bilim

YAZIŞMA ADRESİ: ESENTEPE DERGİLER SOKAK NO: 1 80300 GAYRETTEPE - İSTANBUL
BİRİKİM YAYINLARI KÜÇÜKAYASOFYA CADDESİ NO: 17-19/A, SULTANAHMET - İSTANBUL

KİTAP DAĞARCIĞI

Bölge tarihçiliği bizde eskiden beri tarihle ilgilenenlerin yakınlık duyduğu alanlardan biridir. Osmanlı döneminde de oldukça yaygın olan bu ilgi sonunda başta İstanbul, Edirne, Bursa olmak üzere Amasya, Isparta, Bağdat, Halep, Şam, Mekke, Belgrad, Üsküp, Manastır, Bosna, Silistre hattâ Atina (bk. Cengiz Orhonlu, Bir Türk Kadısının Yazdığı Atina Tarihi, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Sayı 2-3, 1974) tarihi üzerine çalışmalar ortaya çıkmıştır. Bunlara 19. yüzyılda ve 20. yüzyıl başlarında yazılmış Trabzon, Edirne, Manastır, Trablusgarp, Girit, Rodos, Konya, Kayseri, Amasya ve Antalya tarihi üzerindeki araştırmalar da eklenebilir. Gene bu dönemde yayınlanmış vilayet salnamelerinin birçoğunda bölge tarihiyle ilgili değerli çalışmalar da yer alır. Cumhuriyetle birlikte bölge tarihçiliği yeni bir görünüm kazanır. Başlangıçta İsmail Hakkı (Uzunçarşılı), Mehmet Behçet (Yazar), Hüseyin Hüsameddin (Yasar), Mübarek Galip gibi konuya daha profesyonel yaklaşan yazarların yerini 1930'larda -özellikle halkevlerinin yaygın etkisiyle- amatörler alır. Giderek güçlenip âdeta bir gelenek oluşturan bu eğilim günümüze kadar da uzanır gelir. Bunlar arasında hiç şüphesiz Çağatay Uluçay, İbrahim Gökçen, Hikmet Turhan Dağlıoğlu'nunkiler gibi değerli çalışmalar da vardır. Bu arada bölge tarihçiliğini profesyonel bir yazarlık alanı durumuna getirmiş İbrahim Hakkı Konyalı'yı da zikredelim. Konyalı 1945'te *Akşehir*'le başlayan çalışmalarını *Alanya* (1946), *Erzurum* (1960), *Konya* (1964), *Karaman* (1967), *Kilis* (1968), *Ereğli* (1970), *Şereflikoçhisar* (1971) ve *Üsküdar* (1976-77, 2 Cilt) tarihleriyle sürdürür. Akademik çevrelerse arkeoloji ve sanat tarihi incelemeleri dışında konuyla hemen hiç ilgilenmemişlerdir. Türk Tarih Kurumu da yalnızca Edirne'nin fethinin 600. yıldönümü vesilesiyle 1965'te bir kitap yayınlamıştır. Akademik çevrelerin 1970'lerden başlayarak -dünya tarihçiliğindeki gelişmelerin de etkisiyle- bölge tarihi araştırmalarına ilgi göstermeye başladıkları söylenebilir. Şimdilik (yayın alanına çıkmış) Ankara, Konya, İzmir, Trabzon, Bayburt, Mardin, Manisa, Kütahya gibi merkezler üzerinde yoğunlaşan bu ilginin artarak sürdüğü görülmektedir. Bu arada akademik çevre dışındaki bölge tarihçiliğinin, Necdet Sakaoğlu, *Köse Paşa Hanedanı* (1984) gibi ciddi, kapsamlı eserler verebildiğini de ekleyelim. Bu ay tanıtacağımız dört kitabın ilk ikisi amatör tarih geleneğinin, öbür ikisi de akademik tarihçiliğin son iki yılda ortaya çıkmış örnekleridir.

NURİ AKBAYAR

Sami Gürtürk, *Silifke Tarihi*, İstanbul, 1987, 312 s.

KİTAP, Türkmen kültürünün canlılığını hâlâ koruduğu yörelerden biri olan Silifke'nin geçmişine ansiklopedik olarak eğiliyor. İki kitaba ayrılan eserin ilk kitabında (9-245 s.) Luvilerden Osmanlılara kadar yörede egemenlik kurmuş güçler, iz bırakmış uygarlıklar tanıtılıyor. İlk kitap Birinci Dünya Savaşı'nda Silifke, Kurtuluş Savaşı'nda Silifke, Atatürk ve Silifke, Silifke Yöresinin Eski Kentleri ve Taşeli Bölgesi'nde Yetişen Ozanlar bölümleriyle son buluyor. İkinci kitapta (247-309 s.) Eski Yapıtlar ile Silifke'yi İnceleyen Yabancılar ve Yapıtları bölümleri yer alıyor. Gönül isterdi ki yazar yöreye karakteristiğini kazandıran Türkmenler üzerinde özellikle dursun. Ama Sami Gürtürk daha önsözde böyle bir işin gücünü aşacağını belirterek her türlü eleştiriyi karşılıyor. □

Feridun Ababay, *Çıldır Tarihi*, Ankara, 1987, 191 s.

ANADOLU ile Kafkasya arasındaki geçit bölgesinde bulunan Çıldır'ın tarih boyunca uğradığı siyasal egemenlik değişikliklerini ansiklopedik olarak ele alan kitap Giriş, Yazılı Dönem Öncesi, Yazılı Dönem Başlangıç Dönemleri, Batılı Egemenlikler, Yeni Doğu Egemenlikleri, Yakın Dönem Türk Egemenlikleri, Yeni Yabancı Yönetimler, Ulusal Kurtuluş Savaşı, Türkiye Cumhuriyeti Dönemi, Çıldır'la İlgili Birkaç Koşuk ve Osmanlı Kentleriyle İlgili Birkaç Resim başlıklarını taşıyan 10 bölümden oluşuyor. Kitabın 6-8. bölümlerinde Çıldır'ın her zaman Çıldır Eyaleti'nin merkezi olduğu özellikle ve ısrarla vurgulanıyor. Oysa zaman zaman eyalet merkezi Ahıska olduğu gibi Çıldır'ın Erzurum Eyaleti'ne bağlandığı yani sancak durumuna getirildiği dönemde Oltu da sancak merkezliği yapmıştı. □

Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu (2-6 Temmuz 1986), Tokat Valiliği Seyhülislam İbn Kemal Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 1987, XVI-687 s.

AMACINI Üniversite-idareci-halk işbirliği olarak açıklayan Tokat Valiliği ile Tokat Belediyesi'nin oluşturduğu merkez ilk olarak 1985'te Şeyhülislam İbn Kemal Sempozyumu'nu düzenlemiş ve burada sunulan bildiriler de 1986'da kitap olarak yayınlanmıştı. Tanıtacağımız kitapta ise Tokat'ın tarihine ve tarih içinde yörede oluşmuş kültür unsurlarına eğilen sempozyuma sunulan bildiriler yer alıyor. Dünden Bugüne Tokat'a Genel Bakış, Tokat'ta Dini ve Sosyal Yapılar ile Tokatlı Şahsiyetler ve Eserleri başlıklı üç bölümden oluşan kitapta toplam 47 bildiri var. Bildiriler genellikle toplantının amacına uygun biçimde kısa olmakla birlikte Dr. Rifat Özdemir'in "Tokat'ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı 1771-1810" gibi uzun incelemelere de rastlanıyor. Bölge tarihine ve kültürüne ilgi duyan akademik ve amatör araştırmacıları bir araya getiren bu tür toplantıların son derece yararlı olduğunu bir kez daha vurgulayalım. □

Dr. Rifat Özdemir, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 694, Ankara, Aralık 1986, 329 s.

FIRAT Üniversitesi (Elazığ) Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü öğretim görevlisi olan yazarın 1984'te Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'ne sunduğu doktora tezi olan kitap 1785-1840 arasında Ankara şehrinin fizikî, demografik, idarî ve sosyo-ekonomik yapısını incelemeyi amaçlıyor. Ankara Şehri'nin Genel Yapısı adını taşıyan birinci bölüm, şehrin konumu ve genel görünümü, zenaat ve ticaret yerleri, yönetim örgütlerinin bulunduğu yerler, dinî ve sosyal yapılar ve mahalleler alt bölümlerine ayrılıyor. Şehrin nüfus durumunu inceleyen ikinci bölüm Ankara'nın toplam nüfusu, nüfusun mahallelere göre dağılışı, gruplar açısından şehir nüfusu, nüfus hareketleri ve sosyal tabakalaşma alt bölümlerinden oluşuyor. Şehir yönetimini ele alan üçüncü bölüm Ankara Sancağı'nın idarî taksimatı ve şehir yönetimi, ümera, ulema ve şehir yönetimi, imar ve sağlık hizmetleri alt bölümlerine ayrılıyor. Ekonomik Durum başlıklı döndüncü bölümde ise şehir ekonomisini etkileyen öğeler, esnaf grupları, ticaret, para ve fiyat hareketleri adlı alt bölümler yer alıyor. Ekler bölümünde de belgeler, Ankara mahalleleriyle ilgili listeler ve haritalar var. Büyük ölçüde arşiv vesikalarına özellikle de şer'iyye sicillerine dayanan araştırma bölge tarihçiliğimiz için kazanç sayılmalıdır. □